

АЛІНА ПОНІПАЛЯК

ОСТАННІЙ КОМАНДИР УПА

ЖИТТЯ І БОРОТЬБА
ВАСИЛЯ КУКА

Н А Ш П А Н Т Е О Н

НАШ
формат

Останній командир УПА

НАШ ПАНТЕОН
Серія заснована 2021 року

Аліна Понипаляк

ОСТАННІЙ КОМАНДИР УПА

ЖИТТЯ І БОРОТЬБА
ВАСИЛЯ КУКА

«НАШ ФОРМАТ» · КИЇВ · 2021

УДК 329.733УПА:929Кук](477)»1939/1960»(091)
П 56

Понипаляк Аліна

П 56 Останній командир УПА. Життя і боротьба Василя Кука. — К. :
Наш Формат, 2021. — 256 с. : іл. — (Серія «Наш пантеон»)
ISBN 978-617-7973-15-6 (паперове видання)
ISBN 978-617-7973-16-3 (електронне видання)

Є люди-епохи, а є люди — кілька епох. Такою особистістю був останній командир УПА Василь Кук. Він народився до Першої світової війни, пережив лихоліття Другої світової, розквіт і згорання діяльності УПА, потрапив у радянський полон і разом з Україною отримав омріяну свободу в 1991-му.

Як сімейна скрута вплинула на його погляди? Коли він загорівся ідеєю збройної боротьби? Як пережив смерть братів Ілька й Іларія, яких стратила польська влада? Як вибудовував мережу ОУН у Дніпропетровську й перебував у підпіллі на Волині й Галичині? Як продовжував тишу боротьбу в 1970–1980 роках й отримав «друге дихання» після незалежності?

На всі ці питання відповідає історикня Аліна Понипаляк, яка на сьогодні найгрунтовніше дослідила життя й діяльність Василя Кука. Роки, проведені в архівах, спілкування з рідними й людьми, які особисто знали командира, відвідування місць, де жив і творив Василь Кук, — усе це допомогло показати, яким був Кук та як він боровся за українську незалежність.

УДК 329.733УПА:929Кук](477)»1939/1960»(091)

#ВИМКНИ РОСІЙСЬКЕ

За інформаційної підтримки
громадської ініціативи «Вимкни Російське»

На обкладинці використано фото Василя Кука з Архіву ЦДВР

ISBN 978-617-7973-15-6 (паперове видання)
ISBN 978-617-7973-16-3 (електронне видання)

Усі права застережено
© Аліна Понипаляк, 2021
© ТОВ «НФ», виключна ліцензія на видання,
оригінал-макет, 2021

Тій, що завжди в мене вірила.
Пам'яті моєї мами Швець А. С.

ВІД АВТОРКИ

Історію творять особистості. Особистості, що вірять у свої ідеї і надихають інших людей. Персоналії, що здолали нелегкий шлях і закарбували свою біографію в історії певного періоду. Ось чому немає Гетьманщини без Івана Мазепи, Центральної Ради — без Михайла Грушевського, а діяльності ОУН — без Євгена Коновальця, Степана Бандери й Романа Шухевича.

Але є ще одна яскрава особистість, без якої історія національної боротьби буде неповною. Це Василь Кук — останній головнокомандувач УПА. Він відіграв особливу роль у визвольному русі й зумів на власному життєвому прикладі показати силу та незламність у боротьбі за Україну.

Особиста історія Василя вкрай непроста. Він ріс у типовій, як на той час, українській родині, отримав гімназійну освіту й міг повністю реалізувати себе в цивільному житті. Як людина, що народилася в Австро-Угорській імперії і мала польське громадянство, Василь мав змогу уникнути бід і страждань 1940–1950-х, емігрувавши до демократичного Заходу. Але він, як і тисячі молодих людей того часу, обрав інший шлях.

Спершу Василь Кук долучився до підпільної боротьби проти польської влади, а на початку 1930-х вступив до ОУН, щоб вести боротьбу за незалежну Україну аж до смерті. Він був одним із тих небагатьох представників вищого керівництва ОУН і командування УПА на території України, хто вижив та зустрів довгоочікувану незалежність у 1991 році.

Але як синові робітника й селянки вдалося стати очільником Української повстанської армії? Як він зміг організувати підпілля на східноукраїнських землях і очолювати Українську повстанську армію до 1954 року? Ці й інші питання турбували мене протягом довгого періоду написання книжки. Я не знала, де шукати відповіді і як пояснити феномен особистості Василя Кука та його покоління. Усе це я

знайшла у справах, які спокійно лежали на полицях архівів і мовчали. Варто було лиш розпочати дослідницьку роботу, щоб документи нарешті змогли заговорити.

Більшість документів була мовою ворога, адже переважно вони формувалися з каральних і репресивних справ, які розпрацьовував НКВС проти українських повстанців. Саме в архівних справах збереглося чимало інформації про український визвольний рух. Мені ж уперше до рук потрапили особисті справи й розшукові директиви на Василя Кука, його близьких родичів та оточення в підпіллі під час Другої світової війни та в післявоєнний час. У пошуках істини й бодай якоїсь раціональності я намагалася вчитатися в кожний документ та в кожну справу.

Восени 2015 року у львівському історичному архіві мені потрапила до рук справа за 1937 рік на молодшого брата Василя — Іларія Кука. Вона була польською мовою. За цим документом Іларія звинуватили й засудили до страти, а згодом по-варварськи повісили в камері львівської тюрми. Справжня причина — за належність до ОУН та активну діяльність в українських організаціях.

Саме після цього Василь Кук уперше зрозумів, що польська окупація не дасть життя, і в далекому 1937 році одним із перших перейшов на нелегальне становище — став підпільником. Життя як виклик і постійна боротьба — з того моменту вибір для Василя Кука став очевидним, як і для мільйонів молодих людей його покоління...

Дорогі читачі!

Ця книжка — про життя та військову діяльність, цінності й вибір, патріотизм і той час, коли справа була понад усе. У ній розказано про український визвольний рух і шлях людини, боротьба якої тривала до останнього подиху. Кук став символом — тим, кого не змогли зламати чи перевчити. З нього не робили ікони, але ще за життя останній командир УПА Василь Кук («Леміш») обріс таємницями й міфами.

Я доклала всіх зусиль, щоб найповніше розкрити історію командира й розповісти про тогочасне становище визвольного руху. І розповісти не суто для істориків, а для загалу. Мені було важливо, щоб читачі змогли зануритися в життєву атмосферу покоління, яке виборювало незалежність України в середині ХХ століття.

Тому у книжці, окрім основного тексту, ви знайдете художні замальовки, які ґрунтуються на достовірних фактах і подіях із життя Василя Кука. Я збагатила оповідь діалогами та роздумами командира, що базуються на споминах, інтерв'ю, фотографіях, а також розповідях родичів і близьких до Кука людей. Тобто на фактичному підґрунті побудувала історії, що показують, яким був Кук як командир і просто людина, які випробування чекали на нього і його покоління борців за державність.

Ви прочитаєте, як розбудовували мережу УПА на Заході, Півдні та Сході, чому Кук дуже ретельно ставився до конспірації, як УПА вдалося прожити ще шість років після полонення останнього командира. А ще більше довідаєтеся, що Кукові довелося витримати, перш ніж разом з Україною отримати незалежність.

На вас чекає історія сильної особистості й цілого покоління борців. Покоління, яке досить довго мовчало і не розповідало про свій чин.

ЖИТТЯ ЯК ДЗЕРКАЛО ЕПОХИ

Якщо поставити собі за мету знайти еталонну постать для української історії «короткого ХХ століття», то, мабуть, складно буде відшукати вдалішу кандидатуру, ніж Василь Кук. Він примудрився пережити дві світові війни, стати свідком появи й краху першої спроби створення модерної української держави, бути співтворцем і співкерівником націоналістичного руху під знаменами ОУН, стояти біля витоків формування УПА та, врешті-решт, очолити останніх повстанців.

Його життя балансувало на грані легального й нелегального світів, межею яких був короткий звук пострілу чи шум від вибуху гранати. Василю Куку судилося стати найважливішим в'язнем КДБ і багаторічним об'єктом кадебістського нагляду. Попри ризики, хвороби, психологічний тиск, втрати рідних і близьких людей він дожив до чергової спроби українського державотворення. Він пройшов крізь усю епоху «червоного століття», всотавши у своє життя долі цілого покоління.

Того покоління, яке наважилося втілити ідею «переродження», «перетворення» українського суспільства, котре спробувало стати національною елітою нового типу, революційним орденом, покликаним не пристосуватися до старих політичних догм, не реформувати спотворене виразками меншовартості, а цілковито змінити українське суспільство, трансформувавши його в життєздатну спільноту, якій до снаги створити й утвердити українську державу як успішну, експансивну, динамічну конструкцію, а не як заповідник політичного авантюриництва, економічної деградації та морального виродження.

Нині можна багато писати про помилки того пасіонарного покоління, можна закидати їм геополітичну короткозорість або ідейну наївність. Проте неможливо не визнати того факту, що вони (маючи надзвичайно скромні матеріальні ресурси, будучи «в ідеологічній війні» проти всього спектра українського політикуму 1930-х) змогли

сконструювати рух, який через надзвичайно активну й динамічну працю, через простоту і привабливість своїх ідей спромігся втягнути до виру «національної революції» мільйони людей.

Боротьба за незалежність 1930–1950-х, яку ми ще знаємо як Другі визвольні змагання, охопила своїм впливом більше наших співгромадян, ніж у 1917–1921 роках, була тривалішою, безкомпроміснішою та масштабнішою, а тому й успішнішою. Адже саме на її мітах, на її етосі виростили наступні покоління борців за незалежність. Виростили, щоб раз по раз зіштовхуватися з тими самими невирішеними питаннями української екзистенції, які підносили до боротьби їхніх попередників.

Сьогодні до вашої уваги, шановні читачі, запропоновано книжка про життя Василя Кука. Ким були його батьки і брати? Як Василь Кук пережив дитячі роки і прийшов до ідеї національної революції? Хто був його другом і ворогом? Кого він кохав і кого ненавидів? Як просувався східцями підпільної ієрархії? Як боровся, перемагав і зазнавав поразок? Як, урешті-решт, потрапив у руки ворога? Відповіді на ці й інші запитання ви знайдете у книжці «Останній командир УПА. Життя і боротьба Василя Кука». Це прем'єрна «проба пера» молодій дослідниці (з усіма перевагами й недоліками, що із цього статусу випливають), та книжка варта того, щоб прочитати її і без остраху заглянути в дзеркало тієї непростой епохи.

Іван Патриляк,
доктор історичних наук,
Київ, 20 липня 2020 року

Вступ

«ЕТАЛОННИЙ» ПРЕДСТАВНИК СВОГО ПОКОЛІННЯ

На початку ХХ століття активно формувалася модерна українська нація, і цей процес суттєво пришвидшували події Першої світової війни. Але так склалося, що українцям, на відміну від багатьох сусідів, не вдалося закріпити оголошеної в 1918 році власної незалежної держави. Визвольні змагання 1917–1921 років зазнали поразки, а українські етнічні землі було знову розділено між сусідами.

Особливо болісно й емоційно це пережила українська молодь, на очах якої розгорталася історична трагедія — поразка українського державотворення. Ця молодь бачила піднесення та падіння УНР і ЗУНР, успіхи й невдачі збройної боротьби Армії УНР і УГА. Та найбільше в юнацькій пам'яті закарбувалася національна свобода в політичній і культурній сферах, яку впроваджували в українських демократичних республіках після падіння Російської та Австро-Угорської імперій.

Але тепер юні патріоти бачили, як окупаційні режими знову утискають українців у національних правах, особливо у сфері політики, культури, економіки й освіти. І звичайно, молода генерація сприймала це як історичну несправедливість, яку можна виправити в ще одній спробі створити державу. Тому саме молодь, народжена на початку й у перші десятиріччя ХХ століття, стала основою руху, що боровся за незалежність України в другій третині минулого століття — в один із найкривавіших моментів світової історії.

Дуже яскравим представником того покоління був останній Головний командир Української повстанської армії, голова Української головної визвольної ради, керівник збройного підпілля Організації українських націоналістів в Україні — Василь Кук (1913–2007). Ніби сама доля додала до його життя певний символізм, адже народився він

за рік до Першої світової війни, пережив багато трагічних періодів вітчизняної історії ХХ століття й побачив перші 16 років вільної України.

Чому особа Василя Кука так важлива для української історії? Тому що ми можемо вважати його «еталонним» представником свого покоління й саме через його життя якнайглибше простежити український визвольний рух ізсередини.

Василь Кук — єдиний Головний командир УПА й Голова Проводу ОУН в Україні, який вижив у жорнах репресій санаційного, нацистського, гортиського й більшовицького режимів і дочекався доби української незалежності. Зберігаючи інтелектуальну активність до глибокої старості, він залишив багато інтерв'ю, спогадів, науково-популярних розвідок, які суттєво доповнюють біографічні відомості, почерпнуті з польських і радянських слідчих справ або офіційної оунівської документації.

Ці матеріали допомагають зануритися в тогочасну історію й поглянути на неї з різних кутів. Завдяки їм ми станемо свідками ключових подій у житті українського підпілля, а головне — в ОУН і УПА. Не розуміючи цих суспільно-політичних і військових феноменів українського минулого, неможливо осягнути логіки основних процесів у новітній історії. Ми простежимо, як творилася ОУН і УПА в часи, коли говорити про українську державність було небезпечно.

Особливо це важливо для сучасного покоління, яке живе в непрості часи: тривають збройні конфлікти, право України на суверенітет і територіальну цілісність вкотре піддається ревізії з боку Росії. Ворожа іноземна пропаганда зневажливо називає патріотів «бандерівцями», а лідерів українського визвольного руху зображає як політичних і кримінальних злочинців, ідейних маргіналів, що не можуть шануватися в сучасних демократичних суспільствах.

Звичайно, ми розуміємо, що це все є наклепом. Але важливо не просто відкидати фальш, а й знати правду. Розгортати найтемніші сторінки історії, працювати з достовірними джерелами, детально розглядати життєписи лідерів. І біографія Василя Кука — одна зі знакових. Вона буде цікавою не тільки історикам чи журналістам, а й усім притомним українцям.

ЧАСТИНА ПЕРША

СІМ'Я І ФОРМУВАННЯ СВІТОГЛЯДУ (1913–1929)

Розділ 1

СЕЛЯНСЬКИЙ СИН

У липні 2018 року мені випала нагода поїхати до села Красного, у якому народився й виріс Головний командир УПА. На той момент я мала багато напрацювань про Василя Кука: архіви, спомини людей, які його особисто знали, сформували моє уявлення про останнього Головного командира УПА. Та для повноцінної картини не вистачало лише одного пазла — побачити на власні очі, де жив і творив Кук.

Напередодні мандрів мені пощастило здізнатися з племінницею останнього Головного командира УПА пані Ольгою Кук, донькою рідного брата Василя Кука — Филимона. Вона охоче зголосилася прийняти мене на гостину й поділитися споминами про свого легендарного дядька.

Той день був неймовірно сонячним. Сівши в потяг зі Львова до Красного, я розпочала подорож з усвідомлення, що такий шлях неодноразово долав Василь Кук. Мене переповнювали емоції, адже я нарешті опинюся в тих важливих місцях, про які багато писала у своїх працях, але ніколи не бачила.

За вікном майоріли літні пейзажі, гуркіт вагона нагадував про те, що залізниця мала великий символізм для самого Кука. Його тато працював залізничником, він жив біля залізниці, чув, як повз його будинок проходять потяги, і залізниця для нього асоціювалася з постійним рухом. Усе життя — як одна довга колія, що тягнеться з минулого в майбутнє. І цією колією, що тягнулася з Красного до різних куточків України й Польщі, ми помандруємо далі.

НАРОДЖЕНИЙ У ПЕРЕЛОМНІ ЧАСИ

Усе розпочалося 11 січня 1913 року в Австро-Угорській імперії, за сорок кілометрів на схід від Львова, у селі Красне Золочівського повіту

(сучасний Бузький район Львівської області). У сім'ї селян Степана (1879–1959) та Парасковії (1888–1975) Куків народився син, який при хрещенні 16 січня того самого року отримав ім'я Василь¹. Народження їхнього третього сина припало на початок переломного етапу не лише української, а й світової історії. Зміни, які принесуть майбутні події, будуть багато в чому визначальними як для Кука і його родини, так і для України та світу загалом.

У рік народження Василя Кука українські етнічні землі ще залишалися розділеними між Австро-Угорською й Російською імперіями. Вибух і важкий перебіг Першої світової війни, яка безпосередньо торкнулася мільйонів українців з обох протиборчих наддержав, похитнув столітні монархії Габсбургів і Романових. Падіння імперської влади на початку 1917 року в Петрограді й австрійського імперського уряду у Відні наприкінці 1918-го створило умови для формування на колишніх імперських територіях незалежних національних держав. З'явилися нові механізми взаємовідносин і утвердилися модерні ідеології, змагання яких наприкінці Першої світової війни й на початку 1920-х стануть визначальними в політиці держав і народів світу.

Світ судомило від нового порядку. На просторах розвалених імперій спалахували масштабні локальні війни. За створення власних незалежних держав боролися чехи, поляки, народи країн Балтії, фіни, українці, білоруси, нації Кавказу, Центральної Азії. Більшовики пробували утвердити панування світової комуністичної революції. Водночас білий рух відчайдушно намагався протистояти цим процесам у колишній Російській імперії.

У такий період міжнародного, міждержавного й міжідеологічного протистояння Україна вкотре опинилася у вирі подій і процесів, які прямо впливали на долі її мешканців, зокрема і сім'ю Куків. Якщо на початку ХХ століття її члени були переважно пасивними спостерігачами епохальних змін, то згодом стали учасниками не менш важливого історичного етапу, пов'язаного з визвольним рухом 1950–1960-х.

НАВІТЬ НЕ «СЕРЕДНЯКИ», А БІДНЯКИ

Багато про родину Василя Кука ми дізнаємося з його спогадів, мемуарів сучасників і свідчень рідних, матеріалів кримінальних справ міжвоєнної Польщі, оперативно-розшукових і слідчих справ органів держбезпеки СРСР й інших документів. Перед нами постає типова патріархальна сім'я українських селян зі Східної Галичини, де швидко зростала чисельність населення. Це призводило до безземелля та значної бідності (порівняно з іншими провінціями Австро-Угорської держави), тож селянам доводилося шукати додатковий заробіток.

Натомість радянська пропаганда змальовувала учасників ОУН та УПА, а особливо їхніх лідерів, як представників буржуазних прошарків суспільства, прагнучи підкреслити антисоціалістичну й антинародну, опозиційну до комуністичного способу життя силу. Такий підхід добре вписувався в загальні ідеологічні постулати класової боротьби.

Однак Куки, як і більшість родин інших лідерів та учасників визвольного руху, були бідною селянською сім'єю, яка не належала навіть до «середняків» (за радянською класовою термінологією). Злидні були настільки великими, що спершу родина не мала навіть власного повноцінного житла. Не було ні своєї худоби, ні господарства.

Батько Василя Кука Степан походив із малоземельної селянської родини. У спадок від свого батька Матвія він отримав лише 0,5 морга землі (1 морг — 0,6 га), а від матері Ксеньки — 1 морг². Тобто загалом йому дісталось 90 соток (0,9 га) землі. Враховуючи невисоку врожайність ґрунтів регіону, цього ледь вистачало, щоб утримувати одну середню корову або вести дрібне присадибне господарство.

Навесні 1888-го, коли Степану було дев'ять, помер його батько Матвій, а восени того самого року пожежа повністю знищила все їхнє господарство включно з хатою. Коли хлопець підріс, то одразу пішов працювати на залізничну станцію в селі Красне, де його взяли звичайним робітником на некваліфіковану фізичну працю, а потім направили в бригаду, яка ремонтувала залізничну колію на відрізку Золочів — Красне. Паралельно він мусив постійно працювати на сінокосах і шукати інші сезонні підробітки. Після років служби на

залізниці Степан отримує нову посаду — бегляйтера³. Для цього він вивчив німецьку, пройшов відповідне навчання та склав екзамени у Бродах. Черговим його службовим підвищенням стало призначення на візера⁴ Краснянської залізничної станції. Для цього Степан Матвійович знову навчався й захистив диплом візера австрійської імперської залізниці⁵.

Ще до свого весілля у 1908 році Степан Кук придбав у Красному пів хати в Тацьки Дубеняк, яка емігрувала до Бразилії. В іншій половині будинку мешкала бездітна сім'я рибалки Валентина та Ксеньки Когутів. Після смерті Валентина Степан узяв під опіку самотню літню жінку, доглядав за нею й отримав її частину в спадок⁶.

За словами самого Кука, це була звичайна селянська хата, крита соломною, поділена на дві половини: з одного боку кімната, посередині сіни, а з другого — комора. У житловій кімнаті розміщувалися піч, припічок, одне ліжко, стіл і лавиці під стінами. На печі спала літня жінка (Катерина Когут), на ліжку — дорослі, а в ногах — малі діти, які, підростаючи, тулилися на припічку, лавицях і підлозі⁷. У таких скромних побутових умовах мешкала вся багатодітна сім'я Куків. Сам господарський двір обмежувався лише коморою: не було ні стайні, ні хліва. Лише коли згодом з'явилася корова, для неї прибудували окремий хлівець⁸.

Мати Парасковія, на 10 років молодша за чоловіка, походила з дому Федора Постолюка (1846–1909) і Софії Постолюк (Ласка) (1857–1941), що здавна жили в Красному. У Постолюків було одинадцятьоро дітей — п'ятеро дівчат і шестеро хлопців. Два брати Парасковії, Василь і Степан, служили в австрійській армії й загинули на фронтах Першої світової війни, а наймолодший брат Оксентій (1895–1943) входив до українського товариства «Сокіл», грав на кларнеті в краснянському сокільському оркестрі, служив в УСС та УГА і згодом став учасником підпілля ОУН⁹.

Сім'я Куків також стала багатодітною, але з восьми народжених дітей до повноліття дожили шестеро: Василь (1913–2007), Іларій¹⁰ (1915–1938), Єва (1917–1946), Ілько (1919–1939), Филимон (1920–2003)¹¹ та наймолодший Іван (1924–1984). Перший син Филимон (1909) помер ще немовлям, до трьох місяців, а донька Ганя народилася 1911 року (за іншими даними — 1910) і прожила лише вісім років¹².

Після початку Першої світової війни австрійська влада евакуювала Степана Матвійовича як кадрового працівника залізниці на захід, до Австрії (місто Грац). Тоді відповідальність за всю сім'ю лягла на матір Парасковію. Та вона з дітьми теж не могла далі залишатися у Красному: оскільки через село пролягала залізнична розв'язка на Броди, Золочів і Львів, тут постійно точилися запеклі бої. Через Красне неодноразово проходили то на захід, то на схід лінії фронтів: спочатку російсько-австроугорський, потім польсько-український і польсько-більшовицький¹³. Тож Парасці з усіма дітьми довелося покинути домівку й господарство та пішки тікати від бойових дій у не зачеплені війною села.

Згодом, вочевидь після того, як лінія фронту літа-осені 1914-го минула Красне, Куки повернулися до своєї хати¹⁴. З особистих записів Василя Кука дізнаємося, що в 1915–1916 роках у селі стояли частини російської царської армії. Солдати зі сходу, за спогадами Кука, ставилися до місцевих добре, оскільки вони «говорили по-нашому». Очевидно, у частинах російської армії, які дислокувались у Красному, переважали українці з Наддніпрянщини. У мемуарах Василь Кук згадував, як солдати пригощали його цукром і чаєм. Проте в 1916 році їхня поведінка змінилася. Під час відступу російські війська спалили в селі багато хат, гуральню й панський маєток¹⁵.

З дитячих спогадів Василя перед нами постає картина смерті й розрухи часів Великої війни. У 1918 році, уже під час польсько-української війни, у Красне неодноразово пробивалися польські війська, які встановлювали «кінну повинність» і відбирали худобу в селян.

Польсько-українське протистояння

Протистояння українців і поляків після Першої світової війни не обмежувалося суто бойовими діями на фронті. Василь Кук у рукописах зазначав, що під час подій 1918 року якийсь польський жовнір хотів його, п'ятирічного хлопця, кинути в колодязь¹⁶. В інтерв'ю Кук розповідав:

Ми тільки знали, що треба ховатись. Ховались у льоху, у підвалі, ну, війна була. То наступ був на Броди, туди, у напрямі на Львів. [...]

Тут були великі окопи, великі бої австрійсько-російські. Ну, тому армія посунулася, тому армія вертала. [...] Ну, уже після війни, коли війна закінчилася, знову почалася зараз друга війна в дев'ятнадцятому році польсько-українська¹⁷. Приходили поляки, приходили січові стрільці, то пересувалися фронти [...], тому була ще війна большевицько-польська, знову марширували большевицькі відділи туди на Львів, тому втікали назад [...], то ми те все бачили й чули, як уже співають і «Канарейку» і як там забирають коні, і як по тому в нашій хаті був якийсь шпиталь, то всі ті перипетії лишили тільки одно: війна, війна... і все...¹⁸¹⁹

У 1919 році в родині Куків трапилася трагедія — найстарша донька Ганя померла від запалення легень.

Після Першої світової війни й поразки українських визвольних змагань (1917–1921) сім'я повернулася до мирного життя у своєму селі, але вже під владою новоутвореної польської держави.

Стосунки між поляками й українцями залишалися складними. Проте на низовому, місцевому рівні, до певного часу все було інакше. Зі слів Василя Кука, які записав дослідник визвольного руху Григорій Дем'ян, ми дізнаємося, що в їхньому селі на початок 1920-х етнічні поляки й українці не ворогували:

Всі поляки говорили українською мовою. Такі поляки, що вважали себе, що вони таки поляки... ходили до костелу, а українці ходили до церкви. Як було свято польське Святвечір, батько ходив до сусіда поляка, а як було наше свято то той поляк приходив до нас і якоїсь ворожнечі зразу не було. Всі ті поляки, всі ходили до тої читальні «Просвіта», дружили, співали. [...] Але вже як повстала Польська Держава, щораз більше українців почали обмежувати, відмовляти їм у праві на роботу [...]. Якщо ти хочеш, щоб ти дістав роботу — запишися до костела [...], вся та польськість заключалась у тому, щоб перенести метрику до костела [...] змінив релігію і, ну ясно, ти вже ставав відступником, ставав уже поляком²⁰.

Надалі протистояння між поляками й українцями загострювалося. Перші мали власну державу і відчували урядову владу та підтримку, тому прагнули якнайшвидше полонізувати українців — через церкву й освіту здійснювали релігійну та національно-мовну асиміляцію. Однак

українці пручалися брутальному втручанню польської влади й католицької церкви в їхній національно-культурний простір²¹.

За словами Василя Кука, через таку ситуацію громада села чітко розділилася за національною ознакою на українців — християн східного обряду й поляків-католиків. З першої половини 1920-х стосунки між поляками й українцями загострилися, що вилилося в постійні бійки та лайки. Зазвичай це траплялося у публічному просторі, нерідко такі сутички підігрівала місцева преса²².

У такому національно конфліктному середовищі минули дитинство та юність Кука. Він на власні очі бачив нерозуміння й ворожнечу, яка панувала поміж націями, і цей факт прямо вплинув на його світогляд. Та до нових зіткнень було ще далеко, адже лише закінчилися війни і треба було відновлювати зруйнований край.

Після настання миру в 1921 році батько Василя Кука перебрав стару хату, і, за звичаєм, толокою, разом із сусідами звів зі старих будівельних матеріалів нове житло. За конструкцією воно було схоже на стару господу, але дах покрили вже не соломою, як раніше, а «дахівкою» (черепицею). Щоправда, Степанові Матвійовичу довелося брати позику в кредитній касі, адже коштів не вистачало. За кредитні гроші він не тільки добудував хату, а й почав розвивати аграрне господарство сімейного типу, скуповуючи сільськогосподарську землю²³. Завдяки батьковій наполегливій роботі на залізниці й важкій праці на землі, приблизно з другої половини 1920-х матеріальний стан родини став покращуватися. Попри народження молодших дітей у 1919-му (Ілька), 1920-му (Филимона) та 1924-му (Івана), дорослішання трьох старших, до кінця 1930-х господарство Куків збільшилося із 2,5 морга до 8 (4,8 гектара). Куки збудували нову стодолу, хлів, розбили сад і завели в ньому пасіку²⁴.

ДУХОВНЕ ВИХОВАННЯ ДІТЕЙ

Піклуючись про матеріальне становище, Куки не забували і про духовне виховання дітей. Побожні батьки ретельно дотримувалися релігійних традицій, за давніми звичаями відзначали Різдво, Йордан, Великдень, Зелені свята тощо. Кожної неділі вся сім'я ходила до церкви

святого Іллі (1750 року побудови) у Красному, а щоранку й щовечора молилася²⁵.

Примітно, що ревні греко-католики Куки не перейшли до римо-католицизму в часи міжвоєнної Польщі, хоч це відкрило б перед ними набагато кращі перспективи в освіті, роботі й загальному фінансовому стані. Належачи до Краснянської парохії Львівської єпархії греко-католицької церкви, Куки охрестили в Іллінській церкві всіх своїх дітей. Уже на п'ятий день після народження хрестили Василя. Ім'я обрали за календарем — він народився напередодні дня святого Василя Великого. Хресними батьками стали Онуфрій Дітчук і Анна та Микола Куратковські (за документом: *Onuphrii Ditzuk, Anna quod Micolai Kuratkowski*)²⁶.

Власним прикладом

Важко оцінити, який внесок у виховання дітей і збереження родинного вогнища зробила Параска Кук. У певний час на ній було шестеро дітей від одного року до чотирьох, шести, восьми років і двоє старших синів. Усім треба було приділити увагу й турботу, не забуваючи і про хатні справи.

Оскільки грошей бракувало, батьки мусили на всьому заощаджувати. У хаті була швейна машинка, на якій Парасковія Кук шила весь одяг для малолітніх дітей²⁷.

Але попри власну бідність, мати Василя Кука ніколи не стояла осторонь чужих потреб. За характером спокійна і співчутлива, вона не відмовляла в допомозі нужденним. Так, під час радянсько-польської війни 1920 року в хаті Куків червоноармійці облаштували медичний пункт, куди звозили поранених після боїв під Задвір'ям. Водночас на фільварку неподалік їхньої хати більшовики утримували полонених. За спогадами адвоката Степана Шухевича, Парасковія дуже співчутливо ставилася і до полонених, і до поранених: доглядала їх, готувала їсти. Однак для неї важкі випробування воєнних часів затьмаряться майбутніми трагедіями, коли доведеться прощатися із сином перед його стратою і пережити в тяжкий період репресій трьох дітей²⁸.

Голова сім'ї Степан Кук був справжнім прикладом і авторитетом для родини. Працюючи на залізниці у часи Другої Речі Посполитої, він і далі просувався кар'єрними сходами: у 1920-х став «магазинером», тобто завідувачем складу залізничних матеріалів на станції Красне. Вихований у правовій системі й моральних укладах австрійської держави, він понад усе любив законність, дисципліну та працьовитість, що передавав і дітям.

Крім роботи залізничником, він активно дбав про господарство: новобудова, сад, пасіка — усе потребувало чоловічих рук. Та цим його здібності не обмежувалися. За словами Василя Кука, батько вмів кроїти, шити, виготовляти різні вироби з бляхи й дерева. Таку кмітливість у різних сферах успадкували і його діти²⁹.

Очевидно, що Степан Кук не був пересічним селянином, який прив'язувався до землі. Життя з раннього дитинства гартувало його: у 9 років він втратив батька, хату й господарство, тож рано з'ясував, що прогодуватися лише з малого шматка землі не вдасться. Тому він одним із перших серед українських селян почав шукати інші шляхи. Однак на початку ХХ століття в малоземельних галичан було мало варіантів поліпшити становище — або емігрувати, або працювати на заводських об'єктах. Степан не мав коштів на виїзд і спеціалізованої освіти, тож мусив перебиватися непостійними заробітками. Улаштувавшись на залізницю, він закріпився тут більш як на 25 років і пройшов усі щаблі кар'єрного зростання — від рядового чорнороба до найвищих для свого стану й соціального походження посад. Паралельно Степан здобував освіту в Бродах та інших містах, що була потрібною для кар'єрного зростання³⁰.

У цей час він добре з'ясував, які можливості дає освіта, і надалі докладав усіх зусиль, щоб його діти навчалися та здобули фах, і що важливо — незалежно від статі.

Найстарший син Василь навчався спершу в Золочівській гімназії, а потім — у Люблінському університеті, Іларій також здобував освіту в Золочівській гімназії, Филімон учився у Львівській малій семінарії, Іван — у Львівській торговельній гімназії. Донька Єва також не лишилася без освіти — її віддали в професійну школу у Львові. І це в час, коли суспільство стереотипно обмежувало роль жінки вихованням дітей, побутовими клопотами й відвідуванням церкви.

Лише Ілько не навчався: йому батьки планували цілком передати господарство (яке, вочевидь, навіть після збільшення земельного наділу могло повноцінно прогодувати лише одну сім'ю)³¹. Докладніше про освіту і її вплив на формування світогляду Кука йтиметься в наступному розділі.

З усіх цих прикладів видно, що успадкували від батьків діти Куків, зокрема син Василь.

З одного боку, від Степана й Параски він перейняв високу моральність, завдяки батькові здобув початкову, середню й вищу освіту — і це в час, коли навчалися одиниці. А ще завдяки родині Василь Кук зрозумів, де його місце у світі.

З другого — він успадкував притаманні для українських селян риси високого індивідуалізму й консерватизму. Через це його погляди кардинально відрізнятимуться від марксистсько-ленінського колективізму. Водночас, як син селян-бідняків, Кук цікавитиметься соціалістичними ідеями, за що його не раз критикуватимуть політичні соратники³².

ЖЕРТОВНІСТЬ КУКІВ

Історія Василя Кука і його родини є багато в чому показовою та унікальною для того часу. Не тільки через освіту. Найкрасномовніше про неї розповість той факт, що всі діти Степана Матвійовича й Парасковії Федорівни були членами або симпатиками ОУН. Воно й не дивно: вони, як освічені молоді люди із селянської родини, не могли змиритися із ситуацією та місцем розділеної української нації в міжвоєнній Польщі та СРСР. Тому разом з ровесниками Куки стали кадровою основою державницької діяльності ОУН і боролися за майбутнє України. Боролися, у прямому сенсі жертвуючи здоров'ям і життям.

Молодшого брата Кука — Іларія — за активну діяльність в ОУН і причетність до справи Ясінських ще в 1938 році стратила польська влада. Ілька, як члена й підпільника ОУН, у вересні 1939-го розстріляли поляки — це було на Волині в околиці міста Дубно. Филимона й Івана, що належали до Юнацтва ОУН, радянський режим у 1940-му заарештував і засудив до восьми років тюремних таборів. У

1943 році Івана було мобілізовано до артилерії Червоної армії, він дійшов до Берліна, а після війни повернувся в рідне село й жив із дружиною і трьома дітьми. Але в 1949-му його знову заарештувала радянська влада — за переховування Василевого сина Юрія — і засудила на десять років таборів. Филимон же пішов у підпілля ОУН, пережив радянські табори й устиг побачити перше десятиліття незалежності (помер у 2003 році). Сестра Єва також належала до ОУН і була дружиною оунівця «Медведя», який загинув у 1945-му на Стрийщині, а вона сама померла від хвороби серця в 1946-му. У 1954 році потрапив до рук окупантів і сам Василь Кук. За активну громадянську позицію та співпрацю з ОУН постраждав і молодший брат матері — Оксентій Постолук. Його разом із 20-літнім сином Ярославом замордували польські партизани в 1943-му. Загалом польський, німецький і радянський режими репресували всю велику родину Куків і Постолуків, не шкодуючи навіть старих батьків³³.

На жаль, трагедія родини Куків не була поодиноким. Якщо згадати сімейні історії інших діячів ОУН і УПА, наприклад, Степана Бандери, то його братів Богдана, Олександра й Василя замордували окупанти, а сестер вислали в Сибір. Навіть батька Степана Бандери, греко-католицького священника Андрія, розстріляли енкавеевники.

У кожному селі були свої жертви. В одному Красному з 1939 до 1950 років лише радянська влада вбила й репресувала 14 осіб. Список жертв свідчить про цілі родини: Ласка Левко, син Степана; Ласка Богдан, син Степана; Ласка Василь, син Павла; Ласка Іван, син Прокопа; Ласка Михайло, син Петра; Ласка Петро; Ласка Павло, син Андрія; Ласка Корнелія; Ласка Пилипина; Постолук Тимко; Постолук Марія; Сусол Григорій; Сусол Михайло; Сусол Федір...³⁴

А скільки таких сіл в Україні?.. За незалежність України гинули й були репресовані цілі родини та покоління українських патріотів. Таку дорогу ціну за державність заплатили й Куки.

¹ АЦДВР, Ф. 1. Свідоцтво про народження та хрещення Василя Кука від 17.02.1931 року // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11119/.

² АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09150.

³ Begleiter (нім.) — конвоір, керівник дрезини. — *Тут і далі примітки авторки.*

⁴ Vizier (нім.) — диспетчер.

⁵ АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09150.

- 6 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09150.
- 7 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 8 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 9 Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати. Львів, 2009. 43 с.
- 10 У різних джерелах цього брата Василя Кука згадано як Іларій та Ілярій.
- 11 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09147.
- 12 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09146.
- 13 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09146.
- 14 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09146.
- 15 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 16 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 17 Тут помилка: польсько-українська війна, про яку йдеться в цитаті, почалася наприкінці 1918 року.
- 18 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 19 Тут і далі в цитатах збережено орфографію, пунктуацію і стилістику джерела. — *Прим. ред.*
- 20 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 21 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 22 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 23 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.
- 24 Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати. Львів, 2009. 43 с.
- 25 Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати. Львів, 2009. 43 с.
- 26 АЦДВР. Ф. 1. Атестат зрілості В. Кука // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11120.
- 27 Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати. Львів, 2009. 43 с.
- 28 Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати. Львів, 2009. 43 с.
- 29 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109.
- 30 Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати. Львів, 2009. 43 с.
- 31 Кук В., Шухевич С. Українська скорбна мати. Львів, 2009. 43 с.
- 32 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109.
- 33 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 14640.
- 34 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 14640.

Розділ 2

ЗНАННЯ НЕ ЗА ПЛЕЧИМА НОСИТИ

Уявіть ситуацію: 1921 рік, західноукраїнське село. Частина людей емігрувала за кордон, а ті, що лишилися, важко працюють на землі, щоб прогодувати сім'ї. Але є селянин, батько п'ятох дітей, що віддає найстаршого сина до чотирилітньої школи, а коли решта підростуть — і їх. Його родина живе вкрай бідно — діти ходять босоніж до школи, але головне — ходять.

Цим чоловіком був Степан Кук, і його не розуміли навіть родичі. Так, рідний дядько дорікав батьку Василя, що той забагато витрачає на освіту для своїх сільських дітей³⁵. Однак, попри матеріальну скруту та нерозуміння близьких, Степан наголошував:

Ну що я вам дам, діти? Ніякого поля нема, треба якісь знання добути...³⁶

КРАСНЯНСЬКА ЧОТИРИРІЧКА

Краснянську чотирилітню школу заснували ще в часи Австро-Угорської імперії, і спершу вона була українською. Але коли з'явилася нова польська влада, директором поставили поляка за національністю, який почав впроваджувати польськомовну систему шкільництва. Однак діти не розуміли польської, тому вчительці довелося викладати для них українською.

Ця школа давала базові знання з арифметики, письма й читання. Окремо діти вивчали катехізис, який викладав священник. Але, попри все, народна сільська школа не могла підготувати школяра до вступу в гуманітарну гімназію. Тому батько найняв для старшого сина Василя вчителя з факультативної підготовки. Його звали, за спогадами Василя Кука, Іван Лада — це був їхній односельчанин і колишній ветеран УСС із вищою освітою австрійських часів³⁷. Саме він навчав Кука латини, потрібної для вступу до класичної гімназії³⁸.

Дитинство Василя Кука, як і сотень тогочасних галицьких дітей, також було пов'язане з діяльністю культурно-просвітницького товариства «Просвіта». Саме ця організація стала фундаментом національного відродження у Східній Галичині з останньої чверті XIX століття й залишалася джерелом розвитку української культури й мистецтва у XX сторіччі. А ще завдяки їй серед західних українців розвивалася й поширювалася українська національна ідея.

По знання до «Просвіти»

«Просвіта» в селі була острівцем освіченості й національної свідомості. Завдяки їй звичайні селяни могли спілкуватися з проукраїнською інтелігенцією. Як згадував Василь Кук, у його селі також діяло представництво «Просвіти». При ньому функціонувала бібліотека, куди майбутній командир ще дитиною приходив за книжками та літературою:

...була ще читальня «Просвіти»... перші книжки, перші казки, то вже звідти брав, звідти... уже такий інтерес до книжки³⁹.

Золочівська гімназія

На початок 1920-х у Золочеві було відкрито приватну класичну гімназію Українського педагогічного товариства «Рідна школа». Туди в 1923-му, після двох років навчання в чотирилітній сільській школі, вступив Василь Кук. Через ранній вік перший рік у гімназії для нього став підготовчим. Фактичне навчання розпочалося 1924-го і тривало до 1932 року. Освіта давалася Василеві складно: він не мав власного житла в Золочеві й мусив щодня долати 20 кілометрів залізницею. Згодом до нього долучився молодший брат Іларій⁴⁰.

«Нащо тобі вчитися, ти ж селянський син?»

Того осіннього дня надворі падав дощ, і від цього ставало трохи прохолодніше, ніж зазвичай. Василь стояв на ґанку гімназії в самому коричневому костюмі з цупкої вовняної тканини. Він змок майже до нитки, але, як і всі діти, перед входом до школи мусив помити ноги: більшість учнів не мала взуття, тож щоб у таку вогуку

погоду розпочати заняття, вишикувалися одне за одним для цієї важливої процедури.

Василь дивився на однолітків, які бавилися і сміялися одне з одного. Та йому не хотілося кепкувати, бо перше заняття з латини, а її доводилося добре вчити. То складна дисципліна: тільки щось пропустиш крізь вуха — доведеться брати приватний урок, а це влетить батькові в добрячу копійку. Тому Василь стояв у черзі до води дуже серйозний. З таким самим виразом обличчя він обмив ноги й зайшов до гімназії.

Василь дуже любив цей заклад. Усе в ньому здавалося милим — навіть парти з грубого масивного дерева, які додавали інтер'єру майже королівського шику. У цих стінах Василеві було дуже «рідно»: тут навчалися переважно українці. Викладачі теж були українцями, більшість з них пройшла Першу світову війну й боролася за українську державність в 1917–1921 роках.

А ще Василь любив гімназію за те, що в кожному її класі були книжкові шафи. На перерві, якщо вчитель дозволить, з них можна було діставати книжки й гортати, а якщо пощастить — навіть брати їх додому й читати. Василь з великою повагою ставився до книжок — не через те, що вони багато коштували, а тому, що вважав їх скарбницею знань. Особливо йому подобалося читати історії про давній Рим, сенаторів і військові походи.

Він спрагло брався за все, що потрапляло в руки, і хапав кожне слово. Бідність мотивувала його навчатися: аби стати людиною й відірватися від поля й землі, якої насправді майже не було, мусиш дуже старатися. Стимулом були й батькові слова: «Що я вам можу дати, діти, окрім знань, які не у важкій торбі за плечима носити?».

Звичайно, ніхто в Красному так не думав. Сусідка баба Анна не раз казала Василеві: «Нащо тобі вчитися, ти ж селянський син? Нащо тобі та матура, якщо маєш поле й худобу?». Вона дивилася, як уранці діти Куків ідуть до шкіл і гімназій, і хитала головою: «Та то пусті люди, ті Степан і Параска! Оддавати дітей у школу і всі гроші витрачати на грамоту? Ліпше корову купити або хоч пів морга поля!». Але порожні балачки сусідів не турбували ні батька, ні матері, ні самих дітей. Вони отримували, як казав тато, «найбільші скарби цього світу — знання».

Навчання в Золочівській гімназії справило на Василя велике враження, адже в таких установах не тільки давали класичну європейську освіту. Тут відбувалося становлення молодих людей, їм прищеплювали основні ідейно-моральні принципи на все життя.

Ректором закладу був священник — отець Микола Хмільовський (колишній капелан УГА), який у 1940-х очолив підпільну греко-католицьку церкву на Галичині, а в 1948 році став членом Української головної визвольної ради (УГВР). Серед викладачів гімназії було багато старшин УСС, УГА, Армії УНР⁴¹. Василь Кук в автобіографії зазначав, що особливо великий вплив на виховання національно-патріотичної свідомості мали такі вчителі, як викладач історії М. Величко⁴², учитель латинської мови і староста класу І. Винар, учитель німецької мови й літератури Д. Бурко, історик М. Гева, викладач української мови та літератури М. Логінський, учитель катехізису о. Ф. Побігушка й багато інших⁴³.

Завдяки Золочівській гімназії та впливу вчителів Василь Кук познайомився із «Пластом».

³⁵ Патриляк І. Останній командир Нескореної армії (до 95-річчя від дня народження Василя Кука) // Визвольний шлях. Київ, 2008. С. 167–178.

³⁶ АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.

³⁷ АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09154.

³⁸ АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.

³⁹ АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 03331.

⁴⁰ Кук В. Шухевич С. Українська скорбна мати. Львів, 2009. 43 с.

⁴¹ Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук — Головний командир УПА. Рівне, 2008. 80 с.

⁴² Більшість імен і прізвищ у цій книжці подано повністю: Василь Кук, Марія Постолюк тощо. Винятки — цитати й випадки, коли повні імена не відомі. Тоді використано скорочені варіанти: І. Винар, Д. Бурко й інші.

⁴³ АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09154.

Розділ 3

ДО «ПЛАСТУ» І ЮНАЦТВА ОУН

Коли Василеві Кукові було 15 років, він вступив до патріотичної скаутської організації «Пласт», що діяла при Золочівській гімназії. За «пластовою картою впису», це сталося 18 вересня 1928-го. За цим самим документом Василя було приписано до XXII пластового куреня імені Івана Богуна в Золочеві, п'ятого гуртка «Крука».

ТАМ, ДЕ ГАРТУВАЛИСЯ ТІЛО Й ДУХ

Василь почувався найщасливішим на світі: батько погодився записати його разом із братами до «Пласту»! Від радості здавалося, наче за спиною вирости крила. Насправді ж у «Пласті» виросте і зміцніє Василів дух.

Тепер він мав завдання, таємні вишколи і збори. Тепер був не просто гімназистом, а частиною великої пластової родини.

Саме в «Пласті» Василь засвоїв основні методи виживання, загартував тіло й дух.

Під час табору в лісі він з хлопцями, маючи лише ніж і сірник, навчився лагодити вечерю та облаштовувати місце для ночівлі.

А ще Василь перебував в оточенні не тільки юних патріотів, а й ветеранів УСС і УГА, що були його виховниками у XXII пластовому курені.

Як вони, пластуни, любили гутірки й вишколи! То було ціле свято. Особливо Василеві подобалося готувати якісь довідки з історії України, ділитися знаннями з товаришами. Та й виховники всіляко заохочували молодь дізнаватися нові сторінки визвольної боротьби.

Так крок за кроком, табір за табором «Пласт» вишколив душу й тіло Василя. Він тепер знав, ким є і чому обирає цей шлях у житті.

Шлях, що долали герої, про яких він читав у книжках і яких хотів наслідувати.

Примітно, що старшою особою, яка засвідчила в Красному документ, був саме батько — Степан Кук. Карта впису містила короткі дані про члена «Пласту», а також вісім пунктів присяги. Зокрема пластун давав «пластове слово честі» знати й дотримуватися статуту організації, підпорядковуватися її керівництву і «Верховній пластовій раді» у Львові, брати участь у всіх заходах (зборах, вправах, прогулянках тощо), не вживати алкоголю і не курити тютюну, не вчиняти розкольніцьких дій в організації, а за три догани («пластові кари») погоджувався на виключення із «Пласту»⁴⁴.

За спогадами Василя Кука, участь у скаутському русі стала важливим перехідним етапом між дитинством і юністю, помітним кроком до дорослого життя:

І тоді я записався до «Пласту». Тоді той «Пласт» зачав мене вчити уму-розуму, що треба, якщо ти хочеш щось здобути, ти мусиш мати сильну волю. [...] А по тому ще прийшло — то пізнати свою країну. І тоді пішло вивчати топографічні карти, всякі, і військові карти, і зв'язку [...]»⁴⁵.

Окрім Василя Кука, «Пласт» виховав й інших майбутніх лідерів визвольного руху середини ХХ століття. Так пластунами були крайові провідники ОУН на західноукраїнських землях Богдан Кравців, Степан Охримович, Степан Бандера, Роман Шухевач, організаторка й керівниця Українського Червоного хреста Катерина Зарицька, командувач УПА-«Захід» Олекса Гасин та інші⁴⁶.

ТЕ, ЧОГО НЕ ЗДОБУДЕШ ЗА ПАРТОЮ

«Пласт» давав те, чого не отримаєш у школі чи гімназії. Наприклад, скаути вчилися орієнтуватися за компасом і зірками, здобували знання в теренознавстві, базово освоювали прикладні професії (коваля, шевця, тесляра), організовували піші й велосипедні марші на десятки кілометрів до Карпат та інших країв, з підручних матеріалів облаштовували табір або місце для сну посеред лісу тощо. Особливе місце в житті скаутів посідав спорт: біг, плавання, футбол, атлетика й

багато іншого, що фізично розвивало молодих людей і прищеплювало їм дух спортивних змагань⁴⁷.

Звичайно, такий рух не подобався польській владі: вона бачила в ньому загрозу, однак не могла одразу заборонити діяльність українських пластунів. Створені ще за часів Австро-Угорської монархії, українські організації вже були в системі міжнародного скаутського руху. Тому польські урядовці вибрали іншу стратегію: вирішили очолити те, що не могли побороти, тобто інтегрувати «Пласт» до державної системи освіти Другої Речі Посполитої. Однак у післявоєнний час український «Пласт» став організацією, якою керували і в якій викладали чимало відставних старшин українських армій часів Української революції та діячів національного руху загалом. Тому й не дивно, що український скаутський рух залишався на території Галичини й Волині міжвоєнного часу державою в державі, де діяли свої статuti і порядки. Це одна з причин, чому польська влада примусово заборонила діяльність українського «Пласту»⁴⁸ у 1928 році на Волині і в 1930-му — на Галичині.

Проте в часи розквіту для активної і пасіонарної молоді участь в організації стала першим вишколом, досвідом командної й організаційної роботи, який згодився в майбутній підпільній і військовій діяльності. Василь Кук у праці, присвяченій Головному командирові УПА Романові Шухевичу писав, що скаутське минуле дало юному Шухевичу прекрасне знання картознавства, а це у військових операціях має першочергове значення⁴⁹.

Та найголовніше, що дав «Пласт» своїм членам, — це виховання високої моралі, сильної волі, а передусім — формування активного патріота української нації⁵⁰.

Окрім патріотичного вишколу та скаутських умінь, організація надавала ще й первинну бойову підготовку:

Уже в «Пласті» юнак був так добре підготований до бойових дій, що Крайова навчальна команда УВО доручила йому виконати атентат⁵¹ на польського шкільного куратора у Львові Станіслава Собінського, який проводив жорстоку шовіністичну антиукраїнську політику в галузі шкільництва [...]. 19 жовтня 1926-го дев'ятнадцятирічний Роман — «Дзвін» разом із добрим своїм другом бойовиком Б. Підгайним блискуче виконали доручене їм завдання⁵².

Така характеристика збереглася стосовно одного з найактивніших скаутів, а згодом керівника українського визвольного руху — Романа Шухевича.

УВО

Саме через пластову організацію в Золочівській класичній гімназії Василь Кук дізнався про діяльність забороненої в міжвоєнній Польщі Української військової організації (УВО), яку очолював полковник Євген Коновалець.

ЗАГАДКОВИЙ ЖУРНАЛ

«Якщо батько дізнається, що я дав тобі це почитати, він мене вб'є, — стурбовано мовив Ярослав, простягаючи Василеві часопис. — Цей журнал заборонено польським урядом».

Вони зі Славком дружили давно. І в одному класі Золочівської гімназії навчалися, і до «Пласту» разом вступили, та ще й в одному курені були. «Ото ж уже й колеги», як казав батько Славка. Настільки «колеги», настільки друзі, що Ярослав поділився з Василем навіть забороненим журналом, що належав його батькові, колишньому воякові УСС.

Василь обережно узяв той загадковий часопис, озирнувся, чи ніхто не дивиться, і сховав його в портфель. Потім подякував товаришеві й хутко побіг додому, щоб зачаїтися десь і почати читати. Йому було цікаво: що в ньому такого таємного пишуть, раз він заборонений? І чим це український журнал не вгодив полякам?

Цілий день Василь був таким чемним, хоч до рани прикладай: і матері допоміг по господарці, і з татом добре попрацював на полі. Усе робив, аби потім його ніхто не чіпав і він міг тихо вмотитися, відкрити коричневий портфель і витягнути з першої великої кишені журнал під цікавою назвою — «Сурма».

Вечоріло, і нарешті настав той момент, коли Василь дістався до свого коричневого портфеля, відкрив срібні застібки й витягнув журнал. Обережно перегортаючи сторінки, він дізнавався дедалі більше нового й цікавого. Сторінка за сторінкою — і перед ним оживала правда про боротьбу за державність українців. Із

часопису він дізнався про УВО, про безстрашних молодих хлопців і дівчат, що боролися з польською окупаційною владою. «От би й мені так, я теж хочу стати до лав УВО», — подумав Василь. У той момент його груди розпирало бажання бути корисним для свого народу; він бачив як несправедливо поляки утискають усе українське — від школи, церкви до «Пласту».

Того вечора Василь відчув, ким є насправді й чого хоче в житті. Він українець, і, як інші молоді українці, боротиметься за своє. Це бажання було схоже на кохання з першого погляду: воно ще не усвідомлене, але вже хвилює, мучить і кличе, воно опалює душу, як глиняний горщик.

І як після такого заснути? Сонце вже давно зайшло, насунула ніч, але Василь усе вовтузився з думками й осмисленням написаного. Завтра він про все розповість Славку, вони разом обдумають майбутні дії, щоб бути послідовними до кінця.

Кук згадував:

Син одного Січового Стрільця дав мені «Сурму», я пішов на стрих, сів там, де було сіно, щоб ніхто не бачив, що я читаю, прочитав, і з того я довідався, що є така УВО. І коли від друзів «Пласту» я довідався, що є така ОУН, то сказав тоді — «я не хочу до ОУН, я хочу до УВО»⁵³.

Через 27 років на допиті в КДБ Василь Кук засвідчить: сином усуса, що дав йому журнал, був гімназійний товариш Ярослав Лех, а часопис «Сурма» — друкований орган забороненої в міжвоєнній Польщі УВО. Його видавали з 1927-го в Берліні, а в 1928–1934 роках — у Каунасі (тодішній столиці незалежної Литви, з урядовими колами якої ОУН на початку 1930-х налагодила тісні стосунки)⁵⁴. За зберігання й розповсюдження «Сурми» чи інших інформаційно-пропагандистських матеріалів УВО й ОУН у тодішній Другій Речі Посполитій передбачалася кримінальна відповідальність.

Новий етап: Юнацтво ОУН і матура

У 1928–1929 навчальному році в гімназії Кук став членом Юнацтва новоствореної в той час ОУН — молодіжного крила українських націоналістів (оскільки ще не був повнолітнім). Уже в 1930-му він

приєднався до Золочівської повітової ексекютиви (Проводу) ОУН. Так у 17 років почався новий етап життя Василя Кука. Син простого селянина, батько якого важкою працею вирвався зі злиднів і відкрив дорогу для своїх дітей, згодом буде майбутнім революціонером-підпільником, лідером ОУН на українських землях і останнім Головним командиром УПА, якому судилося дожити до наших днів і стати живим зв'язком між сучасністю та поколінням борців українського національно-визвольного руху.

У 19 років Василь Кук проходить черговий важливий етап. Він складає екзамен — матуру, що охоплює матеріал з основної навчальної програми, а після цього отримує атестат зрілості — спеціальний документ, що посвідчує рівень знань⁵⁵.

ОМРІЯНИЙ АТЕСТАТ

Василь не спав цілу ніч. Усе думав, чи зможе скласти матуру, до якої так старанно готувався в гімназії. Було трохи моторошно й навіть лячно, адже він знав, що від цього дня залежить його майбутнє.

«А що буде, якщо не складу всіх цих іспитів? Скільки ж сил на мене витратили батьки? — думав він у цю мить і уявляв найстрашніше. — І куди тоді йти? Що робити? А тато, що скаже тато?». Ці запитання до самого себе лякали.

Наука — то нелегка праця, але приємна. Кожен день Василь займався по три години, вивчав латину, історію. Він любив читати й отримував від нових знань велике задоволення. У книжках можна було розчинитися, як в океані, подорожувати в часі, різними країнами. Ось він тут, у рідному селі, тілом, а думками — у далеких екзотичних краях. Жує яблуко з їхнього саду, гортає сторінки й уявляє інші країни. Ох, і смачні ж ці ябка! Узимку — у варенні, а влітку — з книжкою. Аж ось чує материн голос: «Йой, Васильку, Васильку, яблунева душа». Параска озивається мелодійно, майже розспівуючи його ім'я.

...Спогади змигнули за якусь мить: аж не віриться, що насправді ці події тривали години, дні, місяці.

Василь не жалкував часу на читання й науку, бо розумів, що в нього іншого шляху немає. Немає в його родини ні коштів, ні великої господарки. А якби остання й була, то його не цікавило те, чим переймалися сільські діти. Василя надихали книжки, довгі розмови з гімназистами і пластунами про історію та політику. Жартома вони з друзями навіть гралися латинськими висловами: хтось називав латиною сентенцію, а інший — перекладав.

А ще Василеві подобалася юриспруденція. Він уявляв, як стане адвокатом і зможе захищати права людей. Бо немає нічого більшого й важливішого, ніж право на свободу, на волевиявлення.

Від думок про майбутнє Василів настрій покращився. Хлопець вмотивувався у своєму ліжку, уявив, як складе матуру і стане гарним адвокатом. Від цього тілом розлилася легкість, очі заплющилися. Сон здолав Василя.

Уранці він устане й упевнено піде до гімназії, щоб скласти всі іспити й отримати омріяний атестат. То не просто документ, а старт його майбутнього. Василь знав це не тому, що так постійно казали батьки. Він і сам розумів: після гімназії почнеться відповідальне життя, у якому багато що залежатиме тільки від нього.

За цим атестатом Кук уже міг вступати до вишу.

Бажаючи отримати вищу освіту, юнак подав документи до Львівського університету. Але в польській державі існувала квота щодо українців, які можуть здобувати вищу освіту, тому Кукові довелося вступити до Люблінського католицького університету на правничий факультет, який він так і не завершить.

⁴⁴ Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. 733 с.

⁴⁵ Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. 60 с.

⁴⁶ Павленко Ф. Армія безсмертних. Вони мислили категоріями тисячоліть (інтерв'ю з Василем Куком) // Радіо ВВС. 2005–9 травня.

⁴⁷ Журнал пластового юнацтва «На сліді», червень 1938 р., ч. 6 / НБ ЛНУ ім. І. Франка — РСРК — «НС». 1938 // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/21573.

48 Павленко Ф. Армія безсмертних. Вони мислили категоріями тисячоліть (інтерв'ю з Василем Куком) // Радіо ВВС. 2005–9 травня.

49 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 11.

50 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 11.

51 Актат — убивство з метою усунути певну відому особу з політичних, військових чи інших причин.

52 Дашкевич Я., Кук В. Про генерала Тараса Чупринку (Романа Шухевича). НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського, Львівське відділення. Львів, 2006. С. 15–16.

53 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 12.

54 Крячко М. Василь Кук у рідкісних виданнях, документах, спогадах. Пам'ятки. Археографічний щорічник. Київ, 2011. С. 196.

55 АЦДВР. Ф. 1. Актат зрілості В. Кука // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11120.

ЧАСТИНА ДРУГА

У ЛАВАХ ОУН (1930–1943)

Розділ 4

ПІДПІЛЬНИК

У 1930-ті на Василя Кука чекало кар'єрне підвищення. Якщо раніше він очолював гімназійний осередок українських націоналістів, то тепер став головою проводу ОУН Золочівщини, що сформувався на базі гімназійної організації ОУН⁵⁶. Маючи чудові організаторські здібності, він швидко згуртував навколо себе молодь і залучив її до підпільної роботи. Як згадував сам Кук:

Уже тоді, коли... більше включився, очевидно через тих студентів, мені вже вдалося зробити оту організацію в цілому повіті і вже... десь так на 1932 р., ... була свого роду ця організація повітова... широко розгалужена і вже і Юнацтво було, і члени були...⁵⁷

Але не тільки організаторські здібності сприяли підвищенню Кука. Старші члени ОУН у повіті, які приєдналися до українського націоналістичного руху ще в часи УВО, поступово відійшли від справ:

...Потім ті старші... відійшли, а ми, молодші, перебрали на себе всю ту роботу, і як вміли, так і почали... робити...⁵⁸

Доручення Крайової ЕКЗЕКУТИВИ

У 1932 році завдяки новому призначенню Василь Кук зумів налагодити прямі контакти з Крайовою екзекутивою, зокрема з Дмитром Мироном, Ярославом Старухом, Ярославом Стецьком та іншими лідерами ОУН. У цей самий час він часто їздив до Львова, де відвідував нелегальний офіс ОУН в Академічному домі (у цьому будинку за тодішньою адресою *Supińskiego, 17*, а нині — Коцюбинського, 17 — розміщувалася управа Наукового товариства імені Тараса Шевченка). Під час візитів він брав участь у зборах, обговореннях і загалом включався в роботу Крайової ОУН:

Часто я приходив на ті збори їхні, там вислуховував, та дуже часто виступали... Старух Ярослав, Штокало Дмитро [...] Гошовський [...] Чемеринський [...] Тарнавський [...]»⁵⁹.

У той час Кук, як син залізничника, мав пільговий проїзд і ще не був під стеженням державних служб безпеки. Тому Крайова ексекютива ОУН в 1932 році неодноразово доручала йому перевозити вибухові матеріали й вибухівку з хімічної лабораторії ОУН, що в Кракові створили оунівці Ярослав Карпинець і Микола Климишин:

Оскільки мені також легко було їздити поїздом, і не звертав я на себе якоїсь уваги, тоді я кілька разів їздив кур'єром до Кракова [...] і оцих кілька разів я ті бомби привозив до Львова [...] Ну крім мене там були другі, і Кунишин перевозив [...]»⁶⁰.

На цьому кур'єрська робота Василя Кука не закінчилася. Зимою 1932–1933 років його вперше⁶¹ відправили залізницею з Галичини на Волинь із цілою валізою підпільної літератури, орієнтованої саме на цей північний регіон. Серед видань була й газета «Наше село» (її редагував Ярослав Старух), присвячена актуальним темам життя на Волині⁶². Такі приїзди Кука й інших кур'єрів від Організації були вкрай важливі для роботи ОУН на підконтрольних Польщі українських землях. Вони успішно долали встановлений польською адміністрацією «Сокальський кордон»⁶³ і майже подвоювали ареал розповсюдження сітки ОУН на західноукраїнських землях у складі міжвоєнної Польщі.

Поїздки на Волинь

Прибувши на Волинь, Василь Кук встановив контакти з місцевим активістом ОУН Володимиром Робітницьким⁶⁴, який жив на хуторі поблизу села Оржів. Через нього нелегальна література розповсюджувалася на весь регіон, насамперед на Рівне й Луцьк. Завдяки поїздкам на Волинь Кук познайомився з місцевими прихильниками і членами Організації (Романом Кравчуком, Юрієм Гошовським, Іваном Коропецьким тощо) і взяв участь у формуванні перших розширених структур ОУН у всьому північно-західному краї:

Я там був найменший, наймолодший (19 років)⁶⁵, ну а вже з них. Потому вони відійшли на ту вищу роботу, а тут уже була друга така вже, ми створювали. А ми вже, коли там були тільки гуртки

й такі ще трійки й то більше до Пласту, тут ми вже поширили Організацію на села [...] і вже були ті станиці, якби сказати куці [...]»⁶⁶.

Отже, Кук у 1932–1933 роках долучився до розповсюдження сітки ОУН на Волині, яку в організаційно-територіальній структурі українського визвольного руху вже в 1937-му буде відділено в окремий край — Північно-західні українські землі.

Золочівська тюрма й «Кобзар» як «посібник»

Імовірно, з другої половини 1933 року за Василем Куком почала стежити польська поліція і спеціальні служби безпеки. У цей період його часто затримували, але через брак доказів мусили щоразу відпускати. Проте в кінці 1933 — на початку 1934-го він таки потрапив до рук польської поліції з великою кількістю заборонених листівок і матеріалів ОУН, за що його заарештували й ув'язнили на пів року. Так Василь Кук опинився в окружній Золочівській тюрмі, у якій сиділо багато членів ОУН:

От я сидів у Золочівській тюрмі десь у тридцять четвертому році [...] там було зі всіх сіл уже, потом за листівки, за друге. Там були з Рахівщини люди, з Тернопільщини люди [...]»⁶⁷.

У тодішній Золочівській тюрмі політв'язні сиділи окремо від кримінальників, що допомогло йому зблизитись і налагодити особисті зв'язки з деякими учасниками підпілля. Контакти з ними стануть у пригоді після виходу на волю, адже чимало із цих людей стануть дійсними членами ОУН:

...тут уже пізнавалося тих людей, які вони... щораз більше скріплювалися оці... і вже ти мав широкі зв'язки. Тоді оцей Золочівський повіт він уже виріс в округу, знову через ті зв'язки, через тих людей і вже взаємно там зустрічались [...]»⁶⁸.

Також у цих умовах ув'язненим вдалося влаштувати ідеологічні вишколи. Їхнім «посібником» став «Кобзар» Тараса Шевченка:

...і тут не треба було багато нам тої літератури. Основний підручник по вивченню українського націоналізму, то був «Кобзар» [...] «Гайдамаки» [...]»⁶⁹.

КУК І МАЦЕЙКО

У час, коли Василь Кук перебував під слідством, сталося те, що сколихнуло поляків. Його ровесник, оунівець Григорій Мацейко, 15 червня 1934 року у Варшаві вчинив вдалий атентат на міністра внутрішніх справ Польщі Броніслава Перацького.

«МАЄМО БУДУВАТИ СВОЮ ХАТУ»

Коли немає змоги говорити, починає розмовляти зброя. «Усі чули про хлопців з Городка, тих молодих Біласа й Данилишина, які вчинили атентат проти польської влади?» Їхні імена стали символами для багатьох українських патріотів у час, коли в польській освіті не було місця українцям. Тоді відбувалося ополячення, забороняли українські скаутські організації, здійснювали «наглі суди», на яких карали українців, що захищали рідну культуру й мову.

Василь добре запам'ятав той день, коли в його студентську квартиру в Любліні прийшов хлопець, якого звали Григорій: інтелігентний на вигляд, у темно-сірому костюмі. Василь знав, хто це, хоч особисто вони не були знайомі: ОУН проінформувала про майбутнього гостя. Григорій вчинив атентат — замах на польського Міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького. Про це говорила вся Польща, а він тим часом перебував у квартирі Василя і Ярослава. Спокійний і розважливий, Григорій виявився земляком і однолітком Василя. Він прогостював у Василя і Ярослава майже тиждень.

Останнього вечора хлопці довго розмовляли, адже їм було не до сну: за рознарядкою ОУН Григорій мусив виїхати з Європи. Вони говорили про майбутнє України, яке було безпосередньо пов'язане зі справами молодих оунівців. Григорій часто повторював: «Досить бути цапами-відбувайлами, досить терпіти польське свавілля. Ми маємо будувати свою хату, аби увесь світ побачив, що українці прагнуть відновити власну державність».

Чи розумів Василь, наскільки це була вагома справа? Так, розумів — як і те, що від цього моменту вони є спільниками Григорія. Тепер ця справа їх тримає і вони мусять робити все, щоб жодного з

них не заарештувала поліція. Усі хлопці домовилися: якщо їх схоплять, вони за будь-яких умов не мають видати один одного. «Краще скажи, що ти мене не знаєш», — мовив Ярослав. «А ти тоді — нас», — доповнив Василь.

Коли хлопці вмостилися у свої ліжка, уже була глибока ніч. Та Василь не міг зімкнути очей: прокручував у голові кожне слово, яке сказав їхній гість, про всі його дії і плани. І навіть коли він засинав, у думках лунала одна фраза: «Здобудеш українську державу або ж загинеш у боротьбі за неї».

Поліція так і не змогла затримати виконавця замаху. Григорієві Мацейку вдалося залізницею покинути столицю, добратися до Любліна і сховатися у квартирі, адресу якої йому надав крайовий провідник ОУН Степан Бандера (він, своєю чергою, отримав її від організаційного референта Проводу Івана Малюци). Останній знав про активну діяльність Кука в Люблінському католицькому університеті і про квартиру, що винаймали Василь Кук та Ярослав Чорній в одного польського прокурора. У цій квартирі Григорій Мацейко переховувався близько тижня, після чого вдало виїхав з Європи. Згодом поліція встановила місце перебування Мацейка й арештувала Чорнію. Як згадував Кук:

Тоді й мене викликали на очну ставку з Чорнієм (на процесуальних заходах по Варшавському процесу), але він був такий збитий (побитий), що я сказав, що його не впізнаю...⁷⁰

«Дні Яна III Собеського» на Золочівщині

Приблизно в другій половині літа 1934-го Василь Кук опинився на свободі. У свої 21 він уже мав 5 років досвіду роботи в структурах ОУН: від молодіжного крила, лідера студентської організації українських націоналістів, кур'єра крайового проводу й до керівника повітової ланки. Ув'язнення не схилило його відмовитися від боротьби, а навпаки — радикалізувало його погляди на подальшу тактику діяльності.

Восени 1934-го місцева польська адміністрація на Золочівщині вирішила провести масштабні святкування до 250-ліття перемоги у Віденській битві 1683 року й увіковічнити постать Яна III Собеського

— короля Речі Посполитої та учасника тієї битви. А оскільки Ян III Собеський народився в Олеську й там був його родовий замок, поляки вирішили продемонструвати свої давні корені в Галичині й ідеологічно обґрунтувати зазіхання Варшави на західноукраїнські землі. Було заплановано урочисті мітинги й паради, а високих гостей навіть мали звозити окремим поїздом до Олеського замку⁷¹.

Це, як і те, що поміщицьку землю продавали лише полякам, тільки посилювало міжетнічне протистояння. Зокрема Василь Кук згадував:

*[...] вони тоді на Золочівщині хотіли зробити таке велике свято парадне і [продемонструвати], що Золочівщина — то польська база [...] а українців якраз відсунули, тут у кожному селі ще був польський маєток [...] І землі, якщо вони вже потому почали продавати, то вони зачали колоністам продавати польським [...] От приміром село Красне. Там було, кажу, може, яких десять поляків. Так вони потому продають землю, оцей поміщик, через банк [...] той банк продав ту землю полякам [...] Потому за селом ото розпарцелювали (розпаювали) і цілу колонію зробили поляки, і ту колонію приєднали до Красного. І вже є в Красному половина поляків, половина українців. Уже коли вибирають, уже вони мають майже перевагу, уже вибирають тільки поляка [...]*⁷².

Тож українські націоналісти мали ідеологічну й соціально-економічну мотивацію протистояти поширенню пропольських впливів в українських селах.

Щоб зірвати святкування «Днів Яна III Собеського», група на чолі з Куком із санкції Крайової екзекутиви ОУН вчинила диверсійну акцію — заклала саморобні пакети із запалювальною сумішшю під стоги сіна в поміщицьких господарствах. Рецепт виготовлення запалів передав Василеві Куку старший член ОУН Орест Чемеринський, який займався цим ще із часів УВО. Кук зазначав:

*І я отаку лабораторію зробив. Накупив я порошку алюмінієвого, каліхлорікуму, того квасу дістав. То все окремо можна дістати, треба знати яку комбінацію робити...*⁷³

Далі Кук пороздавав запали членам ОУН по селах Золочівського повіту. Хімічний склад та ізоляційний матеріал запалювальних сумішей було скомпоновано так, що сірчана кислота, яка відіграла роль одного з основних реагентів, проїдала відокремлювану частину

відповідно до розрахованого часу. Тож коли почалися основні урочисті заходи, закладені заздалегідь пакети стали вибухати по всій Золочівщині, особливо вздовж залізниці по лінії Львів — Красне — Броди:

А потому там у білий день, чи коли, воно зачало горіти. Оті величезні скирти. І зробили в цілому повіті такий величезний феєрверк⁷⁴.

Додатково інша група членів ОУН вивела з ладу частину залізничної колії, по якій до Олеського замку мав приїхати поїзд із гостями⁷⁵.

На час пожежі Василь Кук та інші члени групи виїхали із Золочівщини. Сам Кук уже тоді вважався для польської влади неблагонадійним, оскільки лише кілька місяців як вийшов із тюрми, тож мав забезпечити алібі. Він поїхав до Львова, де разом з незаангажованими дівчатами відвідував людні місця, ходив у кіно, цукорню (кондитерську) тощо. Проте польській поліції було вкрай важливо знайти винних у диверсії, тому вона запідозрила Василя та Іларія Куків. Зі слів Василя, у поліції не було прямих доказів, що він причетний як до підпалів, так і до ОУН. Щоб звинуватити Куків, поліція підкинула їм пакет із запальною сумішшю, який і знайшли під час обшуку — це стало підставою для подальшого арешту⁷⁶.

Суд відбувався в Золочеві. Захисником Куків виступав Степан Шухевич — відомий український адвокат, який спеціалізувався на подібних справах (дядько Романа Шухевича). Попри недоведеність доказів, польський суд і лава присяжних (сформовані винятково з поляків за національністю) засудили братів Куків за терористичну діяльність і належність до ОУН на два роки ув'язнення⁷⁷.

Про перебіг суду над братами Куками адвокат Степан Шухевич згадував:

Обох боронив я... Проти присуду я не робив ніякого правного средства (заходу), бо хоч присуд був евідентно (очевидно) несправедливий, не було ніяких причин до касації. Піднести (зазначити) мушу, що хлопців бито, і то дуже збито, а вони ні словечком нікого не зрадили. Їхня мама... сказала мені: «Мої сини не з тих, аби кого зрадили. Я вже їх так виховувала, що аби як їх бито і катовано, вони замкнуться і ні словечком нічого не писнуть»⁷⁸.

ЗНОВУ ТЮРМА

Так Кук вдруге за рік потрапив до польської в'язниці. Він знав про ризики, на які йшов, і свідомо обрав шлях революціонера. Озираючись через майже 70 років, Василь Кук згадував, як помірковані галичани засуджували радикальні методи ОУН і насамперед його крайове й регіональне керівництво, що нібито «ми своїми діями тільки викликали репресії [...] що ми своїми діями заганяли молодь у тюрми [...]»⁷⁹. На такі закиди Кук відповідав коротко: «Ми йшли самі сидіти...»⁸⁰. І як ми побачимо далі, йшли не лише у в'язниці, а й на страту.

Потрапивши знов у тюрму, Кук вів націоналістичну агітацію серед в'язнів, навіть там вербував в ОУН, а також паралельно налагоджував зв'язки із заарештованими політв'язнями⁸¹. У червні 1936 року ув'язненим пощастило: у Польщі було ухвалено закон про амністію. Оунівцям, яких було засуджено за Варшавським процесом, урізали терміни й замінили смертні вироки на довічне ув'язнення. Водночас амністія дала змогу вийти на волю вже засудженим політв'язням, зокрема Іларію та Василю Кукам, які вже й так відсиділи більшу частину терміну⁸².

Акція проти Ясінських

Після звільнення в 1936 році Кук уже не міг далі навчатися в Люблінському католицькому університеті, оскільки його відрахували на останньому курсі за антиурядову діяльність і відсутність через неодноразові ув'язнення⁸³. Вочевидь, до цього часу він устиг завершити неповних два академічні курси (з 1932 до 1933–1934 років).

Через відрахування Василь Кук повернувся на малу батьківщину. Перший рік він перебував на легальному становищі, працював продавцем у крамниці в Золочеві. Також очолив крайовий провід ОУН на Золочівщині, який потребував масштабної реконструкції, адже після арештів і репресій робота регіональних структур ОУН, як і центральних у Львові, значно погіршилася.

Щоб налагодити роботу ОУН на Золочівщині, Василь Кук хотів закупити папір і розгорнути друкарську діяльність. На це все були

потрібні кошти, які планували дістати, експропріювавши майно польської сім'ї Ясінських⁸⁴. Реалізувати задум мав його молодший брат Іларій. Він разом із двома бойовиками, переодягненими в польську поліцію, думали підступом, без кровопролиття, відібрати в Ясінських валюту.

Однак усе пішло не так. Ясінські почали опиратися, знервовані виконавці акції застосували зброю, і сталася трагедія — обоє Ясінських загинули. У травні 1937 року Іларія та двох спільників заарештували, а Василь, остерігаючись переслідування за цю справу, перейшов на нелегальне становище.

Особливо болісно арешт сина Іларія сприйняла мати — Параска Кук. Потім їй довелося миритися і з його стратою.

«Виняток» для Іларія

Цього дня Парасці було спекотно і млосно — і від новин, і від погоди. Її ноги ледь ішли по львівській бруківці, тіло хиталося — хоч надворі й було безвітряно. Воно стало легким, ніби з гусячого пір'я. Усі материні думки линули лише до одного — до сина Іларія. Сьогодні як ніколи жінка вірила в чудо: «Може, помилують? Може, станеться диво й Іларій повернеться додому, в рідну хату?».

Параска розуміла, що від цих думок втрачає зв'язок з реальністю. Іларія засуджено до страти. Крапка. Коли вона зайшла у приміщення, де мали виконати вирок, її обличчя зовсім не змінилося. Жінка була смиренною і дуже спокійною на вигляд. У той момент усім здавалося, що Параска Кук мовчазна й тиха: так майстерно вона стримувала свої емоції, щоб не показати й натяку на біль, який жеврів колючою ружою в її серці.

У Парасчиній голові роїлася купа думок: від першої згадки про те, як вона носила сина під серцем, до їхньої першої зустрічі і першого погляду в Іларієві очі. Її руки по-зрадницьки тремтіли, та обличчя не видавало жодних емоцій. Але якби хтось знав, що коїлося в материнському серці! Який біль вариться всередині, ніби в казані, та розливається по всьому тілу... Жінці здавалося, що від страждань вона закам'яніла, замовкла. Їй здавалося, що вже закам'яніли її серце, душа й думки.

Молися, молися Параско! Віддай свого сина, як це зробила Марія. Віддай його у вічність на пам'ять свого народу.

...Вони наділи на нього зашморг. Усе робили не на подвір'ї тюрми, як то було завше заведено, а в камері. Адже знали, кого страчують і що це збурих присутніх в'язнів, яких звинувачували у причетності до ОУН чи інших українських патріотичних організацій, які на той час були заборонені в Польщі.

За день до цього поліціанти все підготували: змайстрували в камері шибеницю, устромили гак у стелю. Вони майстерно із цим впоралися, продумали все до найменших дрібничок.

Параска глянула на це і зрозуміла, що чуда не трапиться. Безпорадна, вона міцно схрестила руки й вирішила більше не дивитися. Та під час страти гак вислизнув зі стелі. Іларій упав і сильно пошкодив шию. «Це знак, — подумала мати. — Він житиме».

Але доля вирішила інакше. За польськими тюремними законами двічі не вшали, та спеціально для Іларія Кука поліція зробила «виняток». Ще пів дня майстрували шибеницю, поки сам Іларій захлинався від болю й чекав зустрічі зі смертю.

Усе, щоб навчити підпільників

Втрата Іларія в 1938 році болісно вдарила по сім'ї Куків, а особливо — по Василеві. Він зробив усе можливе, щоб у майбутньому молоді підпільники не повторили долю брата. Як провідник Золочівської округи ОУН, Василь Кук створив брошуру з конспірації (зашифрована назва «Пашні буряки»).

У цій праці було описано ази конспірології (як працює польська поліція та контррозвідка, як підпільникам поводитися на волі й під час арешту, уникати зовнішнього стеження, змінювати зовнішність, перетинати кордон тощо). Щоб підпільники краще знали в піротехнічній справі, Василь Кук підготував брошуру «Гранатний вишкіл». Обидві праці він надрукував у своїй підпільній друкарні «Мандоліна».

Водночас Кук одним із перших серед окружних провідників ОУН почав систематичну військову й ідеологічно-політичну підготовку її

членів. У 1938 році він у Підгаєцькому повіті на Тернопільщині створив підпільну школу для професійних революціонерів. Також Кук активно залучав українців, які пройшли польську армію. Крім цього, у Славятинських лісах він створив бойові групи, а на початку 1939 року вже сформував окремі відділи бойовиків. Ці підрозділи мали долучитися до загального повстання під керівництвом ОУН тоді, коли Польща вступила б у війну проти однієї із сусідніх держав на заході чи на сході. Загалом саме 1930-ті стали знаковими для Василя Кука, адже він сформувався у своїй підпільній роботі⁸⁵.

56 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109.

57 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 13.

58 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 14.

59 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 13.

60 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 13–14.

61 Зі спогадів Василя Кука ми дізнаємося, що вдруге він також приїхав на Волинь до Володимира Робітницького навесні 1933 року.

62 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 15.

63 «Сокальський кордон» — умовна лінія, що проходила по адміністративно-територіальній межі між Галичиною і Волиню. Вона мала розділити український національний рух на умовно антидержавний «галицький» і лояльний «волинський».

64 Володимир Робітницький (1912–1941) — окружний провідник ОУН на Рівненщині, крайовий провідник ПЗУЗ. Після початку німецько-радянської війни і Акта 30 червня у Львові проголосив відновлення незалежності України в Рівному на площі Старий Замок. Відіграв ключову роль у розбудові ланок ОУН і української адміністрації на Волині. Див.: АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 11109.

65 Тут і далі в цитатах є коментарі, подані курсивом у дужках. Це уточнення авторки.

66 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 15–16.

67 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 16.

68 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 16.

69 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 15–16.

70 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 15–16.

71 Шухевич С. Мое життя. Спогади. Вид. Української видавничої спілки. Лондон, 1991. С. 545.

- 72 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 17–18.
- 73 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 18.
- 74 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109/. Арк. 18.
- 75 Шухевич С. Моє життя. Спогади. Вид. Української видавничої спілки. Лондон, 1991. С. 545.
- 76 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 18–19.
- 77 АЦДВР. Акт звинувачення польської влади проти Кука Василя у 1933 році. // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11125.
- 78 Шухевич С. Моє життя. Спогади. Вид. Української видавничої спілки. Лондон, 1991. С. 546.
- 79 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 15–16.
- 80 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 16.
- 81 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 19.
- 82 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109. Арк. 19.
- 83 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09158.
- 84 Ясінські були шовіністично налаштовані до українців.
- 85 АЦДВР, Кук В. «Агроном-інженер Лука Леміш», «Пашні буряки». Код у цифровому каталозі: kuk 11036.

Розділ 5

ПОЧАТОК ВІЙНИ: КРАКІВСЬКИЙ ПЕРІОД І ЗАКАРПАТТЯ

З нападом Німеччини на Польщу 1 вересня 1939 року було розв'язано Другу світову війну. Відповідно до пакту Молотова — Ріббентропа, 17 вересня проти Польщі розпочав бойові дії Радянський Союз, що розв'язало Другу світову для всієї Європи. Якщо врахувати стрімкість бойових дій, уже після двадцятих чисел вересня 1939 року стало очевидно: поляки не стримають агресії з двох сторін і втратять державність.

Бойові відділи ОУН, що здійснювали збройні виступи проти польської адміністрації на місцях у вересні 1939 року, опинилися в непростій ситуації. Більшість українських етнічних земель, що доти перебували у складі Польщі, швидко зайняла Червона Армія. Вона увійшла до Галичини й Волині з лозунгами «визволення» та «возз'єднання в українській радянській державі»⁸⁶. Події розвивалися так стрімко, що ОУН не вдалося скористатися нестабільністю, щоб спробувати відновити незалежність України восени 1939 року.

Варто зазначити, що українські націоналісти не плекали ілюзій щодо радянського режиму. Вони знали про колективізацію, Голодомор і репресії в СРСР. Сприймаючи більшовиків як чергових окупантів та очікуючи жорстких переслідувань, керівництво ОУН вирішило передислокувати своїх активних членів на захід. Серед них був і Василь Кук. Він спочатку перемістився до Львова, звідки виїхав на зламі жовтня-листопада 1939 року й невдовзі нелегально перетнув новий кордон між СРСР і німецьким генерал-губернаторством. Через Сянок Кук попрямував у Краків, де зустрівся з керівним активом ОУН, зокрема з Романом Шухевичем, Степаном Бандерою, Ярославом Стецьком, Степаном Ленкавським, Миколою Лебедем і низкою інших лідерів⁸⁷.

КРАКІВСЬКИЙ ПЕРІОД

У Кракові Василя Кука призначили відповідальним за організацію та здійснення нелегальних зв'язків з націоналістичним підпіллям, що далі діяло на території Західної України. Він виконав завдання й через нелегальний канал зв'язку кур'єрів відновив контакти з ОУН в Україні⁸⁸.

У лютому 1940 році з'явився Провід ОУН Степана Бандери, а з формуванням окремого революційного крила у квітні наступного року розкол в ОУН оформився остаточно. II Великий збір ОУН у Кракові, проведений за ініціативи «крайовиків», випрацював тактику і стратегію, щоб досягти програмної мети українських націоналістів із відновлення незалежності України. Загалом вона не суперечила програмі ОУН I Великого збору у 1929-му й Римського збору прихильників Андрія Мельника 1939-го, однак методи реалізації планів були жорсткішими й радикальнішими. Тому цілком закономірно, що 27-річний Василь Кук — типовий представник «крайовиків», які, ризикуючи життям і свободою, протистояли варшавському уряду безпосередньо на місцях, — обрав бік соратників з революційної боротьби⁸⁹.

Невдовзі його включили у Провід ОУН(б) на високу посаду — організаційного референта. І не випадково: Кука знали як вдалого організатора й досвідченого підпільника, який до того ж відновив нелегальні канали зв'язку із підпіллям ОУН в Україні й недавно повернувся із завдання на Закарпатті. Тепер за функціональною ієрархією він став одним із перших заступників Провідника⁹⁰:

З того часу я був членом Центрального Проводу ОУН і майже увесь час займався організаційними питаннями⁹¹.

У 1939 році Василь Кук перебував у Кракові. Там він на професійнішому рівні навчався методів конспірації і підпільної боротьби. У Кракові він очолив Український допомоговий комітет, зокрема готував і таємно направляв оунівських емісарів у західні області УРСР. У давній польській столиці Кук познайомився з Теофілією Бзовою, яка очолювала Підгаєцький провід ОУН та особисто знала Миколу Лебеда і Степана Бандеру. Між Василем Куком і Теофілією Бзовою зародилася міцна дружба.

Почуття, у яких немає майбутнього

У неї були карі очі й каштанові коси, які трохи завивалися на кінцях. Вона любила голосно сміятися, і цей сміх був ніжним та водночас дзвінким. Василь розпізнав би його серед будь-якого натовпу дівчат. Її звали Теофілія, але всі лагідно зверталися «Філя». Вона стала для Василя не просто другом, а натхненницею. Його першим коханням. І це був ще той виклик: любити не звичайну дівчину, а насамперед побратима в боротьбі.

Філя і Василь виконували завдання провуду ОУН: конспірувалися й вивідували важливу для організації інформацію. Вдаючи пару закоханих, вони сідали в затишних краківських ресторациях і слухали розмови тих, хто там зустрічався (важливих чиновників і військових). Ця інформація була для ОУН на вагу золота. Чи могли їх запідозрити в чомусь? Авжеж ні: вони майстерно, без жодної фальші вжилися в ролі коханих.

Філя була по-аристократичному елегантною, мала гарні манери, вмiла з будь-якої речі зробити витвір мистецтва. Василь тільки дивувався, як вона по-панськи комбiнувала всі ті плаття з хусточками й капелюшками. Також Філя була дуже ерудованою: прекрасно розмовляла німецькою, польською та французькою, як і Василь, любила читати. Вони годинами дискутували про історію України, говорили на філософські теми. Ще Філя прекрасно зналася на мистецтві, яким Василь не особливо цікавився. Вона любила живопис, музику й літературу та стала для Василя уособленням жіночої тендітності і краси.

Одного дня Філя сказала, що на них чекає важлива зустріч. Василь одягнув костюм, і вони подалися виконувати нове завдання. У ресторацияі неподалік від квартири, яку їм орендувала організація, сидів невисокий чоловік у сірому костюмі й капелюсі. При зустрічі він потиснув Василеві руку. У ньому Кук упізнав Провідника ОУН Степана Бандеру — так з легкої руки Філі почалося їхнє знайомство.

Філя, яка увесь цей час сиділа навпроти побратима й поглядала на нього карими очима, ніжно й загадково усміхалася, тендітно

пила каву з білої фарфорової чашки й розповідала Провідникові, що було зроблено.

Коли Василь дивився на неї, у його грудях ніби розквітали всі квіти цього світу. Так, він розумів, що Філя сприймає його як побратима й що в цих почуттів немає майбутнього. Але юнацьке серце не хотіло миритися. Теофілія Бзова, красуня й інтелектуалка, стала для нього взірцем. І вона завжди житиме в його серці. Цей сміх і усмішку він ніколи не забуде.

У Кракові Василь Кук познайомився з очільниками проводу ОУН(б) Степаном Бандерою і Миколою Лебедем. За спогадами Кука, саме Теофілія влаштувала його зустріч з Бандерою, який на той час вийшов з польської в'язниці.

У 1940–1941 роках Василь Кук активно працював у військовому штабі ОУН(б). У 1941-му він проходив командирську «старшинську» підготовку в Кракові й сам викладав основи партизанської боротьби на військових курсах для членів ОУН, створених за дозволом німецьких спецслужб. Після закінчення цих курсів Василь Кук особисто надавав настанови випускникам: «Не шукати зв'язку з німцями, а встановлювати контакти з місцевим підпіллям, референтами СБ ОУН, створювати окрему мережу зв'язку на відстані до 500 кілометрів, вливатись у лави підпільників»²².

КУК НА ЗАКАРПАТТІ

Після проходження військово-політичного вишколу в Кракові впродовж 1940 року Провід ОУН(б) направив Кука на нове завдання — вирушити на територію Карпатської України. Там він побуває двічі — спершу в середині 1940-го і вдруге в січні-березні 1941-го: «Я два рази був нелегально на Закарпатті. Перший раз для того, щоб там можна було постійно тримати одну людину, то я вислав до Ужгорода, у Мукачеве члена організації під німецькими документами, і він уже був інформатором про те, що діється на Закарпатті»²³.

Воїстину БЛАГОСЛОВЕННА ЗЕМЛЯ

«Василь їхав, а за вікном майоріли пейзажі невимовної краси. Від їхньої величі перехоплювало дух. Здавалося, що це не гори, а

титани, які повстали із землі, щоб панувати на своїй території. Українські Карпати із цього боку були привітнішими й сонячнішими. Від зеленого кольору мерехтіло в очах, а сонячні промені лагідно обрамлювали красу за вікном. У той момент Василь подумав: «Це воістину благословенна Богом земля».

Він знав, що попереду чекає багато зустрічей і розмов, знав, що тут мусить закласти фундамент організації і багато зробити для того, щоб на цій землі злагоджено працювала ОУН. Знову відповідальність, але ж усе життя людини складається із суцільних ланцюгів відповідальностей. Тільки-но ти відпускаєш один, як берешся за інший.

Та чи це погано? Чи погано відповідати за себе й відчувати відповідальність за інших? Кук був лідером, і цього не боявся. Просто знав, що люди за ним ідуть, однак ніколи не зловживав довірою — лише цінував її. Люди йому вірили, бо він вірив у те, що робить. Василь знав, що Україна може відновити втрачену державність лише в боротьбі. Знав, що українці готові гуртуватися і єднати зусилля задля власного майбутнього й головної мети — незалежної, самостійної України. І Закарпатський край у цій справі матиме визначну роль.

Землі Закарпаття, які після нетривалого періоду українського державного будівництва 1938–1939 років опинилися під угорською окупацією, і далі відігравали в планах ОУН важливу роль. Через них пролягала низка нелегальних маршрутів зв'язку, сформованих ще в міжвоєнні роки. Захоплення краю гортиською Угорщиною порушило організаційне життя в регіоні. Тисячі членів і прихильників ОУН загинули в боях із гонведами (угорськими військовими), потрапили під арешт або покинули малу батьківщину. Ті, що далі перебували на місці, були цілком деморалізованими, розгубленими й залишилися без зв'язку із керівництвом²⁴.

Водночас перед ОУН на Закарпатті стояли виклики і труднощі, з якими не стикалися українські націоналісти на Галичині й Волині. Ідеться про те, що в часи перебування Закарпаття у складі Чехословацької республіки празький уряд дозволяв вільнішу й відкритішу діяльність українських організацій, об'єднань і товариств порівняно з польським, румунським, а надто — радянським режимом.

І хоча Прага до останнього не виконувала обіцянок про автономію Закарпаття, однак проблема з «українським питанням» у краю впродовж 1920–1930-х була не такою гострою, як у Східній Галичині чи Північній Буковині. Тому ОУН на Закарпатті не застосовувала звичних у Польщі прямих революційних і терористичних методів діяльності, спрямовуючи зусилля на просвітницьку й агітаційну роботу.

Оскільки чехословацька влада не вдавалася до жорсткого нагляду й переслідування, актив ОУН краю почувався вільніше й безпечніше. З іншого боку, це не стимулювало оунівців ретельно конспіруватися, як це було на українських землях у складі Польщі. До того ж події довкола створення Карпатської України й формування її збройних сил — Карпатської Січі — розлегенодували основні підпільні кадри ОУН (як місцеві, так і емісарські). Тож коли чисельно переважні угорські війська навесні 1939 року здолали у відкритому бою збройні підрозділи Карпатської України (організаційний кістяк і значна частина яких належали до ОУН), службі безпеки й поліції було нескладно ліквідувати залишки мережі ОУН на Закарпатті. До того ж і сам Василь Кук у післявоєнні часи, на допиті в КДБ зауважував, що майже всіх оунівців у Закарпатті знали місцеві жителі⁹⁵.

Тому закономірно, що Провід новоствореної на той час ОУН Степана Бандери, щоб відновити нелегальні канали й організаційну роботу на Закарпатті, направив у край одного з найдосвідченіших підпільників — організаційного референта Проводу, 27-річного Василя Кука⁹⁶.

Зимом з 1940-го на 1941 рік Кук та інший член ОУН «Демид» вирушили із Кракова в сусідню Словаччину. Німецько-словацький кордон перетнули нелегально в районі Пряшівського краю (межує на півночі із Польщею, а на сході із Закарпаттям), маючи підроблені німецькі документи, чехословацькі й угорські гроші. Кордон минули успішно, але за 10 кілометрів від нього їх помітила словацька прикордонна варта. Однак, оглянувши підроблені документи, вона відпустила їх. Поблизу міста Гуменне Кук з напарником нелегально перейшли словацько-угорський кордон. Далі вони сіли на рейсовий автобус і приїхали на Мукачівщину, де в одному з довколишніх сіл жив відомий їм активіст ОУН⁹⁷.

Перед виїздом на завдання Роман Шухевич, який брав активну участь у подіях, що стосувалися Карпатської України, передав дані про

членів ОУН краю — включно з іменами й адресами. Тому Василь Кук швидко виходив на потрібних людей. Під час переговорів з активістом ОУН, який жив біля Мукачєвого, Кук зрозумів, що цей чоловік не підходить для підпільної роботи, тож з ним більше не контактував⁹⁸.

Наступний претендент виявився здібнішим. У селі Великі Лучки (теж неподалік Мукачєвого) Кук вийшов на контакт із Павлом Гавелдою, який зберігав зв'язки із членами й симпатиками ОУН у місті Хуст і довколишніх селах. Основним активом Організації в Хусті були гімназисти, тож Кук із Гавелдою взялися швидко налагоджувати організаційну роботу, зокрема реорганізували й підсилили крайовий Провід ОУН (формально він уже діяв близько року⁹⁹).

Під новим керівництвом ОУН на Закарпатті почала друкувати пропагандистські листівки, готуватися до видання окремої газети. Також тепер регулярно збиралися члени і прихильники організації, з якими проводили політичний первинний вишкіл:

На початку січня 1941 р. я нелегально перейшов на Закарпаття. Зустрічався зі студентами в Хусті, давав їм інструкцію, проводив з ними вишкіл¹⁰⁰.

Також оунівці працювали з учнями старших класів з метою залучити їх до Організації¹⁰¹. Окрім того, Куку вдалося встановити контакти і з політичними діячами краю:

Також я зустрічався з людьми, які раніше були в уряді Карпатської України. Обмінялися думками про ту ситуацію, яка є і як можна там ще далі продовжувати нашу роботу. Це був початок 1941 року¹⁰².

Саме тоді один хустівський учасник ОУН познайомив Кука із симпатиком Організації з родини Бандусяків, який мешкав у селі Ясіня, що на Рахівщині¹⁰³. Коли взимку дорогу замело й неможливо було швидко повернутися до Хуста, Василь лишився в домі Бандусяків пожити¹⁰⁴, де й відсвяткував Святвечір 1941 року¹⁰⁵. Селянин показав Василеві в горах безпечний прохід через кордон, що міг стати каналом проникнення емісарів ОУН на територію СРСР. Та попри легкий перехід угорсько-радянського кордону, щоб до нього підійти, підпільникам довелося б так само, як Куку, нелегально долати ще два кордони — польсько-словацький і словацько-угорський. З організаційного й логістичного погляду це було б надто складно¹⁰⁶.

Однак, за словами Василя Кука, цей канал усе ж таки використали. Навесні того самого 1941 року через Ясіню в Станіславську область успішно проник член ОУН. Він осів у Коломиї та після початку німецько-радянської війни одним із перших прорвався до Станіслава, де очолив обласний Провід ОУН¹⁰⁷. У своїх спогадах Кук вказує, що емісара ОУН він переводив особисто:

В березні 1941 р. мені треба було через той пункт зв'язку переправити знову¹⁰⁸ людину для керівництва ОУН Карпатського краю [...] Цю людину я переправив також через Гуменне, через Хуст і звідти через Ясіня. Ми через гори тоді перейшли, і я знову налагодив той зв'язок. Це був один з найкращих і найбільше замаскованих зв'язків¹⁰⁹.

У весняні місяці 1941-го Німеччина проводила останні приготування, щоб утілити план війни з Радянським Союзом. Керівництво ОУН, яке перебувало в німецькій зоні окупації (у Кракові) й підтримувало лінію зв'язку з німецькими військовими колами, знало: дуже ймовірно, що на сході Європи почнеться новий етап війни. Уже в лютому 1941 року Провід ОУН став розробляти відповідний план діяльності Організації у воєнний час¹¹⁰. Про це свідчить низка документів Револьюційного Проводу ОУН (Степана Бандери) стосовно інструкцій активу Організації на період війни, датованих травнем 1941 року¹¹¹. Очікуючи, що війна між нацистами й більшовиками впритул наблизить ОУН до державної незалежності, українські націоналісти з обох фракцій почали старанно готуватися до перенесення масштабної діяльності на українські землі.

Для цього обидві ОУН потребували висококваліфікованих кадрів, насамперед з організаційної й підпільної роботи. Тому й не дивно, що навесні 1941 року Провід ОУН повернув Кука назад у Краків готуватися до походу на Велику Україну.

Так, пропрацювавши в Закарпатті близько чотирьох повних місяців (від кінця грудня 1940 року до початку травня 1941-го), Василь Кук разом із «Демидом» знову нелегально перейшов через Угорщину і Словаччину назад до окупованої німцями Польщі.

Чи виконав Кук «Закарпатське завдання»?

Залишається головне питання: чи вдалося Куку виконати поставлене завдання — відновити діяльність ОУН на Закарпатті? До його прибуття в край ОУН перестала діяти як організована сила. Сам приїзд члена головного Проводу уже вселив надію місцевим активістам і симпатикам українського національного руху. Обравши на це завдання Василя Кука, революційне крило ОУН показало, наскільки Закарпатський край важливий у боротьбі за майбутню українську державність.

Найкраще ілюструє роботу Кука на Закарпатті те, що коли референт навесні 1941 року раптово поїхав, місцева організація не лише не припинила роботи, а й розширила її. Активісти почали друкувати газету «Чин». У ній містилися матеріали не лише загальноукраїнської тематики (програма ОУН тощо), а й інформація, орієнтована на місцевих жителів: роз'яснення й заклики боротися проти угорської окупації; прохання не піддаватися паніці й не тікати із Закарпаття в СРСР, а залишатися на місцях, протистояти угорському тиску тощо. Окремо друкували політичні погрози Будапешту й заклики до угорської влади не перешкоджати об'єднанню Закарпаття з Україною¹¹².

Загалом один із головних наслідків роботи Кука на цій території — ОУН відновила контакти з крайовим активом, який завдяки організаційному референту Проводу знову взявся за системну роботу, оживив і реорганізував місцеві керівні структури. Окрім інформаційного зв'язку, було налагоджено нелегальні канали постачання агітаційної літератури й інших засобів підпільної боротьби. У 1941–1942 роках один із таких каналів пролягав залізницею за маршрутом Стрий — Лавочне, Станіславів — Ворохта й далі пішим шляхом (у цей період залізничними каналами із Закарпаттям за дорученням Василя Кука керував Роман Борковський)¹¹³.

Отже, нелегальні лінії зв'язку й постачання між Закарпаттям і центральним Проводом ОУН, які Кук налагодив на початку 1941 року, діяли аж до середини 1942-го. Тоді угорська поліція заарештувала 163 особи, причетні до ОУН, і до 1944-го знову паралізувала роботу

українських націоналістів у краю¹¹⁴. У 1944 році ОУН відновила діяльність у Закарпатті, створивши там окремих провід:

А тому вже за окупації більшовицької з 1944 р. на Закарпатті був звичайний нормальний обласний провід ОУН у підпіллі. Робота підпільна продовжувалася настільки, як і у всій Галичині. Репресії були дуже сильні, дуже багато загинуло. Молодь на Закарпатті брала активну участь у підпільній боротьбі¹¹⁵.

⁸⁶ Патриляк І., Боровик М. Україна в Другій світовій війні. Ніжин, 2010. С. 40–53.

⁸⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 22–23.

⁸⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 23–24.

⁸⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 24.

⁹⁰ На той час революційний Провід ОУН очолив Степан Бандера, Ярослав Стецько обійняв посаду політичного референта, Степан Ленкавський — референта з питань агітації, інформації та пропаганди, Олекса Гасин — референта військових справ, Микола Лебедь — референта Служби безпеки тощо.

⁹¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 24.

⁹² Веденеев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. Київ, 2007. С. 48.

⁹³ Грабовський С. Інтерв'ю В. Кука «Василь Кук: “УПА в історичному підсумку перемогла, бо тієї держави, проти якої вона боролася, вже нема і ніколи не буде”» // Електронний ресурс: tyzhden.ua/History/62242.

⁹⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 268–269.

⁹⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 269.

⁹⁶ Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та Збройними силами Угорщини (1939–1945) / Літопис УПА. Серія «Бібліотека» Т. 12. Торонто — Львів, 2014. С. 32.

⁹⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 270.

⁹⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 270.

⁹⁹ Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та Збройними силами Угорщини (1939–1945) / Літопис УПА. Серія «Бібліотека» Т. 12. Торонто — Львів, 2014. С. 33.

¹⁰⁰ Грабовський С. Інтерв'ю В. Кука «Василь Кук: “УПА в історичному підсумку перемогла, бо тієї держави, проти якої вона боролася, вже нема і ніколи не буде”» // Електронний ресурс: tyzhden.ua/History/62242.

¹⁰¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 270–272.

¹⁰² Грабовський С. Інтерв'ю В. Кука «Василь Кук: «УПА в історичному підсумку перемогла, бо тієї держави, проти якої вона боролася, вже нема і ніколи не буде”» // Електронний ресурс: tyzhden.ua/History/62242.

¹⁰³ Село Ясіня розташоване біля підніжжя Чорногірського хребта Українських Карпат із закарпатського боку на адміністративній межі між сучасною Закарпатською та Івано-Франківською областями — колишнім кордоном між Чехословаччиною і Польщею, а 1941 року — між Угорщиною і СРСР.

¹⁰⁴ Домашевський М. Історія Гуцульщини. Т. 5. [Б. м., 2000. С. 281.

¹⁰⁵ Грабовський С. Інтерв'ю В. Кука «Василь Кук: “УПА в історичному підсумку перемогла, бо тієї держави, проти якої вона боролася, вже нема і ніколи не буде”» // Електронний ресурс: tyzhden.ua/History/62242.

106 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 271.

107 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 271.

108 Тут і далі використано підкреслення, якщо вони є в першоджерелі.

109 Грабовський С. Інтерв'ю В. Кука «Василь Кук: “УПА в історичному підсумку перемогла, бо тієї держави, проти якої вона боролася, вже нема і ніколи не буде”» // Електронний ресурс: tyzhden.ua/History/62242.

110 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 7.

111 Політичні вказівки ОУН (С. Бандери) щодо боротьби й діяльності організації на період війни (травень 1941 р.); Напрямні Інструкції Револьюційного Проводу ОУН (С. Бандери) для організаційного активу в Україні на період війни «Боротьба і діяльність ОУН під час війни» (травень 1941 р.); Інструкція Служби безпеки з Інструкцій Револьюційного Проводу ОУН (С. Бандери) для організаційного активу в Україні на період війни «Боротьба і діяльність ОУН під час війни» (травень 1941 р.) та ін. див.: ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 58–176.

112 Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та Збройними силами Угорщини (1939–1945) / Літопис УПА. Серія «Бібліотека» Т. 12. Торонто — Львів, 2014. С. 33–35.

113 Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та Збройними силами Угорщини (1939–1945) / Літопис УПА. Серія «Бібліотека» Т. 12. Торонто — Львів, 2014. С. 33.

114 Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та Збройними силами Угорщини (1939–1945) / Літопис УПА. Серія «Бібліотека» Т. 12. Торонто — Львів, 2014. С. 33.

115 Грабовський С. Інтерв'ю В. Кука «Василь Кук: “УПА в історичному підсумку перемогла, бо тієї держави, проти якої вона боролася, вже нема і ніколи не буде”» // Електронний ресурс: tyzhden.ua/History/62242.

Розділ 6

МІСІЯ «НЕЗАЛЕЖНІСТЬ»

Після повернення із Закарпаття до Кракова, де 1–4 квітня 1941 року вже відбувся II Великий збір ОУН(б), Кук отримав від Проводу нове завдання. Тепер він мав готувати спеціальні мобільні політичні відділи українських націоналістів (похідні групи), щоб створити самоуправління й розбудувати мережу Організації в Україні. Для цього Кук організував і очолив Центральний штаб похідних груп революційної ОУН¹¹⁶.

Похідні групи

Формування груп відбувалося на території Надсяння, Холмщини, Підляшшя й інших прикордонних із СРСР територіях (Західно-окраїнні українські землі — ЗОУЗ), де створювали спеціальні центри збору й вишколу.

Чому ОУН пішла на такий крок? Порівняно з Галичиною й Волинню, території на схід від довоєнного польсько-радянського кордону мало охоплювало українське національне підпілля. А саме такі похідні групи, після початку війни між Берліном і Москвою, мали включити всі українські етнічні землі в загальну боротьбу за державну незалежність. Вони мусили в чітко визначений термін проникати на конкретні території Великої України й від імені уряду незалежної України (Державного Правління) ініціювати організацію адміністрації на місцях та одночасно розгортати нелегальну мережу ОУН¹¹⁷.

Проте основною метою таких похідних груп було не лише закріпитися на українських землях і організувати місцеві осередки. План і головний розрахунок Революційного Проводу ОУН полягав у створенні Української Самостійної Соборної Держави (УССД). Українські націоналісти поставили перед собою амбітне завдання

використати війну між більшовиками й нацистами на свою користь. Вони хотіли перехопити ініціативу в нацистів і замість встановлення їхньої окупаційної адміністрації сформувати власну владу як на місцевому, так і на національному рівнях. Ворожі сторони мали постати перед фактом існування незалежної України, яка вестиме з ними переговори із позиції суверенної держави¹¹⁸.

Для реалізації цього завдання впродовж весни — перших тижнів літа 1941 року Центральний штаб похідних груп ОУН на чолі з Василем Куком у короткий термін підготував понад п'ять тисяч емісарів. Загалом Організація могла розраховувати на 20 тисяч безпосередніх членів та не меншу кількість симпатиків як у прикордонних із СРСР районах, так і на західноукраїнських територіях Радянського Союзу¹¹⁹.

До самого штабу ОУН з організації похідних груп Василь Кук призначив своїх заступників: Зенона Матлу, Романа Малащука, які підбирали кадри, продумували напрямки руху похідних груп. Так було визначено три головні групи за маршрутами просування:

- «Північна» (2500 осіб, керівник Микола Климишин) мала рухатися від річки Західний Буг через Волинь на Житомир і в Київ. Останній, як задумало керівництво ОУН, мав стати столицею відновленої УССД;
- «Центральна» (1500 осіб, керівник Микола Лемик — «Синишин») — за планом її маршрут пролягав від Галичини через центральні області України з кінцевою метою добратися до Харкова;
- «Південна» (1000 членів, перший керівник Тарас Семчишин — «Микола Річка», якого 3 вересня 1941 року замінив Зенон Матла — «Святослав Вовк») рухалася з Надсяння через Галичину на Поділля й у південні області України, Кубані й Дону. Керівний центр цієї групи передбачали в Одесі¹²⁰.

Щоб орієнтуватися в роботі, усі члени похідних груп мали:

- пройти курс підготовки із конспірації, підпільної й адміністративної праці;

- вивчити історію СРСР, політичні засади українського націоналізму;
- знати напам'ять постанову II Великого збору ОУН(б) та інструкції його Проводу¹²¹;
- розуміти основи картографії;
- володіти прийомами агітації та пропаганди серед різних верств населення (молоді, інтелігенції, робітників тощо);
- розумітися в соціально-політичних особливостях центральних, південних і східних областей України.

Варто окремо наголосити, що ОУН першочергово планувала закріпитися у великих містах та індустріальних центрах, зокрема в Харкові, Дніпропетровську, Запоріжжі, Нікополі, Дніпродзержинську, Сталіному, Ворошиловграді, та приморських містах Півдня України: в Одесі, Миколаєві, Херсоні тощо. І це не випадково. Організація врахувала поразку Перших визвольних змагань 1917–1921 років, одна із причин якої — український національний рух втратив вплив у містах. Усвідомлюючи значення міст як політичних і економічних центрів, український визвольний рух середини ХХ століття спрямував основні сили похідних груп на зав'язування підпільних організацій саме там. Загалом, кинувши клич «село до міста», українські націоналісти спрямовували свої кадри у всі сфери державного (залізниці, пошти, адміністрації, поліція, економічно-фінансові установи), суспільного й культурного життя¹²².

Похідні групи мали просуватися углиб територій, оброблених десятиліттями більшовицької пропаганди, тому ОУН надавала учасникам агітаційну літературу, газети, готівку (німецькі марки, радянські карбованці), топографічні карти, довідники, путівники й інші матеріали. Що важливо, з ініціативи Василя Кука організатори похідних груп попідкувалися, щоб в активу були німецькі документи (так звані Ausweis — посвідчення особи). Це врятувало сотні, а можливо, і тисячі учасників визвольного руху, коли вони пересувались у прифронтній смузі або перебували на окупованій території, оскільки їхню діяльність не було узгоджено ні з німецькою політичною владою, ні з німецьким військовим командуванням.

Члени похідних груп не носили особливої уніформи. З метою конспірації весь актив одягався у цивільне, а для розрізнення використовував стрічки на правій руці: представники «Північної» пов'язували червону стрічку, «Центральної» — синю й «Південної» — чорну¹²³. З озброєння мали ручну короткоствольну зброю, холодну зброю та гранати. Пересувалися переважно пішки, рідше — на підводах і автотранспорті¹²⁴.

Поряд із трьома основними групами Революційний Провід ОУН створив малочисельну Львівську похідну групу, яка складалася із членів керівництва та провідних осіб Організації (близько 20 осіб, серед яких був і Василь Кук, що як організаційний референт ОУН(б) відповідав за лінії зв'язку й контакти групи з іншими ланками Організації). Її очолив один з найближчих соратників Степана Бандери — Ярослав Стецько. Група стала координаційним центром із проголошення відновлення незалежності України й планувала першою за німців добратися до найбільшого культурно-політичного центру на шляху із заходу — Львова¹²⁵.

До Львова, щоб проголосити Акт 30 червня

У перший день війни Львівська похідна група вирушила таємно від німців із Кракова групами по 4–5 осіб. За споминами Василя Кука, уже на другий день війни, 23 червня 1941 року, він з Ярославом Стецьком, Миколою Лебедем й Іваном Равликом нелегально перетнув колишній кордон між СРСР і Німеччиною. Переправившись на східний бік річки Сян, вони поїхали в напрямку Львова на авто, зареєстрованому в німецькому військовому відомстві. Завантаженість головної дороги військами й технікою, а також відсутність легальних німецьких документів із дозволом пересуватися в зоні бойових дій змусили їх звернути з головної траси й рухатися бічними шляхами. За селом Ветлин їхнє авто виїхало на лінію фронту, де вони потрапили під артилерійський обстріл радянських військ. Урятувавшись у невеликому лісі, Лебідь вирішив скерувати машину назад до Кракова, а групі зі Стецьком, Куком і Равликом довелося далі йти пішки¹²⁶.

Пересуваючись за містом Ярославом у напрямку села Сухорів і далі через села Ветлин — Висоцько — Лази — Заліська Воля — Бучина —

Млини, 25 червня група Ярослава Стецька дісталася міста Краковець на лівому березі річки Шкло (за 70 кілометрів від Львова). У Краковці група перебувала два дні. Сюди за домовленістю прибували інші відділи Львівської похідної групи. До 27 червня їхня чисельність збільшилася до 15 осіб: прийшли Ярослав Старух, Лев Ребет, Євген Врецьона, Дмитро Яців, Іван Ветошинський та інші. У місті вони знайшли справну вантажну машину («полуторку») разом з водієм, який понад усе хотів повернутися додому на Полтавщину. Василь Кук переконав шофера, що допоможе йому безпечно доїхати до Львова й далі на схід, якщо він візьме групу із собою.

Знайшовши транспорт, оунівці вже того самого дня були у Яворові, де зустрілися з місцевим активом ОУН, а 28 червня через Янів (тепер Івано-Франкове) в'їхали в передмістя Львова — Левандівку, що після відступу Червоної армії лишилася без влади. Пополудні група опинилася на площі біля собору святого Юра, звідки активісти розійшлися на розвідку. Ніч із 28 на 29 червня члени похідної групи провели у квартирах родичів і знайомих, зокрема Ярослав Стецько з Іваном Равликом заночували в домі останнього, а Василь Кук з Ярославом Старухом переночували в його знайомих біля площі Ринок на вулиці Краківській, 17, у кімнаті № 9¹²⁷.

Німецько-радянський фронт невпинно котився на схід, залишаючи у своєму тилу головне місто Галичини. 29 червня у Львові ще зберігався вакуум влади, яким і скористалася Львівська похідна група ОУН. Так українські націоналісти зайняли під штаб другий поверх будівлі колишнього українського банку «Дністер» на вулиці Руській та вийшли на контакт із місцевим і міським підпіллям Організації. Також до самого міста й далі прибували окремі групи українських націоналістів із бузького й сяноцького напрямків.

Цього самого дня під кураторством Стецька дуже поспішно готувалися до скликання Народних зборів: домовлялися з громадськими та культурними діячами, науковим середовищем, авторитетними людьми, щоб вони долучилися до зібрання та згодом увійшли в Тимчасовий уряд. Паралельно Ярослав Старух відновив роботу львівської радіостанції, апаратура й технічний персонал якої залишався на місці. Один із дикторів станції, член ОУН Юрій Савицький, з Левом Ребетом та Іваном Вітошинським почав

трансляцію відозв ОУН і радіопередачі на все місто й округу. Опанування радіостанцією великого міста було одним із найбільших здобутків ОУН у перші дні війни й дуже вплинуло на подальші події. Водночас для підтримання порядку в місті Іван Равлик і Євген Врецьона почали формувати відділи міліції¹²⁸.

Кук, як один з організаторів і кураторів похідних груп, мав установити зв'язок з крайовими осередками підпілля ОУН і похідними групами, які вже рушили на схід. Завдяки працівникам організаційної референтури Головного проводу Романові Малащук, Осипові Мащаку й кур'єрам-зв'язківцям Тарасові Онишкевичу, Миколі Гошовському, Володимирові Лобаю та іншим вдалося оперативно відновити зв'язок із крайовим провідником ОУН на Матірних українських землях (МУЗ) Іваном Климовим та його помічниками із Золочівщини Романом Кравчуком і Осипом Безпальком¹²⁹.

ЗАВТРА ІСТОРИЧНИЙ ДЕНЬ

«Згадуй усе до найдрібніших кроків, що ти мусиш робити?» — крутилося в голові Василя Кука. Думки про організацію не відпускали його. Той не дивно, адже на ньому було майже все: від прочитання Акта відновлення української державності по радіо до дрібничок, які стосувалися проведення самого засідання.

Цей тиждень був хвилюючим і напруженим, а особливо — день перед проголошенням Акта. Василь ні на хвилину не спинявся, тож увечері почувався втомленим і водночас збудженим. Йому було не до сну. «Я все продумав? Надійних людей залучив? З організацією не схибив?» — десятки питань відлунювали в голові і вдаряли боляче, як столітній дзвін. Якоїсь миті він не витримав і зіскочив з ліжка, мов ошпарений. Тоді витягнув з кишені сигарети й почав курити. На диво, це подіяло. З кожною затяжкою його дихання сповільнювалося, емоції вщухали, думки прояснювалися. Василь відновив події останніх днів і зрозумів, що організував усе до дрібниць і проголошення Акта відбудеться.

З вікна прижмурено визирав нічний Львів. Львів є Львів — навіть у такий буремний час. Он катедра і старовинні кам'яниці, які бачили Листопадовий чин 1918 року, пам'ятали кроки військових

УГА й УСС. Ось ратуша, що пригадує, як на ній майорів синьо-жовтий прапор. У місті все дихало українською історією, кожна бруківка ніби вимовляла: «Я пам'ятаю».

Остання сигарета, яку Василь так і не докурив, дотлівала, як і його хвилювання. Спокій і втома узяли гору.

Кук зайшов до кімнати, сів на ліжко і, як завше, пошепки прочитав молитву. Сон підкрався до його тіла, як кіт на м'яких лапах, і повільно огорнув своїми обіймами. Він піддався його впливу й тихо заснув. У цей час годинник показав, що почався історичний для держави день.

На світанку 30 червня до Львова прибув, випереджаючи частини 17-ї німецької армії, батальйон «Нахтігаль», сформований із членів та симпатиків ОУН під командуванням капітана Романа Шухевича. Це додатково підсилило позиції українського визвольного руху в місті та допомогло в другій половині дня зібрати Народні збори. На них революційне крило українських націоналістів проголосило Акт відновлення Української держави¹³⁰ й видало Постанову № 1 про перетворення Крайового правління західних областей України в Українське державне правління (УДП) — Тимчасовий уряд Української держави. Його очолив один із найближчих соратників Степана Бандери — Ярослав Стецько¹³¹.

Нелегальне прибуття членів Революційного Проводу ОУН із Кракова до Львова, а тим паче їхня ініціатива скликати Народні збори і проголосити Акт була цілковитою несподіванкою для німецького військово-політичного керівництва. Воно дізналося про Збори постфактум, коли ті були вже в розпалі. До зали засідань увійшли двоє німецьких офіцерів — майор абверу Ернст фон Айкерт та професор, радник штабу Верховного командування Вермахту з українських питань, полковник Ганс Кох¹³².

На думку Василя Кука, який був учасником подій, запізніла поява німців і їхні спроби переконати Ярослава Стецька в хибності задуму проголосити незалежницьку декларацію яскраво підтверджували те, що дії ОУН(б) попередньо не узгоджувалися з німцями. Фактор несподіванки дозволив оунівцям отримати часову «фору» й розпочати енергійні заходи з державного будівництва. Через консультації з Берліном німецькі органи державної безпеки й військова розвідка

втратили три дні: лише 3 липня вони взялися «локалізувати» наслідки проголошення Акта й арештовувати ініціаторів. Проте було вже надто пізно.

Ярослав Стецько передбачив можливий «розгін» Народних зборів, тому ще перед початком засідання передав копії головних документів, які мали ухвалити на зібранні, Ярославові Старуху. Той же оприлюднив їх через радіостанцію¹³³. Проголошення Акта 30 червня у Львові стало одним із найбільших успіхів українського визвольного руху в 1941 році, тому таку акцію Революційний Провід планував повторити й у столиці України — Києві¹³⁴.

Курс на Київ

Майже одразу після проголошення Акта політичне керівництво ОУН(б) почало формувати уряд відновленої Української Держави — Українське державне правління (УДП). У ньому ключові політичні й військові посади обійняли члени ОУН, зокрема і чимало учасників Львівської похідної групи.

Проте серед новопризначених не було Василя Кука, оскільки Революційний Провід ОУН поставив перед ним чергове важливе завдання — найшвидше проникнути до Києва та вдруге оголосити там Акт відновлення Української Держави. Це засвідчило б державотворчі прагнення ОУН не лише в одному західному регіоні, а й по всій Україні.

Як задумувала ОУН(б), саме в Києві мало сформуватися центральне УДП і саме Київ мав стати столицею відновленої Української держави. Для цього й було організовано окрему Київську похідну групу під головуванням Василя Кука. До неї увійшли Ярослав Старух, Дмитро Мирон, Дмитро Маївський, Юрій Стефанік, Олесь Гай-Головко, Йосип Позичанюк, Пантелеймон Сак, Іван Чинченко — разом зі зв'язковими та кур'єрами налічувалося до трьох десятків осіб¹³⁵.

Проте події настільки випереджали час, що зібрати Київську групу фактично вдалося лише «на марші». Так 8 липня Кук разом зі зв'язковим «Галайдою» і водієм, студентом Львівської політехніки, на триколісному мотоциклі виїхали зі Львова в напрямку Бродів. Через Броди вони доїхали до Дубна і 9 липня були в Рівному.

На шляху — Рівне

У місті вже налагоджував організаційну роботу заступник у справах пропаганди УДП Ярослав Старух. Та йому не довелося піднімати все «з нуля». Як зазначено в документах ОУН, він застав там «при горячковій праці Ростика Волошина й [Володимира] Робітницького»:

Там справа стоїть красно. Усе йде гаразд. Міліція функціонує, інші власті також. Є 300 підпільників і доволі сильна сітка організаційна... У Рівному вже був Климишин і поїхав даліше. Тут є сильний наш осередок... Між іншим, у різних місцевостях Волині була наша партизанка й наші жертви...¹³⁶

У Рівному й було сформовано основний склад групи, яка вирішила організаційні питання на Волині й рушила автомобілями через Новоград-Волинський до Житомира. Вона прибула туди вже зранку 10 липня (на другий день після входження в місто частин Вермахту).

Та попри відносну швидкість пересування, дорога до Житомира була переповнена небезпеками, адже Київська похідна група йшла впритул до лінії фронту й часто виходила на позиції протиборчих сторін. Наприклад, за містом Корець, перетнувши колишній польсько-радянський кордон, група кілька разів зазнала нальотів радянських бомбардувальників на шосе в напрямку до Новоград-Волинського. Старух доповідав:

...Ще частіше буває обстріл, той з довколишніх лісів. Це німецькі панцирні відділи прорвали «лінію Сталіна» з великої може і пруть наперед без стриму, а полишені з боків большевицькі відділи — або розлітаються. Раз перед Житомиром здавалося, що ми з колоною німецькою вже зовсім відтяті, бо з обох боків перед нами з'явилися з лісів большевицькі повзи (передові загони) і заатакували колону. Ми разом і кінцем вирядились до бою... Але по двох-трьох годинах німецькі панцирки (бронетехніка) розбили й відкинули большевицькі, і ми пігнули наперед... У Житомир приїхали вночі й були до полудня наступного дня...¹³⁷

Зупинка в Житомирі

Прибувши в Житомир, Василь Кук разом з Ярославом Старухом почали формувати цивільний адміністративний апарат і місцеву мережу ОУН. Спочатку Василь Кук, як уповноважений Голови УДП Ярослава Стецька, призначив Голову Житомирського Обласного Управління Івана Луцюка (учителя з Волині, колишнього провідника ОУН Корецького району)¹³⁸ і двох його заступників. Провідником Обласного Проводу він поставив Михайла Шевчука (теж волинянина, перед тим — повітового провідника ОУН Грубешівщини). А наступного дня Кук зі Старухом узялися формувати місцеву міліцію¹³⁹.

На Київщині

Промайнула інформація, що Київ уже зайняли німецькі війська, тож Київська похідна група ОУН(б) 11 липня пополудні швидко виїхала з міста по житомирській трасі в напрямку столиці. За чотири години, перетерпівши кілька нальотів військової авіації, доїхали до села Калинівка сучасної Київської області (за 45–50 кілометрів до Києва), де починалася зона бойових дій. Якраз у цей час із заходу й північного заходу (на лінії річки Ірпінь) 6-та німецька польова армія Вальтера фон Райхенау разом із Першою танковою групою Евальда фон Кляйста здолала відчайдушний опір армій Південно-Західного фронту Червоної армії і прорвалася в напрямку столиці України.

У Калинівці групу затримала, щоб перевірити документи, німецька польова жандармерія. Вона передала членів групи до штабу дивізії, де їх особисто перевірів командувач німецької дивізії. Ось як про це згадував Василь Кук:

Говоримо з генералом. Дуже привітний. Офіцер ІС (відділ контррозвідки штабу дивізії) майор Вабнерс справджує (перевіряє) наші документи. Коли показується все в порядку¹⁴⁰ гарно приймають і радять перечекати 2–3 дні в сусідньому селі¹⁴¹.

Тож Київська група ОУН на чолі з Куком отримала точну інформацію про перебіг бойових дій на київському напрямку й повернула в південний бік, на дорогу Бишів — Фастів. Зупинилися оунівці в селі Фасова на північно-західному напрямку від Фастова по дорозі в бік

Василькова. У селах, які щойно зайняли німецькі фронтові частини, Василь Кук з однодумцями затримався на три дні, щоб налагодити роботу адміністративно-політичних органів і сформувати міліцію. Відтак 14–15 липня, щоб бути якнайближче до Києва, група дорогою Фастівець — Митниця увійшла до Василькова, де почала проводити приготування для останнього маршу до столиці України. У Василькові до групи Василя Кука приєднався загін радикально антинімецького крила ОУН(б) Івана Мітринги¹⁴² (у складі якої були Борис Левицький, Михайло Турчманович, Роман Паладійчук, Василь Ревак тощо — загалом до 15 осіб, які спочатку належали до Південної похідної групи, але потім перейшли в Північну)¹⁴³.

Злиденні й залякані режимом

Оунівці в 1939–1941 роках вже стикалися з радянською дійсністю на Галичині й Волині, тому не сподівалися на «великій Україні» побачити заможних людей. Однак те, що вони виявили в селах Житомирщини й Київщини, дуже вразило їх: з одного боку, місцеве населення було досить національно свідоме, а з іншого — вкрай бідне. Ось як про це доповідав Ярослав Старух у звітах до центрального керівництва ОУН:

Національний ґрунт — несподівано добрий. Кращій, чим у багатьох околицях Галичини, більше відсталих¹⁴⁴... Загал населення зубожілий, не мають що їсти, брак зовсім хліба. Люди обдерті, босі, хати обірвані, опущені, почорнілі, тини поламани, церкви порозбирані або замінені в шпихліри (комори для зберігання зерна). Сумний — опущений зовнішній вигляд українських сіл... Колгоспи — це також запущені, недоглядані жидівські фільварки, які можна стрінутися і в Галичині. Вражіння загальне — це одна велика руїна. Люди виморені голодом, усе недоживлене, хоровите, трудно знайти людину, щоб мала нормальний вигляд обличчя... У кожному селі рідко знайти родину, щоб не мала когось з родин замученим, засланим, арештованим, або помер із голоду...¹⁴⁵

Та попри загальну розруху, українські націоналісти вирішили рухатися далі за чітко сформованим планом. Після тимчасового припинення наступу Вермахту не вдалося, як планувалося, швидко увійти до Києва. На відміну від Львова й багатьох інших міст Правобережжя,

війська Червоної армії зайняли ешелоновану оборону під Києвом і прагнули втримати його за будь-яку ціну. Тому від середини й до закінчення літа Василь Кук зі своєю похідною групою перебував у Київській області на території Василькова — Фастова, інколи виїжджаючи до Житомира на консультації та переговори із соратниками.

У цей час українські націоналісти організували збори населення в містах і селах, за результатами яких виокремили активістів та залучили їх до організаційної роботи. На зібранні також спостерігали за настроєм та очікуваннями громадян. Цікаво, що населення дуже підозріло ставилося до чужинців, а прибулих оунівців сприймало як німців, які гарно вивчили українську мову¹⁴⁶.

Також члени похідних груп усвідомлювали, що впродовж 1920–1930-х більшовицький режим своєю пропагандою виховав нове покоління молоді, яке дуже обережно ставиться до українських державотворчих процесів. Однак головну причину «скутості» під час зустрічі з незнайомцями оунівці бачили в тотальному стресі. Як зауважували учасники похідної групи ОУН «Пік» на Житомирщині, більшовицький терор проти населення досяг таких висот, що люди остерігалися повернення й помсти радянської влади, а тому не одразу йшли на співпрацю:

Водночас, німецька сторона в цей час роботи з населенням майже не провадить, свою позицію не пояснює, одночасно польові частини Вермахту терор не застосовують, проте беруть участь у реквізиціях і так дефіцитних для населення підводів і харчів, що однак не викликає надто негативної реакції, бо селяни й так уже звикли за останні роки і до більших репресій¹⁴⁷.

Київську групу викрито

Група Кука затрималася в підкиївських селах, і багатьох її членів вдалося розконспірувати. Тому німці зорієнтувалися, що в околицях столиці діє організоване підпілля, яке має намір проникнути до міста з політичною метою:

Берлін, 12 липня 1941 р... б) В Генеральному Губернаторстві: Командуючий Поліції безпеки і СД¹⁴⁸ у Кракові повідомляє, що група

Бандери направила до Києва близько 30 своїх членів із завданням створити там якнайшвидше український уряд такого зразка, як у Львові, й оголосити там по місцевому радіо. Айнзацгрупа Ц попереджена...¹⁴⁹

Однак від арешту членів групи в цей час урятувала ще остаточно не сформована політична позиція Берліна до незалежницької діяльності українських націоналістів, а також слабо розбудована структура органів безпеки на місцях.

РЕАКЦІЯ БЕРЛІНА НА ПРОГОЛОШЕННЯ АКТА

На четвертий день після проголошення Акта у Львові представники німецької адміністрації зустрілися із членами Українського національного комітету та Степаном Бандерою в Кракові, щоб роз'яснити позицію німецького уряду стосовно подальшої долі завойованих територій СРСР та отримати детальну інформацію про авторство й мотиви Акта¹⁵⁰. Наступного дня Бандеру було заарештовано й відправлено в Берлін, інших «авторитетних українських націоналістичних керівників», як сказано в німецькому документі, взято під домашній арешт¹⁵¹.

У проєкті доповідної записки для Адольфа Гітлера від 5 липня 1941 року було зазначено про формування національного уряду і збройних сил у Литві, створення Західноукраїнського крайового уряду й територіальні зазіхання Туреччини на економічно важливі райони Кавказу. У резюме документа наголошувалося:

Такі самочинні дії призводять до анархії, яка загрожує знищити кожний зачаток майбутнього планомірного панівного впорядкування Райхом Східних територій. Балтійське, українське чи кавказьке питання¹⁵², тобто три вирішальні проблеми східного простору розв'язуються не у відповідності із широко задуманою загальною концепцією, а через прагнення до впровадження й розширення німецьких кордонних адміністративних районів¹⁵³.

Отже, німецьке політичне керівництво розглядало окуповані німецькими військами та їхніми союзниками території Радянського Союзу лише як захоплені землі — без жодної політичної самостійності чи адміністративної самоврядності. Тому після арешту Степана

Бандери 11 липня було схоплено й відіслано до Берліна Ярослава Стецька та його секретаря Романа Ільницького. З липня до вересня німецькі спецслужби проводили слідчі дії і схилили лідерів революційної ОУН відкликати Акт 30 червня. На думку Василя Кука, провал наступу Вермахту під Києвом у другій половині липня 1941 року пом'якшив тиск на Провідника ОУН і Голову УДП — у цей час у Берліні їх відпускають під домашній арешт.

Щойно для Вермахту ситуація на фронті стабілізувалася й німецькі збройні сили до середини вересня 1941 року оточили війська радянського Південно-Західного фронту, окупанти посилили репресії проти оунівців. 15 вересня Степана Бандеру, Ярослава Стецька було знову взято під варту й ув'язнено разом з іншими членами УДП та Проводу ОУН. Зокрема в концтаборах і в'язницях опинилися Степан Ленкавський, Микола Климишин, Лев Ребет, Ярослав Горбовий, Ярослав Рак, Василь Стахів, Іван Габрусевич, Роман Ільницький, Омелян Антонович, Осип Тюшка, Степан Процик, Дмитро Яців, Іван Равлик, Андрій П'ясецький та інші керівники Організації¹⁵⁴.

Доля Київської похідної групи

Події літа — початку осені 1941 року, що відбувалися довкола «українського питання» в Кракові, Львові та Берліні, прямо вплинули на групу Кука під Києвом та український визвольний рух загалом. У цей час Василь Кук, окрім налагодження самоврядування в Київській області, приїздив у Житомир, де зустрічався з Іваном Климовим та іншими членами Проводу ОУН і обговорював можливі зміни стратегії з огляду на поточні події.

Однак німецькі спецслужби й поліція, які знали про групу ще з першої половини липня, 31 серпня провели скоординовану операцію з арешту її учасників. Було затримано більшу частину Київської похідної групи разом із керівником Василем Куком. Арештованих одразу допитали у Василькові, а потім відправили в Білу Церкву в табір для військовополонених. Звідти їх перевезли до Житомира, де продовжилися слідчі дії.

У першій половині вересня 1941 року заарештованих похідної групи Кука транспортували кількома групами у львівську тюрму. Маршрут

пролягав через Волинь. У Луцьку відбулася затримка транспорту — і Василь Кук разом із двома іншими членами Київської похідної групи — Дмитром Мироном і Тарасом Онишкевичем — встигли втекти з-під варти. За споминами Кука, усіх інших арештованих у Василькові невдовзі після допитів звільнили¹⁵⁵. Ці звільнення відбулися до 15 вересня 1941 року, тобто до дати арешту Степана Бандери і Ярослава Стецька.

Київська похідна група революційної ОУН, яку очолював Василь Кук, була розгромлена й не змогла виконати завдання із проголошення незалежності України в столиці. Усі несприятливі чинники, у яких опинилася ОУН(б), — від повільного просування фронту до реакції німців на діяльність оунівців після проголошення Акта 30 червня — вкрай негативно вплинули на діяльність групи.

До цього ще додалася оперативна робота Поліції безпеки та Служби безпеки Німеччини (СД) з метою нейтралізувати активність українських націоналістів. Так, СД проґавила момент, коли проголошували відновлення незалежності у Львові, однак зробила все, щоб не допустити схожого в Києві. Про рівень роботи німецьких спецслужб свідчать їхні документи. Наприклад, уже 4 липня 1941 року німецькі органи держбезпеки знали про можливий рух українських націоналістів до столиці:

ОУН — група Бандери претендує на керування державою за принципами «Партія керує державою»... Зараз очікується спалах повстання в напрямку Бердичів і в напрямку Житомир — Київ...¹⁵⁶

У той час, коли німецькі спецслужби примусово повернули Василя Кука на Волинь і він утік з-під конвою в Луцьку, німецький окупаційний режим посилив репресії проти ОУН¹⁵⁷. Фактично відтоді Кук опинився на нелегальному становищі в окупаційній зоні й пішов у глибоке підпілля. З Волині у вересні 1941 року він перебрався до Галичини. У цьому краю керівна частина революційної ОУН, що уникла репресій, намагалася зрозуміти, як працювати задля відновлення незалежної України в нових умовах¹⁵⁸.

116 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані О. Гогуном, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 10834.

117 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 10.

118 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 72–77.

119 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 6.

120 Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни. Дипломна робота. Дніпропетровський державний університет, Історичний фак., кафедра іст. України, 1991. С. 10–11.

121 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 72–77.

122 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. 350 с.

123 Іванченко І. Діяльність похідних груп ОУН на Дніпропетровщині в роки II-ї світової війни. Дипломна робота. Дніпропетровський державний університет, Історичний фак., кафедра іст. України, 1991. С. 9.

124 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 12.

125 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 12–13.

126 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 12.

127 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 12–13.

128 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 14–15.

129 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 15.

130 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 250.

131 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 252.

132 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 16–20.

133 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 16–20.

134 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. 70 с.

135 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. С. 20.

136 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 314–315.

137 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 316.

138 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ Львів, 2006. С. 21.

139 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 316.

140 Оунівці здебільшого користувалися підробленими документами так званих Рот пропаганди Вермахту.

141 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 317.

142 Іван Мітринга (1907–1943) — український політичний діяч, теоретик українського націоналізму, ревізіоніст націоналізму Дмитра Донцова, член ОУН, з 1930-х виступав за перегляд устрою Організації в бік її демократизації, у розколі ОУН приєднався до революційного крила, однак вже у 1941-му відколовся й заснував Революційну партію робітників і селян (з 1942 року — Українська народно-демократична партія); у цей період приєднується до Поліської Січі Тараса Бульби-Боровця, загинув 1943-го в бою з радянськими партизанами.

143 Косик В. Проблема дослідження боротьби ОУН-УПА на Східно-Українських землях // Електронний ресурс: ounuis.info/publications/item/43-problema-doslidzhennya-borotby-oun-upa-na-sxidno-ukrayinskyx-zemlyax.html.

144 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 317.

145 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 329–330.

146 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. 350 с.

147 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. 350 с.

148 СД — поширена аббревіатура, що походить від німецького SD — Sicherheitsdienst («Служба безпеки»).

149 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 309.

150 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 274–281.

151 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 274–288.

152 У цьому звороті всі три проблеми рівнозначні.

153 Косик В. Україна в Другій світовій війні у документах. Збірник німецьких архівних матеріалів (1941–1942). Т. 2. Львів. 1998. С. 7–8.

154 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. 70 с.

155 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 15.

156 ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. С. 281–282.

157 До вересня 1941-го СД і німецька поліція репресувала близько 1500 членів ОУН(б) включно із більшою частиною Проводу. Див.: ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / Упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. 350 с.

158 Кук В. Акт відновлення Української Держави (30 червня 1941 р.). Київ — Львів, 2006. 70 с.

Розділ 7

ІЗ ЗАХОДУ НА СХІД

Восени 1941 року німецька влада остаточно сформувала свою позицію до українського визвольного руху. Не визнавши Українську державу й перетворивши українські землі на територію інтенсивної колоніальної експлуатації людських і природних ресурсів, Берлін із ситуативного союзника українських націоналістів перетворився на ще одного противника.

Німецька позиція і подальші дії ОУН

У тогочасних умовах Кук і соратники із керівництва ОУН(б) від вересня 1941 року до травня 1942-го залишаються на Західноукраїнських землях (ЗУЗ), налагоджуючи й відновлюючи Організацію після важких втрат.

У цей період ОУН(б) не мала достатньо сил, щоб відкрито протистояти німецьким окупантам, які восени 1941-го перебували на піку військово-політичної могутності. Та попри це й арешти керівного складу, вона продовжила активну роботу на місцях. Ось які завдання постали перед нею:

1. Максимально інфільтрувати окупаційну поліцію на місцях своїми людьми.
2. Проштовхнути бургомістрів і начальників поліції зі своїх рядів.
3. Звільнити ворожих до ОУН(б) службових осіб.
4. Вести пропагандистську діяльність.

Наприклад, за свідченнями Степана Марчука — одного із заарештованих на початку грудня 1941 року членів ОУН, які були відправлені зі Львова в Житомир, — дізнаємося, що його група усунула з посади бургомістра Житомира, фольксдойча¹⁵⁹ Й. Цільке, бо

той не погодився виконувати вказівки ОУН¹⁶⁰. Однак Степан Марчук подає на своєму допиті в німецьких спецслужбах цікавіші свідчення:

Прибічники ОУН отримали завдання здійснювати пошук російської (радянської) зброї і боєприпасів та надійно їх переховувати, щоб вони не потрапили в руки німецького вермахту. Коли керівництво ОУН визнає момент за слушний, а необхідні партизанські групи будуть створені, має бути нанесений удар по німецьких окупаційних військах. Партизани будуть формуватися з вірних Бандері міліціонерів... Керівні кола ОУН не вірять у перемогу Німеччини над радянською Росією і Англією...¹⁶¹

✓ БОРОТЬБИ З ОКУПАНТАМИ

Кук, який у цей перехідний період перебував у Галичині, допоміг поновити діяльність Організації та сформував підпільну стратегію протистояння німецькій окупації.

Так наприкінці вересня — на початку жовтня ОУН(б) за участю 10–15 керівників Організації провела в селі Сороки під Львовом I Конференцію. За результатами зібрання було випрацьовано підпільно-конспіративні засади діяльності ОУН(б) в умовах німецької окупації та проголошено головний курс на політично-ідеологічне й організаційне опанування ЗУЗ і СУЗ. Конференція визначила основне завдання членства на зимовий період — здійснити організаційний, військовий, конспіративний і світоглядно-виховний вишкіл¹⁶². Тобто провести підготовчу роботу для відновлення й розбудови міцної кадрової основи Організації — це мало закласти фундамент подальшої боротьби за незалежність України.

На I Конференції також було вирішено перевести більшість кадрів у підпілля і створити нелегальну мережу, готувати бойові кадри, вести пропагандистську діяльність. У цей час створюють військовий штаб, що об'єднував рівненські і львівські штаби, відкривають 37 нелегальних військових шкіл по 300–500 курсантів у кожній¹⁶³. Навесні в лавах ОУН(б) налічувалося майже 12 тисяч учасників і організованих прихильників та до 7 тисяч резервістів-«юнаків»¹⁶⁴. Одним із кураторів вишкільної й підготовчої роботи з кінця 1941-го до першої половини 1942 року був саме Василь Кук¹⁶⁵.

З другої половини вересня 1941-го до початку січня 1942 року репресивний тиск нового режиму поширився від переслідування членів революційної ОУН на всіх представників українського національного руху. У донесенні німецької Служби безпеки від 14 листопада зазначалося:

Серед українських політичних течій, як зазвичай, найбільшу активність розгортає бандерівський напрям ОУН. Міліція в районі Рівне, як видається, потрапила під дуже сильний вплив цього руху... Резюмуючи про українські політичні течії Волині (ОУН (б), ОУН (м), уряду УНР в екзилі (Андрія Лівницького, Павла Скоропадського), можна сказати, що небезпеку являє собою лише ОУН під впливом Степана Бандери¹⁶⁶.

Уже через 11 днів після цього донесення, 25 листопада 1941 року, поліція безпеки та СД Німеччини отримали засекречений наказ про таємний арешт і страту членів революційної ОУН:

Айзацкоманда С/5... Зовнішнім постам: Київ, Дніпропетровськ, Миколаїв, Рівне, Житомир, Вінниця. Стосується: ОУН (Рух Бандери). Незаперечно встановлено, що рух Бандери готує повстання в Райхскомісаріаті з метою створити незалежну Україну. Усі функціонери руху Бандери повинні бути негайно арештовані й після ґрунтовного допиту таємно страчені як грабіжники¹⁶⁷.

Однак лише через два місяці нацистська адміністрація розгорне терор і проти мельниківського крила ОУН, коли в Києві на початку лютого 1942 року в Бабиному Яру буде вбито більшість членів місцевого Проводу ОУН(м)¹⁶⁸.

У квітні 1942-го ОУН(б) під керівництвом Миколи Лебеда скликала на Бережанщині II Конференцію, яка визначила засади діяльності українського визвольного руху на поточний рік¹⁶⁹. Загалом Постанова II Конференції у стратегічних питаннях не суперечила рішенням I Конференції чи II Великого збору ОУН у Кракові, що відбувся рівно рік тому. Українські націоналісти продовжували боротися за державну самостійність України, але у своїх планах вони й надалі бачили головним противником більшовицьку Росію.

Важлива деталь: попри репресії німецького окупаційного режиму, він так і не був у цій постанові точно означений як головний ворог:

У сучасній складній і мінливій міжнародній ситуації ми, як і завжди, провадимо далекосяжну боротьбу, яка передбачає різні можливості закінчення війни. Однак ОУН враховує близьку можливість збройної боротьби за українську державність у слушний час (розбиття Москви). Тому, щоб енергія знову не вилилась на партизанищину, але оформилась на широкий всенародний рух... ми вже тепер організуємо, мобілізуємо планово сили на всіх ділянках¹⁷⁰.

Однак до німецької влади вони також не ставилися прихильно, бо розуміли, що німці сприймали українські землі як сировинний придаток, а людей — як робочу силу.

Відчувши наслідки дій карально-репресивного апарату німецької адміністрації і не маючи жодної зовнішньої підтримки (як радянські партизани чи польський визвольний рух), українські націоналісти не хотіли йти на невиправданий ризик, доки не вдасться міцно опертися на власну розгалужену підпільну Організацію по всій Україні. І це правильно, адже навесні 1942 року Німеччина контролювала майже всю континентальну Європу, а її війська стояли під Москвою і втримали відчайдушний контрудар Червоної армії під столицею СРСР, Харковом і в Криму зимою 1941–1942 років. В іншому разі повстання революційної ОУН проти німецьких окупантів у цей час (не без допомоги підпільних мереж, що постачали людей, зброю, провізію та інформацію до повстанських баз, воєнізованих загонів тощо) остаточно знекровило б Організацію й позбавило б її перспектив на майбутню діяльність¹⁷¹.

Заплановані кроки на Схід

Важливо, що в Постанові II Конференції особливу увагу приділили питанню діяльності на СУЗ. Близько п'ятої частини тексту було присвячено активності ОУН на Східних українських землях (включно зі Східно-осередніми — Центральна Україна). Зокрема передбачали створити потужну підпільну мережу ОУН на Великій Україні. Для цього треба було зробити такі кроки:

1. Відрядити керівні кадри ОУН у села й міста СУЗ.

2. Активізувати нелегальне політичне життя на окупованих територіях.
3. Подбати про виховання молоді («молодь — свіжі кадри революційного активу»¹⁷²).
4. Здійснити агітаційну й організаційну роботу серед жінок.
5. Поширити ідеологію українського націоналізму.
6. Опанувати промислові центри: «особливо робітничий елемент своєю пропагандою й агітацією, політичною боротьбою, суспільними акціями й організаційною акцією».
7. Узяти під контроль з низу й до верху суспільне, господарське, адміністративне, професійне, транспортне, культурно-освітнє та релігійне життя¹⁷³.

Окремо наголошено на важливості кадрової роботи, особливо серед місцевого населення:

Поширюючи Організацію на Осередніх і Східно-українських землях, прагнемо її спирати на місцевих людях, боремося за постійний приріст кадрів із цих земель та злиття їх з кадрами із Західно-українських земель¹⁷⁴.

Наразі неможливо точно визначити, яку роль відіграв Кук у формуванні цього політичного рішення й документа. Проте достеменно відомо, що коли арештували й ув'язнили основну частину Проводу ОУН(б), із першого складу керівників Організації фактично залишилися лише другий заступник Степана Бандери — Микола Леbedь та організаційний референт Головного Проводу Василь Кук. Тож можна припустити, що Кук був однією з ключових осіб, від яких залежало рішення ОУН(б) щодо подальшої боротьби за незалежність. Так, воно було колективним, виваженим, випрацьовувалося місяцями (жовтень 1941 — квітень 1942), однак деякі персоналії особливо долучилися до його ухвалення.

«ПОКАРАЛИ» ДНІПРОПЕТРОВСЬКОМ

Щоб реалізувати задуми II Конференції, навесні 1942 року Леbedь призначив Кука Головою Проводу ОУН на Південно-східних українських землях (ПівдСУЗ) і відрядив до Дніпропетровська. Можна

припустити, що це рішення ухвалювали одночасно із проведенням II Конференції ОУН (з'їзди керівників крайових проводів і лідерів Організації відбувалися рідко). Прийнято вважати, що призначення Василя Кука Головою Проводу ОУН на ПівдСУЗ було його професійним підвищенням, адже Кук міг розгорнути діяльність на новій великій території. Насправді керівництво ОУН так покарало його за те, що Акт 30 червня 1941 року не було проголошено в Києві.

Наплічники зобрали?

«Ну що хлопці, наплічники зобрали?» — усміхнувся Василь Кук, поправляючи кашкета. Усі присутні були в доброму настрої, жартували й радісно очікували на ще одну мандрівку Великою Україною. Цього разу — на Схід. Уперше так далеко.

До операції вони підготувалися, як могли. Не тільки спакували речі, а й продумали, що робитимуть, як поводитимуться з місцевими. Однак вони не знали напевно, які настрої панують на Наддніпрянщині, чим живуть тамтешні люди і які мають погляди. І взагалі — чи почувуються східняки українцями? Хай як, уже понад двадцять років їхні голови затьмарює совєцька пропаганда...

Попри всі побоювання, Василь Кук романтизував «Велику Україну». У його пам'яті зринули Кобзареві вірші, чорні поля і працюючі люди — люди, які мають гонор і пам'ятають, ким вони є. Усе як у строфах Шевченка, що колись виплекали в ньому, малому хлопцеві, любов до рідного краю.

Завдяки Кобзареві Василь зрозумів, Україна — то не тільки «садок вишневий коло хати». Вона є більшою, а головне — за неї варто боротися.

За неї вже боролися — в уяві Кука постали УНРівський Київ, мітинги на підтримку української державності, які відбувалися на Софійській площі... І за неї боротимуться — принаймні ті відповідальні люди, з якими він зібрався на Схід.

Василь Кук тепер мав відповідати за всі Східні й Південні регіони України, де злагодженої діяльності ОУН не було і яку під час війни вдалося налагодити тільки Куку. Він згадував, що з Головного Проводу

в цей час постійно діяла лише референтура пропаганди й невеликий апарат, що фактично виконував обов'язки Провідника ОУН:

Члени Головного Проводу були розкидані. Вони тільки збиралися час від часу на засідання, щоб могли обговорити певні справи і по тому розходилися. Приміром, Клим Савур відходив на північ, я відходив на південь, Дмитро Мирон, приміром, йшов до Києва. І тільки залишалися центральні, лишився пропагандативний відділ, тому що там була друкарня, там була редакція «Ідея і Чин»... Провід діяв як провідники (на місцях)¹⁷⁵.

У цей час поширення мережі ОУН на території Великої України зіткнулося із серйозними викликами й загрозами. Хоча чимало похідних груп і їхніх відділів досягнули поставлених цілей, втрати були суттєвими.

Зокрема 31 серпня 1941 року в Житомирі було вбито двох лідерів мельниківської фракції ОУН — Миколу Сціборського та Омеляна Сеника, а в жовтні того самого року в Миргороді від рук гестапо загинув керівник Центральної похідної групи ОУН(б) Микола Лемик. Формування цивільної адміністрації й допомогових комітетів після відступу радянської влади розконспірували багато активістів ОУН. Тепер німецькій поліції та гестапо було ще легше розправлятися з українськими націоналістами на місцях.

Репресії, яких зазнали оунівці восени 1941 року й зимою 1941–1942 років по всій Україні, попри окремі важливі успіхи, серйозно похитнули їхні структури. Тому й не дивно, що менш як через рік після відходу похідних груп ОУН відсилала із ЗУЗ і так дефіцитні вцілілі кадри, аби підсилити організаційну роботу у Великій Україні.

Однак ситуація, з якою стикнулися молоді патріоти у великих містах на ОСУЗ (Осередньо-східних українських землях) і ПівдСУЗ (Південно-східних українських землях), не відповідала їхнім очікуванням. Так, керівник Південної похідної групи ОУН(б) Зенон Матла, зі слів Кука, покинув тодішній Дніпропетровськ, як і деякі члени й симпатички ОУН із похідних груп. Аргументували вони це тим, що місцеве населення не сприймає їхню програму, а репресії нацистів надто нестерпні. Ось як про труднощі організаційної роботи розповідав Кук:

...провалилися вже групи, зокрема, Південна група. Повертали, сказали мені, що тут, на Сході, дуже важко робити, нічого не можна робити. Так я на Проводі запропонував: якщо така ситуація є, то треба, щоб поїхав я і на місці робив. Кого я буду посилати другого, як вертають люди і говорять, що там не можна робити, що там тяжко робити і там є такі умови... Що тих ідей навіть не сприймають люди, що німці переводять оті розстріли, як у Кривому Розі і взагалі там ситуація, що цілий ряд людей із Похідних груп вернули і сказали, що там не можна нічого робити... Цей Провід відбувався на Львівщині. І так само як Дмитро Мирон — ніхто його не призначав, він просто сказав: «Я йду до Києва, на Схід». А я сказав: «Я їду в Дніпропетровськ»¹⁷⁶.

Також Василь Кук казав, що ще наприкінці 1941 року Дмитро Мирон почав готувати додаткові штати, щоб організувати підпільну мережу на Сході: «... підібрав пару людей, кого треба підшколив (провів первинну підготовку) уже...»¹⁷⁷. Для підкріплення мережі ОУН Мирон також вислав агентів Організації в Новоукраїнку та Олександрію (Кіровоградщина), а також у Дніпропетровськ, де вони зв'язалися з місцевими підпільними структурами українського визвольного руху¹⁷⁸.

Голос Сходу

З людьми важливо говорити, а ще важливіше — чути їх. У цьому Василь Кук переконався, коли приїхав у Дніпропетровськ.

Тут він облаштував крайовий провід ОУН на Півдні і Сході України: краще місце було годі знайти — воно ідеально підходило, адже розміщувалося на межі.

Тут познайомився з місцевими людьми, які так само, як і він, розмовляли українською, були українцями — тільки виснаженими голодоморами й репресіями, трохи заляканими, але до болю чесними й надто щирими. «Чисті, як сльоза: що думають, те й кажуть», — так Кук оцінював місцеве населення. Ці прості люди відверто говорили, що втомилися від советів, репресій і кровожерливості режиму. Кожна селянська родина постраждала від голоду й колективізації.

Це був голос Сходу — голос тих, хто стільки років прожив під цілковитою окупацією, але все одно мав бажання змінювати й будувати Україну.

Василь Кук навіть не очікував на таку підтримку місцевих: люди вірили його словам й допомагали у великих містах і маленьких селах розбудовувати українську справу.

Ким вони були? Студентами інститутів, вчорашніми школярами-комсомольцями, молодими робітниками, а також інтелігенцією і селянством — і просто тими, хто всебічно підтримав ОУН.

Ці люди приходили на конспіративні квартири, де відбувалися просвітницькі лекції та обговорення. А найголовніше — у тих квартирах, які були цілими мережами в кожному місті чи містечку, обговорювали плани дій проти нацистської окупації.

Щоб убезпечити себе й усіх симпатиків Організації, Василь Кук часто змінював «хати» й місця зібрань. Ба більше: як вправний конспіратор, він навіть вдягався й говорив по-різному. То вуса причепить, то окуляри вдягне, то змінить костюм чи капелюх. Або ж навіть спілкуватиметься швидше чи повільніше, спокійніше чи експресивніше.

Це було глибоке підпілля всередині великого міста, що диктувало інші умови. Та й Кук не міг ризикувати безпекою тих, хто повірив в українську ідею і зважився говорити, діяти, іти до спільної мети.

Група на Схід

Приблизно у другій половині травня 1942 року (оскільки саме в травні Зенон Матла покинув територію ПівдСУЗ¹⁷⁹) Василь Кук сформував окрему невелику групу, з якою вирушив на Схід. Цього разу це вже була не похідна, а підпільна група — добре озброєна ручною стрілецькою зброєю і навчена працювати нелегально. Характеризуючи різницю між похідними й підпільними групами, Василь Кук зазначав:

...вже треба було зовсім друге — там треба було вже суто підпільну роботу... Там же не можна було робити роботу без зброї. Там же ясно було, що як тебе зловлять, то тебе розстріляють¹⁸⁰.

У червні 1942 року група Кука від Головного Проводу ОУН прибула з Галичини до Середнього Подніпров'я (очевидно, маршрут пролягав через Волинь — Полісся — південь Київщини — Черкащину й далі в Кіровоградську область). Пересуваючись нелегально, група обережно йшла через уже налагоджені Дмитром Мироном нелегальні канали ОУН і потрапила в Кіровоградську область (спочатку зайшла в Новоукраїнку, потім — у Кіровоград, де, установивши зв'язок із місцевим осередком ОУН, рухалася далі через Олександрію (неподалік Дніпропетровської області), а потім — у Дніпродзержинськ (нині Кам'янське)). І саме із Дніпродзержинська досвідчений і обачливий Василь Кук установив контакт із Дніпропетровськом:

Я прибув у Дніпропетровськ влітку 1942 р. Мій попередник Зенон Матла, провідник похідних груп «Південь» повернувся на ЗУЗ, запевняючи, що на Сході України нічого не можна зробити. Зі мною прибула ціла група на Схід. Спочатку я відвідав Кіровоград, потім Дніпродзержинськ, власне з нього ми й почали налагоджувати зв'язки із самим Дніпропетровськом¹⁸¹.

На той час Дніпропетровськ був центром діяльності Крайової ексекютиви ОУН на Південно-східних українських землях. Її організаційна мережа на початок літа 1942 року об'єднувала осередки ОУН(б) сучасної Дніпропетровської, Запорізької, Кіровоградської, Донецької, Луганської, Одеської, Миколаївської, Херсонської областей, Автономної Республіки Крим, а також територій Дону й Кубані сучасної РФ і Придністров'я сучасної Республіки Молдова. Зокрема у Дніпропетровській області діяли Криворізький, Дніпродзержинський, Нікопольський, Новомосковський і Синельниківський округи ОУН з поділом на відповідні райони. Міські структури Організації також існували в Кривому Розі (керівник Сергій Шерстюк, згодом — Михайло Кривошاپка («Василь Микола Козик»)), Нижньодніпровську (діяла молодіжна національна організація), Дніпродзержинську (організував член Південної похідної групи ОУН(б) Степан Держак). На території округів було налагоджено випуск газет «Вільна Україна» (Дніпропетровськ), «Дзвін» (Кривий Ріг), «Промінь» (Нікополь), «Кам'янські вісті» (Дніпродзержинськ) тощо¹⁸².

Влада в руках ОУНІВЦІВ

Від 25 серпня до першої половини осені 1941 року в Дніпропетровську члени похідної групи ОУН створили міліцію й місцеву адміністрацію — міську (керівником став інженер Микола Соколовський) та обласну управи (очолив професор Петро Олійниченко, заступником став Володимир Регей). Адміністрація налагоджувала цивільне життя: відновила роботу об'єктів забезпечення міста (подачу й відведення води, електрики), запустила роботу пекарень, фабрик, а на жовтень 1941 року, окрім відкриття шкіл та інститутів, планувала відновити роботу університету. Тобто виконувала справи, які покинула радянська місцева влада і ще не перейняли німці (вони ставали до роботи через кілька місяців після відходу фронтових частин). У перші дні окупації німецькі структури, які очолював полковник фон Альберті, не перешкоджали розбудові українського самоврядування. Однак уже у вересні 1941 року до міста прибула айнзацкоманда 6 СД під керівництвом обершарфюрера Шварца, що розгорнула терор проти місцевого населення й української адміністрації.

Налагодження роботи підпілля

Загальна чисельність відділів похідної групи «Південь», які дійшли до міста, становила 286 осіб, із яких 217 були членами ОУН, що рушили із Кракова й Сянока. Від листопада 1941 року нацисти почали здійснювати систематичні репресії проти членів ОУН як у місті, так і в області, що спонукало українських націоналістів перейти в підпілля¹⁸³. Водночас німецькі окупанти до травня 1942-го остаточно ліквідували всі можливості самоуправління: скасували діяльність управ, замінивши їх комісаріатами, заборонили друк газети «Вільна Україна», розпустили українську народну міліцію і остаточно впровадили жорсткий окупаційний режим¹⁸⁴.

Прибувши до сучасного міста Дніпра, Кук застав там підпільні структури ОУН(б), які продовжували діяти під керівництвом виконавчачки обов'язків Голови Проводу ОУН на ПівдСУЗ Ганни Німець («Змійки»). У лютому 1942 року німецькі органи поліції й держбезпеки заарештували «Річку» — Тиміша Семчишина, а в травні

місто покинув Зенона Матла. Василь Кук сформував новий склад місцевого Проводу, призначивши організаційним референтом Петра Дужого, керівником Служби безпеки (СБ ОУН) — Петренка (імені не встановлено), військовим референтом — Михайла Медведя, політично-ідеологічним референтом — Омеляна Логуша тощо¹⁸⁵. Провідником (керівником) міста було призначено Петра Олійника («Енея»).

Водночас Василь Кук, як Провідник ОУН на ПівдСУЗ і за сумісництвом організаційний референт Головного Проводу ОУН(б), налагоджував контакти із представниками місцевої інтелігенції. Так він зустрічався з університетськими професорами Богданом Андрієвським і Михайлом Олексієвим та професором із Політехнічного інституту Дніпропетровська Андрієм Рябишевим¹⁸⁶ (в останнього навіть деякий час нелегально мешкав)¹⁸⁷.

Прибуття Василя Кука з групою підпільників оживило роботу ОУН у краю. Вмілий організатор Кук швидко налагодив нелегальні канали зв'язку як у місті, так і в регіоні. Це було потрібно, щоб підпільна організація на території, яку контролював противник, могла існувати як цілісна структура.

Ось як Василь Кук згадував про функціонування системи зв'язку в ОУН:

Був прекрасно налагоджений зв'язок. І я в добрий час міг відіслати пошту по тому зв'язку і в любий час міг прийняти оту пошту. Ось таким основним пунктом зв'язку був Здолбунів (місто поблизу Рівного)... То пункт знаходився в Здовбиці (село) біля Здолбунова, а Здолбунів — то є вузлова станція. До Здовбиці вони (підпільники ОУН) приходили пішки чи приїжджали, у Здолбунові сідали на поїзд і поїздом уже їхали чи до Києва чи до Харкова чи куди-небудь, куди треба було. Уже далі йшов зв'язок поїздом, а все це керувалося зі Здовбиці, це був, так би сказати, центр. Там був центр для літератури, для зброї, для всього... А так були окремі кур'єри. Я, приміром, знаю що є у Львові — посилаю до Львова кур'єра¹⁸⁸, на ту хату. Як я нині післав, то завтра увечері я вже маю зв'язок¹⁸⁹.

Курував питання зв'язку Іван Демчук («Василь Дубовий») через своїх зв'язкових, зокрема це Костянтин Комсомолец («Стьопа»)¹⁹⁰, Степан

Кріп («Пес»), Сергій Сірий («Орел», «Мовчазний»), Іван Кравець («Микола») та інші¹⁹¹.

Мережу нелегального зв'язку ОУН було налагоджено на такому рівні, що інформаційна мережа ОУН у цей час покривала майже всю територію сучасної України. У більшості великих міст Наддніпрянської України і майже в усіх основних містах на західноукраїнських землях діяли пункти зв'язку, явочні квартири й забезпечення кур'єрських ліній. Як вказує Кук:

В будь-який час можна було зв'язатися із будь-ким... зв'язатися із Шухевичем, чи зв'язатися з будь-ким другим провідником через пункти зв'язку. А якраз тими пунктами зв'язку була вкрита вся Україна. Так, що незалежно де людина була, пошта туди приходила завжди й ми могли зв'язатися¹⁹².

Помешкання підпільників

Не менш важливим питанням було забезпечити прибулих підпільників надійним укриттям і місцем проживання. Перші члени ОУН, що приїхали в Дніпропетровськ наприкінці серпня 1941 року, спочатку мешкали в адміністративних будівлях, у яких і організовували місцеву цивільну владу. Коли ОУН перейшла в підпілля, прибулий актив через уже налагоджені контакти із жителями міста і приміських районів переховувався і мешкав у їхніх квартирах і будинках (здебільшого разом із городянами). За весь час перебування в сучасному Дніпрі Кук мав кілька таких «хат»¹⁹³.

Завжди маючи із собою легендовані документи гестапо, Василь Кук у Дніпропетровську жив переважно у квартирі професора Рябишева разом із його сім'єю (дружина й донька), у зв'язкової ОУН дочки Григорія Коссака, у художника Григорія Максименка (він мешкав сам, інколи до нього приходив син Юрій). Також Кук не раз шукав тимчасового прихистку і в інших людей, зокрема в будинку Філоненків, донька яких була зв'язковою українського національного підпілля, та у квартирі звичайного робітника, що, за словами Кука, навіть не володів українською¹⁹⁴. (Припускають, що це був працівник макаронної фабрики, директор якої перебував у контактах з Організацією, а сам будинок був розміщений в куті вулиці

Свердловського, біля тієї ж фабрики.) Також Василь Кук нерідко жив і за межами Дніпропетровська, приміром, у Нижньодніпровську¹⁹⁵.

Під час проживання в «хатах» Кук дотримувався жорсткого режиму конспірації. Наприклад, мешкаючи у працівника макаронної фабрики, він видавав себе за німецького цивільного урядовця. Натомість коли жив у Максименка, знав, що в сусідній квартирі переховується його соратник із крайового проводу ОУН Омелян Логуш. Часто навідуючи Логуша, він жодного разу не видав, що живе навпроти. Щоб Омелян Логуш або його співмешканці й інші сусіди нічого не запідозрили, Кук, покидаючи їхній будинок, завжди повертався до свого помешкання іншим ходом. Ще один приклад, який показує характер і рівень Василя Кука як підпільника, описує сам Василь Степанович у 1994 році:

Я виходив і заходив до квартири в такий час, щоб сусіди мене не бачили. Але сусіди професора (Рябишева) здогадалися про моє існування і навіть зробили між балконами отвір, щоб слідкувати. Врешті-решт вони викликали поліцію і ті під приводом огляду вентиляції зайшли до кімнати професора. Побачивши мене, попросили показати документи. Я у свою чергу до них: «А ваші документи?» — вони показали, тоді показав і я (фальшиві документи гестапо). Поліцаї зціпилися і вибачилися. Я поцікавився, що сталося. Вони відповіли, що їх «навела» сусідка...¹⁹⁶

Інші члени підпілля, як і місцеві керівники ОУН, також мали помешкання для нелегального проживання. Щоб убезпечитися від облав і краще законспіруватися, проживали переважно поодинці, постійно тримаючи контакти.

ФІНАНСОВІ ПИТАННЯ

У питаннях фінансування місцеві ланки ОУН мали розраховувати на свої сили. Організація могла постачати додаткові пропагандистські матеріали, зброю, боєприпаси, за гострої потреби — гроші (на той час здебільшого німецькі марки) та інше вкрай необхідне для підпільної діяльності спорядження. Утім питання забезпечення фінансами свого членства на організаційну діяльність, не в останню чергу і проблеми з харчуванням, покладалися на місцеві ланки ОУН. Кук зазначав, що ОУН у часи німецької окупації наповнила своєю агентурою і знайшла

симпатиків у різних фінансових установах, до того ж розвинувся чорний ринок:

По-перше гроші від різних фінансових наших установ, які були. Організація завжди їх мала, скільки треба було. І сама організовувала різні фінансові установи, які давали гроші... І на Сході також... За німців організацією фінансів займався Микола Климишин у Проводі¹⁹⁷198. Так він мав у своїм розпорядженні цілий ряд тих, які працювали з німцями на різних таких установах економічних. А від них вони брали гроші... Економіка ж якась працювала завжди. Ну і спекулянти працювали... Ніяких подачок організація не мала із-за кордону. Ніяких!199

Окрім фінансових організацій, ОУН проникла й у різні сфери виробництва: на заводи, фабрики, продовольчі склади й інші об'єкти, звідки відбувалося постачання на потреби підпілля. Наприклад, у Дніпропетровську прихильником Організації був директор макаронної фабрики. Одного разу члени підпілля попросили його передати певну кількість харчів (на ручну поклажу), а він запропонував їм оформити, ніби цілком легально, відповідні дозвільні документи. Так підпільникам вдалося вивезти із продовольчого складу окупаційної адміністрації цілу машину продуктів²⁰⁰.

Агітаційна діяльність

Завдяки вмілій і добре поставленій організаційній роботі ОУН на Південно-східних українських землях під керівництвом Василя Кука продовжила широку агітаційну і пропагандистську діяльність. У місті й регіоні було обладнано кілька підпільних друкарень. Від весни 1942 року невелика друкарня діяла в селі Діївка-2 в будинку Павла Дворніка. Ще одна функціонувала в Нижньодніпровську у квартирі Юрія Харченка. Також було облаштовано друкарню в місті Новоукраїнка (Кіровоградщина), де копіювали газету «За соборну Україну». Згодом друкарня й редакція переїхала в Кіровоград, потім — у Бобринець, а в 1943-му в село Тритузне, що на південь від Дніпропетровська. Там під друкарню було зведено спеціальну криївку, куди й завезли друкарські шрифти, однак швидке наближення німецько-радянського фронту змусило підпільників її згорнути²⁰¹.

Утім видавничих сил Організації на сході явно бракувало, оскільки в центральному місті ОУН на ПівдСУЗ була лише одна друкарська машинка, на якій набирали агітаційні тексти (друкувала підпільниця Маруся²⁰², що прибула з похідною групою). Основний масив роботи — розмножити вже готові пропагандистські тексти й агітки — здійснювали через уже знані по підпільній роботі із 1930-х «склограф» і «циклостиль». Це спеціальні прибори для копіювання агітаційних матеріалів, які в Дніпропетровську зберігалися в підпільника ОУН Кулиничка: «Ніхто навіть не знав, нічого не стукає... Склограф і циклостилі — це була вся типографія на той час»²⁰³.

Пропагандистських матеріалів бракувало, тож дефіцит покривали завдяки друкарням Галичини й переважно Волині. Звідти агітки й газети постачали в Дніпропетровськ та інші центри діяльності ОУН на СУЗ. Кілька разів їх привозив і сам Кук. Водночас найближча повноцінна компактна друкарня розташовувалася на Вінниччині, звідки також постачали літературу²⁰⁴.

Не пропагандою єдиною

Діяльність ОУН на південному сході України не обмежувалася лише організаційною чи пропагандистсько-просвітницькою роботою. У 1942 році репресії німецького окупаційного режиму посилилися. Якщо раніше йшлося про кругову поруку за невиконання або недотримання окупаційних приписів, то від січня 1942 року людей почали примусово вивозити на роботу в Німеччину, проти чого різко виступала ОУН.

Зазнаючи жорстких переслідувань активістів, ОУН починає здійснювати акції атентату проти окупаційної влади, поліції і СД Німеччини. Так, у Синельниківському районі Дніпропетровської області бойовики СБ ОУН(б) ліквідували шуцманів та окремих німецьких урядовців, які дуже віддано виконували накази нацистів, що стосувалися поборювання українського підпілля. Яскравим прикладом цієї боротьби є постать заступника голови Служби безпеки Організації — Івана Білика («Костя»). Він у 1943 році організував із місцевих жителів бойову групу, що напала на в'язниці в Маріуполі, Мелітополі і Кривому Розі та звільняла ув'язнених, серед яких були і члени ОУН²⁰⁵.

Проте справжнім успіхом для українського національного підпілля в Дніпропетровську стала низка операцій зі звільнення арештованих керівників. Восени 1942 року підпільниці ОУН Дніпропетровська визволили заарештованого ще в лютому того самого року «Річку» — Тимоша Семчишина. Організатором і виконавцем його визволення була «Оксана» — Уляна Крюченко. Вона разом з іншими підпільницями часто приходила під місцеву тюрму, вдаючи небайдужу городянку, що принесла їжу в'язням. У слушний час вона фактично вивела «Річку» із табору й відвела до художника Григорія Максименка на переховування. Два інші яскраві випадки — це коли визволили із поліції місцевого СБ ОУН референта пропаганди Омеляна Логуша («Іваніва») і провідника міста Дніпропетровська Петра Олійника («Енея»). Це було наприкінці 1942 року: підпільники, скориставшись млявістю конвоїрів, наскоком звільнили своїх соратників²⁰⁶.

Заслуги Корнієнка

Успіхам оунівців сприяв Степан Корнієнко — начальник четвертого (політичного) відділу Центральної управи міської допоміжної кримінально-політичної поліції Дніпропетровська. Ще під час формування місцевої поліції восени 1941-го у Дніпродзержинську Корнієнко, зі слів Кука, був засланий як агент Організації в допоміжну поліцію й постійно підтримував нелегальний зв'язок з українським визвольним рухом:

Він з Дніпродзержинська був свідомий і по тому як він перейшов у Дніпропетровськ, я з ним цілий час підтримував зв'язки... організаційні... Він був засланий Організацією, очолював відділ і інформував нас. Він співпрацював тісно з СБ (ОУН(б))²⁰⁷.

Додатково Кук зазначав, що Корнієнко на одній такій зустрічі передав крайовому провідникові ОУН на ПівдСУЗ знайдені під час обшуку в Олійника листи від Кука²⁰⁸.

Інший показовий випадок трапився, коли в 1942 році дніпропетровська поліція виявила радянських парашутистів-розвідників. Під час слідчих дій вони вказали Корнієнку, де сховали парашути, рації та гроші. Начальник політичного відділу повідомив про це ОУН, члени якої першими обшукали схованку, забрали рацію й

інші засоби, проте, за домовленістю із Корнієнком, залишили гроші поліції. Однак використовувати рацію в межах великого міста не було потреби, та і її легко могли виявити окупанти. Тож оунівці вирішили нелегальним каналом переправити її на Волинь²⁰⁹.

Також Корнієнко відіграв ключову роль у втечі ув'язнених Омеляна Логуша й Петра Олійника: поінформував СБ ОУН(б), яким маршрутом пересуватиметься конвой. А щоб операції зі звільнення минули успішно, спеціально приставив до затриманих слабку охорону. Саме завдяки зусиллям агентів ОУН та іншим симпатикам Організації в окупаційних структурах вдалося зберегти підпільну мережу в Дніпропетровську та в південно-східному краю загалом²¹⁰. Ба більше, цей край став одним з місць, де продовжувалася системна робота українських націоналістів на Великій Україні.

Тим часом у Києві й Харкові

Та в інших українських містах усе було не так гладко. Двадцять п'ятого липня 1942 року, під час спроби втекти від гестапо, біля оперного театру в Києві загинув Провідник ОУН(б) на ОСУЗ Дмитро Мирон («Орлик»)²¹¹, а в грудні того самого року було вбито його наступника — Пантелеймона Сака («Могила»).

Водночас через німецькі репресії Організація так і не змогла розгорнути центр підпільної діяльності в Харкові. (У жовтні 1941-го в Миргороді загинув керівник Центральної похідної групи Микола Лемик, і наступного року революційна ОУН направила із Галичини в Харків Романа Процинського. Однак йому не вдалося створити там потужну мережу підпілля)²¹².

Щоб установити прямі зв'язки з Києвом, Кук у 1943-му двічі нелегально їздив до столиці (хоч він і контролював усю Велику Україну, Київ усе одно підсвідомо лишався в його розумінні столицею). Оскільки шлях із Галичини до Києва був ускладнений, то підпільники відпрацювали новий маршрут на Лівобережжі: із Дніпропетровська через Полтаву в Київ, а звідти (через Полтавщину) для підпілля проклали додатковий організаційний канал на Сумщину²¹³ і Чернігівщину²¹⁴. У Києві Кук, покладаючись на місцеві кадри, швидко відновив роботу ОУН(б):

Після смерті Орлика я перебрав і Київ, і переїхав до Києва, організував заново підпілля. Але це не значить, що я сам це робив — для цього є Провід (ідеться про Провід ОУН на ОСУЗ у Києві), і в цьому Проводі багато є місцевих людей, без яких нічого б не було... Основне — у нас була структура в області, райони — і так аж до села²¹⁵.

МІСТО, ЯКЕ ЄДНАЄ

Дніпропетровськ швидко став провідним центром українського визвольного руху нарівні зі Львовом та Києвом. Але це місто мало особливість, на якій наголошував Василь Кук.

Взагалі Дніпропетровськ він є дійсно таким центром, кращим центром, чим Київ. Це я навіть зі своєї практики знаю... І коли в Києві вже в 1943 р. провідника не було, — оті всі землі, вони вже керувалися на Сході із Дніпропетровська...²¹⁶

Вибрати Дніпропетровськ центром діяльності ОУН на Великій Україні було досить вдалим рішенням. Місто є великим індустріальним центром і оточене промисловими містами Нижнього Подніпров'я (Запоріжжя, Нікополь, Павлоград, Дніпродзержинськ (Кам'янське), Кривий Ріг тощо). На сході воно межує з Донбасом (до сучасного Донецька²¹⁷ — 250 км). На півдні — з портами Чорного й Азовського морів (до Миколаєва й Херсона близько 300 км, до Одеси — 450 км, Мелітополя — 200 км, Маріуполя — 320 км). На північному сході недалеко розташована Полтава (150 км), далі — Харків (220 км), а на північний захід — тодішній Кіровоград (230 км). Відносно недалеко від Дніпропетровська розташовані Крим, Кубань і Донщина, наприклад, до Ростова-на-Дону — 430 км (натомість до Києва — 450 км). Тому й не дивно, що саме Дніпропетровськ через своє географічне розташування найкраще підходив для організаційної роботи ОУН.

РОЗГОРТАННЯ МЕРЕЖІ НА «НОВІ» ЗЕМЛІ

На початку того самого 1943 року в керівництві ОУН на сході відбулися зміни. Провідника міста Петра Олійника та оргреферента краю і водночас заступника провідника на ПівдСУЗ Тимоша

Семчишина було звільнено з в'язниці. Однак у разі повторного арешту їх, за окупаційними законами того часу, одразу стратили б. До того ж німецькі спецслужби вже мали оперативні відомості на цих осіб і активно їх розшукували. Тому Петра Олійника відправили на Волинь, де він допомагав формувати відділи Української повстанської армії, що якраз почала розгортатися. Тимоша Семчишина Василь Кук спрямував по лінії зв'язку в Трансністрію (він посилював сітку ОУН в Одесі й досягнув значних результатів).

У цей самий час Кук відрядив із Дніпропетровська до Криму Катерину Мешко. Як досвідчена вишкільниця, вона мала здійснювати там вишкільну й організаційну роботу²¹⁸. Іншими каналами ОУН відіслала своїх емісарів на Кубань, проте встановити постійні зв'язки із цими територіями, за спогадами Кука, не вдалося:

До Кубані відсилали людей, і там звідти приїжджали люди і контакти були... Якогось такого систематичного [зв'язку не було]... Література висилалась на різні адреси²¹⁹.

ОСОБЛИВОСТІ СТРУКТУРИ НА ПІВДНІ ТА СХОДІ

Зазвичай структура ОУН у краях була такою: край²²⁰ (наприклад, ЗУЗ) ділився на області, які дробилися на округи, надрайони, райони, підрайони, кущі, станиці й окремі ланки підпільників (3–4 особи). Однак у підпорядкованому Кукові краю організаційна мережа ОУН не покривала всієї великої території південно-східної України так густо, як на ЗУЗ чи ПЗУЗ.

Тут довелося спрощувати адміністративний поділ Організації на край — область — округу — район — станицю/ланки. Також свій провід (тобто керівництво) мали великі міста краю (Дніпропетровськ, Запоріжжя, Кривий Ріг, Кіровоград, Одеса, Миколаїв, Сталіно, Ворошиловград тощо). Організація в містах поділялася на райони, а далі на окремі ланки підпілля (у Дніпропетровську райони ще й об'єднувалися в керівництво правого й лівого берега річки Дніпро).

Було створено п'ять обласних проводів ОУН на ПівдСУЗ: Кіровоградський, Дніпропетровський, Миколаївський (йому підпорядковувалися Херсонщина й Одещина), Запорізький та Сталінський (Сталінська й Ворошиловградська області). Зокрема у

Дніпропетровській обласній організації діяли окремі окружні проводи ОУН: Дніпропетровський (ним безпосередньо керував Василь Кук), Криворізький (очолювали інженер Сергій Шерстюк, Михайло Кривошاپка, Василь Гадада під псевдо «Юрко»²²¹), Кам'янський (Семен Держка, Василь Гадада — у 1942 році), Нікопольський (керувала Уляна Целевич) та Павлоградський (ім'я очільника не відоме)²²².

Та були ситуації, коли структуру коригували відповідно до потреб часу. Приміром, у якомусь районі не вистачало досвідчених кадрів (восени 1943 року від терору СД загинув майже весь склад Нікопольської округи). Тоді функції міського й окружного провідника могли об'єднуватися, як і на інших рівнях^{223, 224}.

Василь Кук, формуючи керівну вертикаль, не намагався заповнити всі вакансії у структурі підпілля першими-ліпшими особами, хоча кадрів тоді вистачало. Досвідчений і обережний підпільник ще із часів роботи на Золочівщині розумів, що краще дібрати менше людей, але надійних, перевірених і спроможних виконувати покладені на них функції та завдання:

*З людьми там не була така вже проблема... то багато роботи... але щоб назначити когось уже дійсно на той пост, щоб він відповідав тому посту. Якщо він не відповідає — то нема чого його назначати...*²²⁵

Водночас на всіх основних керівних ланках (від крайового до районного) існували окремі проводи, які дублювали структуру крайового проводу ОУН(б) на ПівдСУЗ, що складався з крайового провідника (голови) та керівників (референтів) окремих відділів (референтур):

- організаційного референта (був першим заступником крайового провідника, відповідав за функціонування підпільної структури як цілісного організму);
- референта з ідеологічно-пропагандистських питань (відповідав за друк і поширення інформаційно-ідеологічної літератури, підготовку та видання ідеологічних публікацій, ідеологічну роботу із членством та прихильниками);
- військового референта (налагоджував військово-вишкільну роботу, займався військовою мобілізацією та направленням

кадрів на службу в УПА²²⁶);

- референта Юнацтва ОУН та з роботи із жінками;
- референта Служби безпеки ОУН(б) (відповідав за розвідку, контррозвідку, вербування й боротьбу з агентурою тощо)²²⁷.

Першим крайовим провідником ОУН на ПівдСУЗ, як уже зазначалося, був Зенон Матла (вересень 1941 — березень 1942). Потім він передав усі свої повноваження, разом із документацією та касою, Ганні Німець («Змійці»), яка виконувала обов'язки крайового провідника до травня 1942 року, коли ще не прибув Кук. Оргреферентом був Тиміш Семчишин («Річка»). Він прийшов у похідній групі разом із Зеноном Матлою і був арештований у лютому наступного 1943 року. У травні-червні, майже одночасно із прибуттям Кука, до Дніпропетровська добрався Петро Дужий, якого призначили новим оргреферентом. Він працював на посаді до 1943-го, після чого відійшов і залишився на Заході. Ідеологічно-пропагандистською референтурою в 1942–1943 роки опікувався Омелян Логуш («Іванів»). У цей самий час військову референтуру очолював Михайло Медвідь («Карпович»), який потім відійшов на Волинь. Референтурою СБ ОУН(б) у 1941-му керував Микола Мушка, а в 1942–1943 роки — Ярослав Петречко («Граб»)²²⁸. Окружний провід ОУН очолював Мирослав Онишкевич, потім — Василь Гадада²²⁹. Загалом у Дніпропетровську діяв міський, обласний, окружні проводи та Головний провід ОУН на ПівдСУЗ²³⁰.

Згодом Кук зазначав, що для вдалої підпільної роботи не варто роздувати штат працівників — головне, щоб була спільнота: «Не потрібно багато людей, потрібний гурт, щоб робити конкретну роботу»²³¹. Зокрема він розділяв думку, що одна людина, навіть дуже здібна і професійна, суто фізично не зможе керувати великим організаційним організмом, якщо вміло не розподілятиме виконання обов'язків (лише Кіровоградському обласному Проводу підпорядковувалися чотири окружні та 12 районних проводів, а наприкінці 1942 року в 15 містах області та в 543 селах діяла ОУН, включно з 341 ланкою загальною чисельністю підпільників близько 1100 осіб. Водночас улітку 1943-го провідник ОУН Дніпропетровщини звітував, що в області нараховується до п'яти тисяч членів та організованих симпатиків ОУН²³²). Кук не очікував, що буде стільки

охочих приєднатися до підпілля й підтримати його. Але коли результати перевершили очікування, він зрозумів, що треба розділити структуру ОУН на дрібніші частини. Бо як ні — настане критична ситуація:

Якщо ви вже маєте тих одиниць забагато — то ви тоді вже не керуєте²³³.

Він наголошував, що ОУН — це організація організаторів, тобто кожний провідник від краю до найнижчої ланки сам має бути організатором підпілля і вимагати цього від підлеглих. Кук прагнув, щоб кожний організаційний елемент підпільної мережі ОУН діяв як самостійний орган, який навіть після тимчасової втрати зв'язку із центром міг продовжувати повноцінну діяльність²³⁴.

Наприклад, як зазначено в документах, провідник Південно-східного краю ОУН(б) майже ніколи «в райони не виїжджав, там було кому робити»²³⁵. Покладаючись на підлеглих і довіряючи їм як на місцях, так і в центрі, Василь Кук постійно дотримувався управлінських принципів, намагався зрозуміти психологію людей:

...Якщо ти любиш свою роботу — то ти мусиш навчитися з людьми співпрацювати. Не командувати — співпрацювати! У цьому відношенні Шухевич вмів співпрацювати з багатьма людьми... Ми при Шухевичі вчили командирів, що мистецтво керувати є дуже важне, і то так, щоб підлеглий не з-під палки виконував наказ. Ви маєте до діла з людьми, і мусите знати психіку людей. Люди — це той матеріал, з яких будується нація, і ви їм мусите допомогти стати елітою — а для цього треба їх вишколювати, вчити. І — співпрацювати²³⁶.

Методи Кука

Василь Кук, очолюючи підпілля ОУН(б) у Дніпропетровську, виробив власні методи, щоб залучати до підпілля місцеве населення. Активісти ОУН працювали і в університетах, і в селах, і в містах, і в містечках. Розповсюджували агітаційну літературу, організовували «Товариства української молоді», «Просвіти», а також театральні гуртки. Агітаційну літературу, листівки, газети, брошури видавали не тільки українською, а й російською, а на території Миколаївської, Херсонської, Одеської

областей — ще й німецькою, польською та румунською мовами. Також у містах діяли Допомогові комітети, що підтримували місцеве населення їжею і теплим одягом. Ці всі дії ОУН викликали в людей симпатію і бажання співпрацювати.

Василь Кук як провідник вміло розподіляв відповідальність і обов'язки між підлеглими, давав свободу референтам і регіональним підрозділам, умів налагоджувати особисті контакти й зав'язувати професійні стосунки. Це в поєднанні з обережністю і властивою для доброго підпільника хитрістю робило з нього одного з найкращих організаторів ОУН.

Промовистий факт: Кук, попри посадове становище, не втручався у справи підпорядкованої йому СБ. Навіть більше: у боротьбі проти ворогів СБ ОУН(б) на ПівдСУЗ мала певну автономність. Завдяки цьому місцевий референт Служби безпеки Ярослав Петречко («Граб») створив на Дніпропетровщині бойові відділи і, не обмежуючись політичними програмами ОУН того часу, здійснював відкрите збройне протистояння німецьким окупантам²³⁷.

Важливою рисою Кука також було вміння визначати осіб, придатних для підпільної роботи. Зокрема через студентку Уляну Крюченко («Оксану»)²³⁸, яка входила до складу Проводу ОУН у Дніпропетровську як оргреферент із роботи з молоддю.

«ЮРКА» Й «ОКСАНА»

Вона звалася Уляною, але стала — «Оксаною». Вона була серед юрби вчорашніх молодих комсомольців — упевнена і по-юнацьки смілива. З круглим лицем, злегка кучерявим волоссям і великими синіми очима — Василеві здавалося, що в них можна розчинитися.

Вона багато читала, любила літературу, була вихована й інтелігентна. А ще — запальна і строга. Суворо підіймала брови, коли не погоджувалася з тезами, часто виступала на зборах в конспіративних квартирах. І якщо вже чимось запалювалася, то назавжди. Так вона загорілася ідеями ОУН і невдовзі очолила молодіжку на Дніпропетровщині. Так запалилася коханням до нього. І щодня дужче й дужче любила «Юрка» — так Василь

називав себе. Вона йому щиро вірила й до останнього не знала його справжнього ім'я.

Він також полюбив Уляну-«Оксану» — за розум і характер, але довго опирався почуттям, довго лишався тим, ким мусив лишатися. Та кохання виявилось сильнішим.

Куку вдалося налагодити тісні контакти з науково-освітнім середовищем міста й вийти на студентські кола. З них почалося вербування прихильників і майбутніх членів ОУН. Кук згадував про це:

Основне було добути інформацію — хто є хто, на підставі якої робити висновок, хто придатний для роботи. Через тих студенток ми вже з професорами пов'язувалися, ну і виховна робота. Треба було рятувати тих наших людей, яких заарештувало гестапо — то моя (майбутня дружина) носила їм убрання, щоб непомітно втекли, і ми так знали, з ким можна працювати²³⁹.

КОМУ ВІРИТИ, А КОМУ — НІ

Підпілля ОУН на ПівдСУЗ не протрималося б і дня, якби не допомога місцевого населення. Одного разу Василеві Куку довелося переховуватися на Лівому березі Дніпропетровська в родині Філімоненків:

Такі наші люди: годують, утримують, знають, що ти зі зброєю — то вже не те, що вони не знають — і стараються, щоб ніхто не знав, і мовчать, і переховують. Для прикладу скажу: так же само не завжди Ви знайдете таку хату й на Заході... І говорити, знаєте, що я там не мав хати... я нічого не можу сказати, відносилися прекрасно... І те саме де я жив у Максименка — дуже гарно відносилися... Але оця їх мати — просто чудесна жінка! Чудесна. З такою теплотою, з такою ніжністю, так вона старалася допомогти... Такі річі. Тут же не є ніяка... Тут отож баче гранати, баче револьвери, баче всьо — ну так, знає що буде стрілянина. І на ту хату приходили «Граб» (референт СБ ОУН), приходив Костянтин Півторак (зв'язківець ОУН)... Саме важне — це що нас тримали місцеві люди. Знали хто ми і що ми, але тримали²⁴⁰.

Відносини з іншими підпільними організаціями, що діяли в регіоні, зокрема із фракцією ОУН(м) та більшовицьким підпіллям, були напружені. Стосовно мельниківців, то Кук, як Провідник ОУН(б) на ПівдСУЗ, не підтримував з ними жодних контактів і не провів жодної зустрічі на сході. Причиною такої неприязні, була не тільки відома історія з розколом в ОУН, а й особиста ворожість Василя Кука до них. Він вважав, що членів Київської похідної групи арештували під Васильковом через зраду ОУН(м). Нібито гестапо доповіли саме мельниківці. І надалі сприймаючи їх як агентів німецьких спецслужб, Кук остерігався мати з ними справу²⁴¹.

Василь Кук не мав контактів і з комуністичним підпіллям у Дніпропетровську. Проте одного разу хотів вийти з ними на зв'язок. Це було тоді, коли Кук з оунівцями переходили через Вінниччину. Разом із групою українських націоналістів, яких очолював підпільник Михайло Кривошапка, вони заночували в хаті, де перед тим були червоні партизани. Кук захотів через господарів хати зв'язатися із партизанами, однак Кривошапка його відмовив^{242, 243}.

Ще один приклад — допоміжна поліція порятувала в Уманських лісах радянського парашутиста «Весла» (Володимира Нофенка) й ОУН завербувала його працювати в ідеологічно-пропагандистській референтурі крайового проводу:

Взяли в роботу як журналіста, добре писав національно-виховні статті. Добре працював проти німців...²⁴⁴

Усі ці приклади свідчать про те, що Василь Кук завжди тримав «ідеологічну рамку» ОУН, пам'ятав, ким є і навіщо сюди приїхав. У кожній ситуації він зважував ризики, часто перестраховувався або, як в історії з Кривошапкою, дослухався до думки інших підпільників. Завдяки цьому йому вдалося не лише налагодити успішну роботу, а й суттєво збільшити кількість членів і прихильників ОУН та уникнути кадрових втрат. Лише на Дніпропетровщині було від двох до двох з половиною тисяч членів ОУН і її симпатиків, а в самому Дніпропетровську — кілька сотень²⁴⁵.

СОВЕТИ ПОВЕРТАЮТЬСЯ, АБО ЗНОВУ НА ЗАХІД

Наприкінці літа 1943-го Вермахт, не реалізувавши план «Цитадель» — наступальну операцію під Курськом, — утратив стратегічну ініціативу із ведення війни на східному фронті й мусив відступати, зокрема й до Дніпра. Уже у вересні — на початку жовтня 1943 року передові частини Червоної армії наблизилися до оборонних позицій німецьких військ на лінії «Східний вал» і спробували форсувати річку Дніпро. Попри відчайдушний опір оборонців правого берега Дніпра, уже наприкінці жовтня 1943-го стало зрозуміло, що рано чи пізно червоноармійці подолають Вермахт і просунуться далі на Правобережну й Західну Україну.

НА ЗМІНУ КВАРТИРАМ — КРИЇВКИ

З кожним днем ситуація в місті ставала напруженішою.

З одного боку, нацистська адміністрація робила життя місцевих дедалі нестерпнішим.

З другого — наближалася Червона армія, і ніхто не знав, на краще це чи на гірше. Ті, чії рідні вже зазнавали радянських репресій у 1920–1930-х, на ліпше не сподівалися.

Василь Кук також готувався до гіршого. Він розумів, що варто діяти якнайшвидше і якнайрадикальніше, аби змобілізувати й підготувати місцеве населення до майбутньої боротьби в підпіллі. Багато дійсних членів ОУН на Сході і Півдні воліли відступати на Захід, щоб продовжити збройну боротьбу в підпіллі. Але боротися в місті геть не те саме, що вести боротьбу в лісах.

Кук це чудово розумів, тому всіляко сприяв вишколам молоді. Кожен осередок тепер готувався до підпільної діяльності на Волині й Галичині. Дівчат і хлопців навчали бути зв'язковими, добре орієнтуватися на місцевості, вміти передавати надважливу інформацію. І взагалі — адаптуватися жити в нових умовах. На зміну облаштованим квартирам мали прийти криївки. Але це не лякало патріотично налаштовану молодь. Навпаки: вони прагнули йти на ці виклики й бути корисними для своєї держави.

Як справжній керівник, Василь Кук підтримував прагнення підпільників не тільки словами, а й на справі. Щодня, у кожную

вільну хвилину він намагався передати їм власні знання й навички. Для підпілля ОУН(б) на СУЗ повернення більшовиків не було несподіваним. Передбачаючи такий варіант, Провідник Організації на ОСУЗ і ПівдСУЗ ще влітку 1943-го почав готувати підпільні кадри для роботи в умовах радянської влади. Для цього Кук поділив усіх підпорядкованих собі членів ОУН і організованих прихильників на дві основні категорії:

- ті, які мали залишитися на території під контролем більшовиків;
- ті, що мусили перейти разом із ним на територію Західної України.

Кадри, що мали відійти на захід, переважно на Волинь і Полісся, після перегрупування мусили б влитися в УПА або в місцеві структури ОУН, а якщо наблизатиметься фронт — перейти його в безпечніших лісових і болотистих районах Північно-Західної України.

Однак переважна частка місцевих членів ОУН, а ще більше прихильників українських націоналістів довгий час жили в тоталітарному СРСР, тому не бажали залишатися на СУЗ під радянською владою. Та це було й небезпечно: місцеві провокатори та структури червоного підпілля мали багато інформації про українських націоналістів, яку ще за німецької окупації пересилали до необмежених у своїх ресурсах і засобах радянських карально-репресивних органів. Тому й не дивно, що члени українського національного підпілля з наближенням Червоної армії почали хоча й масово, проте організовано відходити на захід. Василь Кук згадував:

Люди, разом і заангажовані у співпраці з ОУН, масово тікали на Захід. Ніхто і ніякі інструкції їх не зупиняли. Кожний член підпілля знав своє завдання із переходу фронту й роботи в умовах радянської влади²⁴⁶.

У перші два місяці осені 1943 року Василь Кук, який відповідав за своїх людей, організовував їхнє відправлення на Волинь і Полісся. Через це його перебування в Дніпропетровську затрималося аж до самого приходу Червоної армії 25 жовтня 1943 року: «...як відступали люди, розумієте, я мусив бути разом з тими людьми, з Організацією. Люди відступали з фірами (возами), так, що я довший час залишався»²⁴⁷.

Із Дніпропетровська Кук переніс центр діяльності ОУН на територію Великої України — у віддаленіше від зони бойових дій місто Умань. Однак варто розуміти, що поняття «відійшов» для Кука, як для Провідника ОУН на СУЗ, не існувало. Навантажений організаційною роботою, він постійно перебував у русі, особливо восени 1943 року, коли доводилося перелаштовувати роботу підпілля в Україні. Кук пояснював:

... мені не потрібно нікуди відходити... тут міг бути... на Волині був... Куди мені треба — ну заїхав на Полісся, там полагодив справи, поїхав до «Енея» (Петра Олійника, командира УПА на Волині) — був там, поїхав до Умані — треба там довше...²⁴⁸ Ну вертають там ті з Дніпропетровська — поговорив, що треба робити. Де треба бути — там я був — і, знаєте, таке питання, як відходить — приходить для мене взагалі не існувало²⁴⁹.

Тим паче, що швидко пересуватися Кукові майже ніщо не заважало: із собою в нього був лише одяг, у який вбрався, пістолет і граната²⁵⁰.

Наприкінці листопада — на початку грудня 1943 року Василь Кук остаточно перейшов на Південну Волинь. Там невдовзі, зберігаючи посаду оргреферента Головного проводу ОУН(б) і крайового провідника ОУН(б) на ПівдСУЗ, отримав нове призначення — командира південного оперативного командування Української повстанської армії.

¹⁵⁹ Volksdeutsche (нім.) — етнічні німці, що жили поза Німеччиною, інколи мали довір'я в колах німецької окупаційної адміністрації.

¹⁶⁰ ОУН в 1941 році. Документи. У 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. 350 с.

¹⁶¹ Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ, 1998. с. 566–567.

¹⁶² Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ, 1998. с. 528–531.

¹⁶³ Патриляк І. Військова діяльність ОУН(б) у 1940–1942 роках. Київ, 2004. С. 246.

¹⁶⁴ Веденеев Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950 рр. Київ, 2007. С. 557–559.

¹⁶⁵ Веденеев Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950 рр. Київ, 2007. С. 557–559.

166 Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ, 1998. С. 544–545.

167 Сергійчук В. Десять буремних літ. Західноукраїнські землі у 1944–1953 рр.: Нові документи і матеріали. Київ, 1998. с. 552–553.

168 ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1. / упор. О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2006. 350 с.

169 Патриляк І., Микола Лебедь // Політична енциклопедія. Редкол.: Ю. Левенець (голова), Ю. Шаповал (заст. голови) та ін. Київ, 2011. С. 392–393.

170 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 4. Арк. 55–60.

171 Варто враховувати, що українські націоналісти здійснювали майбутні зовнішньополітичні розрахунки, спираючись на досвід недавньої Першої світової війни. Тоді кайзерівська Німеччина вела війну на два фронти, знесиливши й вибивши із боротьби царську Росію, однак програла західним союзникам у 1918 році. Неспроможність здолати Велику Британію у 1940–1941 роках, вступ у війну США та втягування в затяжну й виснажливу війну із СРСР знову створювали для Німеччини ситуацію війни на два фронти. Це врешті й призвело до поразки Берліна і у Другій світовій. Тому розрахунки ОУН щодо перспективи розгрому гітлерівської Німеччини й можливого повернення підтриманої ресурсами західних держав сталінської Росії є загалом логічними, зважаючи, що ніхто ще на весну 1942 року не знав, як далеко Радянський Союз просунеться на захід і в якому стані він буде.

172 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 4. Арк. 58.

173 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 4. Арк. 57.

174 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 4. Арк. 59.

175 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 17.

176 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 13.

177 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 7.

178 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 7.

179 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 20.

180 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 7.

181 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/.

182 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 21.

183 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 20–21.

184 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 20–21.

185 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 25.

186 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 22.

187 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 25.

188 В українському визвольному русі поняття «кур'єр» і «зв'язковий» мають різне значення. Зв'язковий — людина, яка здебільшого передає зашифровану інформацію лінією зв'язку іншому зв'язковому через різні методи передавання («мертва поштова скринька» тощо). В ідеалі зв'язковий на каналі зв'язку не знає адресата, відправника і вмісту повідомлення. Натомість «кур'єр» в українському визвольному русі — особа, яка є членом Організації, має відповідну освіту та вишкіл підпільника, є політично освіченою, оскільки передає інформацію не лише у друкованій, а і в усній формі, доповідає і звітує про поточну військово-політичну інформацію, особисто знає певну кількість членів підпілля конкретного району тощо. Яскравий приклад кур'єра в ОУН — Євген Стахів, який у 1942–1943 роках працював на Донбасі. Див.: АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/.

189 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 7–8.

190 Не відомо, чи справжнє прізвище.

191 Хобот П., Шляхтич Р. Структура Крайового проводу Південних українських земель ОУН(р) у роки німецької окупації 1941–1944 рр. // Електронний ресурс: shron1.chtyvo.org.ua/Khobot_Pavlo/Struktura_Kraiovoho_provodu_Pivdennykh_ukrainskykh_zemel_OUN_r.pdf.

192 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 7–8.

193 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/.

194 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 25.

195 Николаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 125.

196 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 25–26.

197 Ідеться про Головного провід ОУН, оскільки у Дніпропетровську не було відповідального за фінансування. Очевидно, тут питанням постачання мав займатися господарчий референт, однак його за посадою не було, тому ці функції виконував Іван Демчук («Дубовий Василь»).

198 Хобот П., Шляхтич Р. Структура Крайового проводу Південних українських земель ОУН(р) у роки німецької окупації 1941–1944 рр. // Електронний ресурс: shron1.chtyvo.org.ua/Khobot_Pavlo/Struktura_Kraiovoho_provodu_Pivdennykh_ukrainskykh_zemel_OUN_r.pdf.

199 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 20.

200 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 20.

201 Николаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 23–24.

202 Не встановлено, це її справжнє ім'я чи псевдо.

203 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 10–11.

204 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 10–11.

205 Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–1950-х рр. Київ, 2002. С. 49–50.

206 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109/.

207 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 14.

208 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109/.

209 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 15.

210 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109/.

211 Для ліквідації вбивць Провідника на ОСУЗ ОУН(6) вислала в Київ спеціальну групу на чолі з В. Сидором — «Шелестом», який успішно виконав завдання. Докладніше про Д. Мирона — «Орлика» див: Літопис УПА. Нова серія. Т. 21. С. 240–245.

212 Докладніше про діяльність ОУН(6) на Харківщині див.: Скоробагатов А. В. ОУН у Харкові за часів окупації 1941– 1943 рр. // Український історичний журнал. вип. 6. Київ, 1996. С. 81–89.

213 Докладніше про діяльність ОУН та УПА на Сумщині див.: Іванущенко Г. «ОУН-УПА на Сумщині»: Т. 1 (2007), Т. 2 (2009).

214 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 6.

215 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 55–57.

216 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 6.

217 На той час обласним осередком ОУН на Донбасі була Горлівка, відстань від Дніпра до якої становить приблизно 270 км.

218 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 18.

219 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 20.

220 У різні часи краї у структурі ОУН(6) ділилися на підгрупи: Західні українські землі (ЗУЗ) — Львівщина, Тернопільщина, Станіславщина, Буковина і Закарпаття; Осередньо-західні українські землі (ОЗУЗ) — Лемківщина, Надсяння, Холмщина, Підляшшя; Північно-західні українські землі (ПЗУЗ) — Волинь, Західне Полісся, Берестейщина і Пінщина; Осередньо-східні українські землі (ОСУЗ): Центральна Україна (суч. Житомирська, Київська, Черкаська, частина Хмельницької, Вінницька, Чернігівська, Сумська, Полтавська, Харківська області), Південно-східні українські землі (ПівдСУЗ) — Одеська, Кіровоградська, Миколаївська, Херсонська, Дніпропетровська, Запорізька, Сталінська, Ворошиловградська області, Придністров'я, Крим, Кубань, Донщина.

221 Після важких втрат 1943 року Василь Гадада («Юрко») став окружним Правого берега, а Юрій-Костянтин Федорук («Лемко») — окружним Лівого берега Дніпропетровщини. Див.: АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109/.

222 Косик В. Проблема дослідження боротьби ОУН-УПА на Східно-Українських землях // Електронний ресурс: ounuis.info/publications/item/43-problema-doslidzhennya-borotby-oun-upa-

na-sxidno-ukrayinskykh-zemlyakh.html.

223 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 21.

224 Наприклад, коли Петро Олійник («Еней») від'їхав на Волинь, щоб брати участь в організації УПА, його посаду провідника ОУН Дніпропетровська обійняв референт Юнацтва і обласний провідник ОУН Юрій-Костянтин Федорук («Лемко»). Так «Лемко» одночасно виконував функції обласного й міського провідника ОУН(б). Див.: АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/.

225 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 21.

226 Дмитро Куделя зазначає, що з місцевих жителів Дніпропетровська на різні посади в УПА було направлено до 20 осіб. Зокрема пропагандиста Дніпропетровського обласного проводу Василя Худенка («Остапа») навесні 1943 року відрядили в УПА на Рівненщину, де він виконував обов'язки шефа зв'язку штабу ВО «Заграва», згодом — політвиховника куренів «Непитайло» та «Горлиця», потім — політреферента оперативного командування УПА-«Південь». Див.: Хобот П., Шляхтич Р. Структура Крайового проводу Південних українських земель ОУН(р) у роки німецької окупації (1941–1944 рр.) // Електронний ресурс: shron1.chtyvo.org.ua/Khobot_Pavlo/Struktura_Kraiovoho_provodu_Pivdennykh_ukrainskykh_zemel_OUN_r.pdf

227 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 15.

228 Хобот П., Шляхтич Р. Структура Крайового проводу Південних українських земель ОУН(р) у роки німецької окупації 1941–1944 рр. // Електронний ресурс: shron1.chtyvo.org.ua/Khobot_Pavlo/Struktura_Kraiovoho_provodu_Pivdennykh_ukrainskykh_zemel_OUN_r.pdf.

229 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 16.

230 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109/. Арк. 18.

231 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 16.

232 Косик В. Проблема дослідження боротьби ОУН-УПА на Східно-Українських землях // Електронний ресурс: ounuis.info/publications/item/43-problema-doslidzhennya-borotby-oun-upa-na-sxidno-ukrayinskykh-zemlyakh.html.

233 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 20–21.

234 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 17.

235 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 18.

236 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 55–57.

237 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 12.

238 Докладніше про Уляну Крюченко див.: Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. 126 с.

239 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 21.

240 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 10.

241 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 22.

242 АЦДВР. Спогади В. Кука, записані Г. Дем'яном // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11109/.

243 Сама постать Кривошапки («Василя Михайла Козика») є неоднозначною. Багато дослідників діяльності ОУН на Дніпропетровщині, зокрема і Дмитро Куделя, висловлюють припущення (яке не заперечує у своїх спогадах і Василь Кук), що він, як комуністичний партпрацівник з Уманщини, був засланим резидентом НКВС. Утім його дії свідчать про протилежне.

Окрім випадку на Вінниччині, Кривошапка врятував групу підпільників Організації, коли їх поблизу Умані полонили радянські партизани (він якраз був у захопленій групі і домовився про звільнення). За словами Кука, Кривошапка був здібним підпільником, працював на Донбасі й «дуже добре вів антинімецьку боротьбу», загинув в Умані 1943 року, коли його за доносом місцевих провокаторів схопили німецькі органи держбезпеки. До того ж його двадцятилітня донька допомагала формувати молодіжні структури ОУН у Кривому Розі, а сам Кривошапка через німецькі репресії мусив покинути Кривий Ріг, де очолював місцеву округу ОУН. Він виїхав до Дніпропетровська і став там одним із заступників Василя Кука. Див.: Косик В. Проблема дослідження боротьби ОУН-УПА на Східно-Українських землях // Електронний ресурс: ounuis.info/publications/item/43-problema-doslidzhennya-borotby-oun-upa-na-sxidno-ukrayinskyx-zemlyax.html.

244 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 9.

245 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 22.

246 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 23.

247 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 25.

248 Так, Василь Кук часто виїздив із Дніпропетровська в західні регіони на консультації та збори керівників підпілля ОУН. Зокрема, у 1943 році на другому засіданні крайового проводу у Львові він доповідав про стан і діяльність руху опору крайового проводу ОУН(б) на ПівдСУЗ. Кук запропонував всі новостворені загони перекинути на Північ, мережу ОУН скоротити, але ще більше законспірувати, оскільки в східних областях були випадки провокацій. У доповіді він наголошував на тому, що за роки окупації тут вирости свої ідейні кадри, які треба використати на керівних посадах. На засіданні Василь Кук запропонував покращити пропаганду в лавах Червоної армії. У цей самий час він радив «закладати склади з майном, зброєю, харчами, готувати «схрони» в лісах, на хуторах, та в селах». Див.: Веденеєв Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950 рр. Київ, 2007. С. 557–559.

249 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 25.

250 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 25.

ЧАСТИНА ТРЕТЯ

КОМАНДИР (1944–1954)

Розділ 8

УПА-«ПІВДЕНЬ» ТА ПРОВІД ОУН

На початку 1944 року німецько-радянський фронт неухильно котився на Захід. Форсувавши річку Дніпро, Червона армія долала опір німецьких військ і, попри відчайдушні контрудари Вермахту на окремих ділянках фронту, зберігала стратегічну ініціативу в наступі. На півночі України з кінця грудня 1943-го війська 1-го Українського фронту розпочали Житомирсько-Бердичівську наступальну операцію, за результатами якої просунулися на територію Західного Полісся і вже 29 грудня 1943 року оволоділи Коростенем, а через два дні — Житомиром. Третього січня 1944-го частини червоноармійців зайняли Новоград-Волинський, а 11 січня прорвалися до Сарн — важливого транспортного й залізничного вузла на півночі Волині²⁵¹. У кінці січня 13-та і 60-та армії Робітничо-селянської Червоної армії (РСЧА) продовжили успішний наступ і за планом Рівненсько-Луцької наступальної операції просувалися в напрямку Шепетівки й обласних центрів Волинського регіону.

Опинившись перед загрозою оточення під Рівним, німецькі війська Групи армій «Південь» мусили поспішно відступити. Другого лютого частини Червоної армії увійшли до Рівного і Луцька, а територія Полісся й половина Волині знову опинилися під контролем радянської влади²⁵².

Такий швидкий розвиток подій міг завадити підрозділам УПА успішно розгортатися в північному регіоні. Насичення терену польовими частинами двох велетенських армій загрожувало українському визвольному рухові: обидві сторони, що зійшлися кровопролитним фронтом війни, намагалися якнайшвидше «зачистити» свої тили від будь-яких неконтрольованих військових і партизанських формувань²⁵³.

ПЕРШИЙ ВОРОГ

Із наближенням фронту німецькі війська провели проти ворожих збройних угруповань у своїх тилових районах низку операцій, під час яких застосовували бронетехніку, артилерію, танки й авіацію. Зокрема 3 листопада 1943 року вони розгорнули масштабну військову операцію супроти військово-територіального утворення УПА — Колківської республіки (з'явилася ще навесні 1943 року на звільнених від окупантів територіях Волині із центром у селищі Колки). Противник розпочав потужний наступ на контрольовані УПА території із трьох напрямків: з боку Луцька, Рожища та Маневичів. Уже 4 листопада проти сил УПА було задіяно авіацію.

Не втримавши масованого наступу німецьких підрозділів (вони переважали кількісно й технічно), командування УПА в районі Колок вирішило відступити в безпечніші регіони, щоб уникнути значних втрат і подальшого перегрупування. Про масштаби протистояння українського визвольного руху проти німецької окупаційної влади свідчить статистика: за осінній період 1943 року відбулося 47 окремих боїв і приблизно 125 бойових зіткнень між УПА та німецькими підрозділами²⁵⁴²⁵⁵.

ДРУГИЙ ВОРОГ

У намаганні швидко задушити український визвольний рух від німецьких окупантів не відставала й радянська влада. Вона планувала ще до звільнення території від Вермахту розсіяти й розбити військові з'єднання УПА силами своїх партизанських загонів. З наближенням фронту радянське керівництво почало перекидати в контрольовані УПА райони великі партизанські підрозділи й диверсійні групи, поставлені НКВС — НКДБ для боротьби проти українських повстанців. Лише за жовтень-листопад 1943 року відбулося 54 бої УПА із червоними партизанами та спецгрупами служб безпеки СРСР²⁵⁶.

У доповідній записці Секретареві ЦК КП(б) України Дмитрові Коротченку «Про активні дії бандерівців на Волині в контакті з німцями проти Червоної армії і радянських партизан» зазначено, що

на момент швидкого просування фронту в січні-лютому 1944-го бойова активність УПА значно зменшилася:

В січні — лютому ц.р. були лише випадкові зіткнення УПА з партизанами й частинами Червоної армії. У більшості, діяли дрібні групи /боївки служби безпеки/, шляхом засідок і індивідуального терору²⁵⁷.

Проте вже з настанням весни український визвольний рух активізував діяльність своїх військових формувань. У наведеному вище документі зазначено, що з березня-квітня 1944 року окремі зіткнення переросли в повномасштабну війну:

23. 3. 44. командир підрозділу Ковальов повідомив, що він більше 10 годин вів бій у районі с. Оздютиче з великими загоном УПА... 22. 3. 44. Передові частини Червоної армії просуваючись у район Мощаниця — Дермань були заскочені великим угрупованням УПА, що заздалегідь підготувалось до бою. Бій із цим угрупованням тривав більше п'яти годин... 21. 4. 44. партизанський загін під командуванням Картузова більше шести годин вів бій з великим підрозділом бандерівців. У результаті чого бандерівці були розсіяні, втративши вбитими 13 і полоненими 17 чоловік...²⁵⁸

ДОБРИЙ ЗНАК

Василь повернувся в підпілля, щоб далі продовжити боротьбу.

Того осіннього ранку, коли ще було по-літньому тепло, він багато думав про майбутнє. Про те, що чекає його, кохану Уляну, людей, які сміливо пішли за ним, повіривши в боротьбу.

А він, чи вірив він сам? Питання про це промайнуло в його голові. Без віри годі на що й сподіватися: як не віриш сам, то в чому інших переконуєш?

Велика Україна показала Василеві, яким робить суспільство системний терор і окупація. А ще — що люди, які пережили Голодомор 1932–1933 років, терор 1937–1938 років, попри все не втратили бажання воювати за свою землю і Україну. Вони бачили її не у складі СРСР і брудних лещатах Сталіна, а самотійною.

Це давало Кукові наснаги і ставало ковтком свіжого повітря. Та велика кількість «східняків», як їх називали в підпіллі, пішла за ним,

за ідеєю, аби досягти головної мети — вільної України.

Сонце дедалі яскравіше світило і здавалося, що цей осінній ранок осяяний якоюсь Божою благодаттю, якимось таким світлом і теплом, якого Василь ніколи в житті не відчував. Це стало для нього знаком того, що він на правильному шляху. Як у дитинстві, Василь почав перебирати ногами листя, вдихати на повні груди повітря. А потім спинився й усміхнувся. Відчув, що далі все буде добре. Не легко, але зрештою — добре.

ТРЕТІЙ ВОРОГ

З наближенням фронту значно активізувалися польські національні сили. Вони претендували на західні й північні українські землі, зокрема Волині й Західного Полісся, що входили до складу міжвоєнної Польщі. Ще в листопаді 1943 року генерал Армії крайової Тадеуш Коморовський підписав план операції «Буря». Згідно з ним, польські збройні формування мали розгорнути повстання в тилу німецької армії і надалі взаємодіяти з наступальними польовими частинами Червоної армії. Акція «Буря» мала показати військово-політичну присутність лондонського уряду Польщі в екзилі на Волині й на всіх українських територіях, що зовсім недавно входили до складу Другої Речі Посполитої.

Реалізація плану розпочалася вже 4 січня 1944-го, одразу після наближення Червоної армії до польсько-радянського кордону 1939 року. Крім цього, польські національні сили 28 січня 1944-го створили із сил округу АК «Волинь» 27-му піхотну дивізію АК, до якої належали шість тисяч солдатів і офіцерів під командуванням полковника Бомбінського. Згодом його замінив майор Ян-Войцех Ківерський («Олива»), а штаб дивізії очолив майор Тадеуш Штумберк-Рихтер («Жегота»)²⁵⁹.

З кінця січня 1944 року 27-ма Волинська дивізія АК, яку підтримувала польська самооборона в колоніях осадників і яка взаємодіяла зі своїм підпіллям у містах і містечках Волині, посилила боротьбу проти німецьких окупантів у регіоні. Також вона спрямувала значні сили на протистояння з українцями — членами ОУН та УПА. У цей самий час польський національний рух намагався зв'язатися із

червоними партизанами, щоб вони підтримали їхню боротьбу з українським самостійницьким рухом. Щоправда, пошуки співпраці з радянськими спецслужбами не завжди були успішними для поляків²⁶⁰.
²⁶¹.

ОРГАНІЗАЦІЙНА РОБОТА НА ВОЛИНІ

Саме в такий «розпечений котел» протиборств і збройних конфліктів усіх проти всіх на Волині потрапить Василь Кук²⁶². Приблизно в перших числах листопада 1943 року він завершив передислокацію основного керівного й організаційного активу із Дніпропетровська, який уже перебував під контролем Червоної армії, до Умані²⁶³ й далі — на Полісся. А вже на початку грудня прибув на Волинь, де невдовзі отримає нові обов'язки — командувача новоствореної військової оперативної групи УПА²⁶⁴.

У грудні 1943 року Кук перебував на півдні Рівненщини, куди за дорученням місцевого осередку ОУН в Умані відправили його соратницю в підпільній боротьбі — Уляну Крюченко²⁶⁵.

1 січня 1944-го вона дісталася села Ільпінь Здолбунівського району Рівненської області, де її прийняв зв'язковий підпілля ОУН Іван Гордієнко. Він мав «лінію зв'язку» з Василем Куком і вже 7 січня відвіз підпільницю в село Дермань Мізоцького району (нині Здолбунівського), де вона й зустрілася з «Юрком»²⁶⁶. У Дермані Крюченко й Кук нелегально проживали в будинку Андрія Бухала та його сестри Тетяни Бухало («Дори») — учасниці підпілля ОУН. Там Уляна приймала кур'єрів ОУН, які прибували зі Сходу, а також редагувала дитячий патріотичний журнал²⁶⁷. За її словами, записаними в протоколі допиту від 6 липня 1949-го, вона, Кук та інші члени підпілля Організації періодично переховувалися в Дермані та прилеглих лісах майже весь 1944 рік²⁶⁸.

Сам Кук після повернення із Центральної України деякий час перебував на півдні Рівненської області: у селах Ільпінь і Дермань. І не випадково: саме тут діяли нелегальні пункти зв'язку Проводу ОУН. До того ж у цих селах жили активісти і прихильники Організації, які знали його особисто і переховували у своїх будинках²⁶⁹.

Проте Кук, як один із вищих керівників підпілля ОУН і майбутній командувач УПА-Південь, не міг довго перебувати на одному місці. Тому хоча в Дермані упродовж 1944 року й був один з його конспіративних штабів, однак йому доводилося дуже часто виїжджати в сусідні райони для організаційної роботи.

Тетяна Бухало на своєму допиті від 21 грудня 1944-го засвідчила органам НКВС, що в грудні 1943-го до її хати прибули три члени ОУН, озброєні автоматичною зброєю. Один із них назвав себе «Юрком» (Василь Кук) і сказав, що зупиниться в її хаті на кілька днів. Йому виділили окрему кімнату, де він жив і працював. До нього приходили й інші підпільники: «Сергій» (Михайло Степаняк), «Горбенко» (Роман Волошин), «Буйний» (Григорій Кучерук — із села Дермань Перша) і молода дівчина на ім'я «Софія» (Уляна Крюченко). За зізнанням Тетяни Бухало, «Софія» мешкала в їхньому будинку постійно, до березня 1944 року, а «Юрко» через певний час виїхав з хати й востаннє заходив у квітні 1944-го, щоб забрати свої речі²⁷⁰.

Окрім того, за спогадами одного з підпільників ОУН, саме в хаті Бухалів Кук неодноразово збирав провідний актив ОУН. Зокрема на Водохреще, 19 січня 1944-го, він там провів нараду із членами Проводу: Йосипом Позичанюком («Шаблюкою»), Омеляном Логушем («Іванівим») і комендантом запілля ОУН на Північно-західних українських землях Романом Волошиним («Горбенком»). На зустрічі звучали важливі питання про наближення німецько-радянського фронту та боротьбу в умовах, коли повернеться радянська влада. Автор спогадів про ці збори Дмитро Штикало згадував, що атмосфера панувала святкова:

Вранці всі рушили до криниці біля Дерманського монастиря, де зібралось кілька тисяч людей і відділи УПА, чекаючи на освячення води. У кінці урочистої Служби Божої почесний відділ дав залп вгору, потім були вітання і святковий обід²⁷¹.

Друга засвідчена зустріч у Дермані відбулася 22 січня 1944 року, коли лінія фронту вже настільки наблизилася, що було чути віддалені звуки артилерійської канонади. На цій нараді були Кук, Волошин, Штикало і троє підпільниць ОУН — Тетяна Бухало («Дора»), «Наталка» (реальну особу не встановлено) й Уляна Крюченко («Софія», «Оксана»)²⁷². Очевидно, що цю зустріч присвятили Дню Соборності.

ГРУПА ПІД КОДОВОЮ НАЗВОЮ «ПІВДЕНЬ»

Ще 18 січня 1944 року, перед святами Водохреща та Злуки, у селі Батьківці Мозицького району Рівненської області відбулася розширена нарада вищого командного складу УПА-«Північ» за участю проводу ОУН. На ній були Василь Кук («Леміш») — як крайовий провідник ОУН на ПівдСУЗ і оргреферент Головного проводу ОУН(б), Дмитро Клячківський («Клим Савур») — крайовий провідник ОУН на ПЗУЗ, Петро Олійник («Еней») — командир оперативного командування УПА-«Північ» та інші знакові постаті²⁷³. Василь Кук повідомив, що Головний військовий штаб УПА створює на базі осібних підрозділів УПА-«Північ» окрему оперативну групу під кодовою назвою «Південь». Перед нею постало завдання успішно проникнути вглиб окупованих українських земель і прийняти бій з радянськими силами.

За стратегічним задумом політичного керівництва ОУН і військового командування УПА, група «Південь» мала прорватися із південно-західних районів Волині на Західне Поділля, далі вийти в тодішню Кам'янець-Подільську область і опанувати якомога більше територій у напрямку Вінниччини, півдня Житомирщини. Але цим плани не обмежувалися: група мала перекинути збройну боротьбу визвольного руху на центральну Україну^{274, 275}.

Щоб реалізувати цей ризикований план, треба було залучити значні військові й матеріальні ресурси УПА та великі зусилля мережі ОУН як у західних регіонах, так і в центральних. Керівництво ОУН недарма відтягувало сили з неспокоїної й перенасиченої противниками Волині. Воно розуміло: змагання за незалежну українську державу приречене, якщо до національної революції не приєднається більшість земель України, насамперед її центральних і східних областей. Однак щоб виконати це завдання, потрібна була постать, яка очолила б збройне й нове політичне просування визвольного руху на Велику Україну — цього разу вже не похідних груп, а організованого повстанського війська.

Зрозуміло, що для цього найліпше підходив саме Кук. У 1941 році він одним із перших дійшов аж до Києва у складі своєї похідної групи, майже від весни 1942-го до кінця 1943-го пробув на керівних посадах у підпільних структурах ОУН на центральних і південно-східних

територіях України. Кук знав специфіку й особливості українських підрадянських земель, заслужив довіру тамтешнього населення та зрозумів його ментальність, контактував з підпільним активом ОУН у великих містах, зокрема в Києві, Дніпропетровську, Олександрії, Дніпродзержинську, Нікополі, Кіровограді, Умані, Сталіному, Одесі, Миколаєві тощо. Так, він не був дипломованим військовим, а лише пройшов короткі вищі військові командні курси ОУН у Кракові (де згодом ще й викладав партизанську тактику ведення бойових дій). Однак Кук вирізнявся дивовижними організаційними вміннями, управлінськими якостями, дисциплінованістю, обережністю й іншими здібностями, потрібними для партизанського командира. Тому й не дивно, що саме його керівництво визвольного руху призначило командувачем УПА-«Південь».

Та є ще дещо, що добре пояснює, чому вибір припав саме на Василя Кука, хоч його головний «профіль» в ОУН мав більше підпільно-політичну спрямованість, ніж військову. Кук у своїх спогадах зазначав, що південно-східні райони Волині (Кременеччина, Здолбунівщина й інші) були основною базою на заході для всього підпілля ОУН у Великій Україні. Саме в районі великого залізничного вузла Здолбунова розташовувалися головні друкарні з виготовлення літератури, що поширювалася територією на схід від Збруча. Саме здолбунівську залізничну станцію перетинала головна лінія зв'язку між українськими повстанцями. Тут пролягали основні підпільні маршрути, через які постачали й обмінювали між крайовими центрами Організації засоби підпільної роботи, зброю та кадри. Тому й не дивно, що більшість підпільників із центральних і південно-східних мереж ОУН відступали по вже прокладених конспіративних маршрутах до баз ОУН на південних територіях Волині й там продовжували боротьбу. Згодом Василь Кук пояснював:

І тому вона була оцією базою. І там відділи зі сходу приходили і на схід відправлялися, там вишколи переводилися — зокрема з розрахунком на роботу в східних областях. І тому там було найбільше «східняцьких» відділів, там були всі оці відділи національних меншин: узбеків, казахів... [Округа] була тісно зав'язана [із ОУН на СУЗ] і там якраз оті всі люди, які вернули, вона була вже крайня і вже тут просувався фронт. І всі які були на

німецькому й совєтському фронтах²⁷⁶ — уже дальше вони не йшли²⁷⁷.

Після усіх цих аргументів немає сумнівів, що призначити крайового провідника ОУН на ПівдСУЗ на посаду командира оперативного командування УПА-«Південь» було цілком закономірним та логічним рішенням вищого керівництва ОУН і командування УПА. Також значна частина керівників ОУН і командирів УПА на Волині вже працювали разом з Куком у Дніпропетровську та в інших містах Сходу, зокрема Омелян Логуш («Іванів»), Петро Олійник («Еней»), Василь Демчук («Василь Дубовий») та інші.

На нараді 18 січня 1944 року ще було оголошено про створення командного складу південного оперативного командування УПА, формування якого поклали на Луку Павлишина («Ігоря») — його відрядили для цієї роботи з Галичини. «Ігор» у своїх спогадах зазначав, що Дмитро Клячківський наказав передати під командування УПА-«Південь» два діючі курені й один курінь на стадії формування зі спеціального рейдувального з'єднання «Кодак». Шефом штабу одного із цих куренів призначили колишнього червоноармійця у званні майора РСЧА «Чучупаку», уродженця Дніпропетровщини. Першим начальником штабу південної групи УПА став полковник Армії УНР Олександр Даниленко («Данько», «Полтавченко»). Апарат штабу перебував поблизу, у селі Майдан, недалеко від штабу Петра Олійника («Енея») — командира з'єднання «імені Богуна», яке також увійшло до складу УПА-«Південь». Тоді ж ухвалили рішення про шифрування території базування повстанських частин, їхньої передислокації, назв сотень і куренів та зміну термінології бойових одиниць УПА. Відтоді замість «курінь» почали вживати термін «з'єднання», а замість «сотня» — «загін» («Полтава — 100», «Дністер — 200» тощо)²⁷⁸.

ТАКТИЧНІ ІНСТРУКЦІЇ

На кінець січня — початок лютого 1944 року припало розгортання однієї з найскладніших і технічно найнебезпечніших операцій УПА — переходу німецько-радянського фронту й виходу повстанських відділів і з'єднань у радянський тил.

Цей процес мав відбутися в період «рухливості» фронту й загального хаосу, породженого радянським наступом і швидким відходом Вермахту. Командування Української повстанської армії намагалося передислокувати сили УПА-«Північ» та УПА-«Південь» на схід, перш ніж стабілізується фронт і дві протиборчі армії створять глибокоешелоновану оборону. На Волині й Поліссі було багато радянських і німецьких фронтових частин, у лісах активно діяли радянські та польські партизани — це колосально ускладнювало перетин фронту.

Намагаючись зберегти свої сили від знищення в боях із регулярними з'єднаннями Вермахту або Червоної армії, командування УПА 24 грудня 1943 року видало (за підписом Романа Шухевича) Тактичні інструкції. У них було детально описано заходи, пов'язані з перетином фронту й діями в радянському тилу. Одним із перших застосувати на практиці Тактичні інструкції належало Кукові як командирі УПА-«Південь». Цим документом він та інші очільники керувалися майже пів року — із січня до травня 1944-го, тож цей документ вартий детального розгляду.

Згідно з Інструкціями, основна увага керівників мала зосереджуватися на збереженні кадрового потенціалу підрозділів Української повстанської армії. Щоб цього досягти, треба було максимально уникати відкритих зіткнень із фронтовими частинами. Стосовно німецьких збройних сил наголошували:

Німці. Боротьба окупантів затягується. Найвищим завданням хвилини є активно зберегти якнайбільше фізичних, духових і матеріальних сил і засобів нації для вирішального моменту боротьби. У зв'язку з цим УПА переводить (здійснює) у терені тільки самооборонні дії. Самооборонні дії мають за завдання при як найменшій власній втраті сил і засобів зорганізуватися, вишколюватися і зберегти якнайбільше фізичних, духовних та матеріальних сил... Із повищого заложення впливають такі напрямні: Самооборона охоплює військові відділи УПА та цивільне населення. Військові відділи не вдаються в зачіпні бої із ворогом²⁷⁹.

У продовженні Інструкцій наведено лише два винятки, за яких підрозділам УПА дозволяли вступати в бій із німецькими військовими частинами:

Винятки: 1. Оборона цивільного населення під час паціфікації. 2. У скрутному становищі /напр. брак амуніції/ Тому не чіпати малих відділів, а на більші відділи робити наскок, щоб перешкодити паціфікаційній акції або робиться засідку по паціфікаційній акції, щоб покарати за злочин і цим відстрашити ворога перед дальшими його злочинами²⁸⁰.

Також силам УПА з метою здобути трофейну зброю та амуніцію дозволялося це «здійснювати лише в разі успіху операції й найменших втрат, за умов, що відділ майже повністю вичерпав амуніцію, а район його діяльності її не має»²⁸¹.

Стосовно загонів червоних партизанів, яким керівництво радянських спецслужб доручило боротися з українським визвольним рухом, то в Інструкціях для сил УПА наголошували:

Проти большевицької партизанки виступати далі зачіпно (атакувально), стараючись цілковито її знищити, щоб викурити з наших теренів²⁸².

В Інструкціях Шухевича силам УПА в прифронтовій смузі було наказано використовувати спричинений бойовими діями хаос, щоб здобути якомога більше зброї та амуніції. Натомість при пересуванні фронту самі відділи УПА мали «відтягуватись у глибини лісів, у недоступні й непрохідні місця, або коли це неможливо, розпорозуючи їх на малі боївки — старатися зберегти їх фізично»²⁸³.

Цікаво, що Інструкції забороняли починати бій із наступальними частинами Червоної армії, навіть щоб здобути зброю, а ставлення до радянської влади в тилу фронту визначалося її ставленням до українського визвольного руху:

З наступаючою Червоною армією не вдаватися в бій навіть для здобуття зброї. На початку, у так званому студійному періоді²⁸⁴ — наше відношення до большевицького заплля — нормуватиметься їхнім відношенням до нас. У випадку натиску на нас — поводитися так, як у німецькій дійсності²⁸⁵.

Загалом суть цього документа була така: переждати складні для бойових дій зимові місяці, дочекатися, коли пройдуть основні фронтові сили противників, зберегти та сконцентрувати достатньо сил і засобів, щоб організувати військовий виступ на контрольованих територіях:

Головне: виграти на часі. Кожний день, перебутий у зимі без втрат із нашої сторони, то наш зиск²⁸⁶.

Відповідно до Інструкцій Шухевича, Кук від зими 1943–1944 років перевів підпорядковані йому частини УПА-«Південь» і запілля ОУН за лінію німецько-радянського фронту. Це вдалося успішно виконати вже на березень 1944-го:

Так, що вже в березні, відділи УПА-«Південь» і організація ОУН на Сході й Півдні були вже на більшовицькій стороні. І фронт іде: Луцьк — Броди — Тернопіль...²⁸⁷

Через те що лінія фронту розділила територію Волині на дві частини, навесні 1944 року значні сили УПА-«Північ» уже перейшли лінію зіткнення і стояли в тилу Червоної армії, як і підрозділи УПА-«Південь» на Кременеччині. Однак командувач північного оперативного командування УПА Дмитро Клячківський («Клим Савур») із деякими старшинами свого штабу й командування залишилися в зоні німецької окупації і втратили безпосередній зв'язок зі своїми підрозділами на радянському боці. Тому в цей складний перехідний період Василь Кук мусив очолити, крім УПА-«Південь», ще й північну групу повстанської армії:

...Сорок четвертий рік і тепер відбуваються оті всі бої... квітень, там уже йдуть сильні бої. Це вже йдуть бої УПА-Південь, а на півночі йдуть бої УПА-Північ. Ну тут склалася така обстановка, що Клим Савур опинився на німецькій стороні і весна... І я в силу того, що не було Кліма Савура мусів очолити й УПА-Південь і УПА-Північ аж до його приходу. А тим часом заміщав на УПА-Південь «Дубовий» (Іван Литвинчук). А тимчасово заміщав і це безпосередньо, через «Дубового», я ще керував... Вірніше, УПА-Південь керувало і всією тою роботою на УПА-Північ. Аж тільки осінню [1944 року] вернувся Клим Савур, зв'язався зі мною...²⁸⁸

Радянська влада бореться з УПА. Бій під Гурбами

У кінці березня — на початку квітня 1944 року радянська розвідка зафіксувала, що в лісах Кременеччини багато сил УПА. Водночас у квітні 1944-го заслана агентура відділу контррозвідки «СМЕРШ» 13-ї армії РСЧА доповіла, що на квітень-травень 1944-го угруповання УПА

готують глибокий рейд у напрямку центральних областей України, концентруючи основні сили північніше від Рівного в околицях Сарни — Клесів — Рокитне й південніше Рівного — у масивах Демидівського, Вербського й Мізоцького районів. У донесенні також було зазначено, що вже у квітні ці сили УПА планують вийти в напрямку до Києва такими маршрутами: із Рівного — на Случ та із півдня через Острог — на Шепетівку²⁸⁹.

Щоб завадити з'єднанням УПА під командуванням Василя Кука пройти на схід, радянська влада задіяла для оточення і знищення підрозділів УПА значні військові ресурси. Зокрема 4-ту бригаду Внутрішніх військ НКВС, полк кінноти, 15 легких танків, окремі ланки винищувачів 6-го штурмового авіаполку НКВС, бронепоезд і зняті із фронту частини Червоної армії. Ударною групою радянських сил була мотострілецька бригада ВВ НКВС (5 батальйонів по 713 осіб, загалом 4025 бійців, 45 мінометів, 30 станкових кулеметів, у кожному батальйоні — окремий саперний підрозділ, а також бронетехніка та автомобілі). Чисельність всіх радянських сил, задіяних проти УПА, становила до 35 тисяч бійців.

Натомість сили УПА могли протиставити їм 2–3 тисячі бійців (не враховуючи 1000–1500 мобілізованих новобранців із сіл довколишніх районів і значну кількість цивільних). До бойових підрозділів з'єднання УПА-«Південь» (криптонім «Холодний Яр») під командуванням командира Миколи Свистуна («Ясеня»), шефа військового штабу Євгена Басюка («Чорноморця»), оперативного старшини «Клиха», командира розвідки «Шахрая», політвиховника «Мирона», командира військово-польової жандармерії «Заліза», ад'ютанта «Кропивного» та шефа зв'язку «Громового» входили:

- курінь під командуванням Олександра Степчука («Сторчана») — сотні «Лютого», «Булки», «Корнієнка»;
- курінь Івана Сала («Мамая») — сотні «Кропиви», «Великана», «Дорошенка»;
- курінь Степана Котика («Вира», «Докса») — сотні «Задорожного», «Ярошенка», «Байди»;
- окремі підрозділи «Непитаїла», Андрія Трачука («Бувалого»), Івана Золотнюка («Довбенка»);

- сотні «Панька», «Андрія»;
- чота «Чорногори»;
- відділ охорони штабу командування УПА-«Південь» «Гармаша»;
- курінь, що перебував на стадії формування, під командуванням Омеляна Поліщука («Лиха», «Кайдаша») ²⁹⁰.

З початку березня — упродовж квітня 1944 року підрозділи з'єднання «Холодний Яр» та інші військові частини оперативного командування УПА-«Південь» і присутні сили з УПА-«Північ» неодноразово ув'язувалися в бої з ВВ НКВС. У березні між селами Лідавою та Здовбицею відбулося бойове зіткнення між УПА й радянськими підрозділами (саме в Здовбиці був кур'єрський пункт ОУН, що поєднував західну мережу Організації зі східною), унаслідок якого повстанці розбили дві бронемашини противника. Третього квітня відділ з'єднання Миколи Свистуна («Ясеня») під командуванням Миколи Кондрася («Міші») провів бій із противником і знищив, за повстанськими даними, 150 його бійців. Сьомого квітня Олександр Степчук («Сторчан») разом із сотнею «Веселого» й «Лютого» атакував сили НКВС у селі Новомалин, змусивши 300 бійців відступити ²⁹¹. Чотирнадцятого квітня підрозділи НКВС у селі Ляшівці атакували сотню «Лютого», якому на підкріплення прийшов курінь «Сторчана» (розбив дві роти ворога). Того самого дня вже курінь «Сторчана» атакувало підкріплення енкавеесників, змусивши повстанців відступити. Упродовж наступних днів локальні зіткнення між УПА і ВВ НКВС продовжувалися, сягнувши кульмінації 21–25 квітня 1944 року поблизу села Гурби ²⁹².

Ще перед тим, 22 квітня 1944-го, командир, якого в повстанських звітах позначено під криптонімом «Р.» — «Роман» (ідеться про Петра Олійника («Енея»), який на той час був командиром з'єднання УПА «Богун»), перевів здібного командира Миколу Свистуна («Ясеня») й один із найбоєздатніших куренів УПА на тій території Олександра Степчука («Сторчана») в підпорядкування Василя Кука («Леміша»). Наступного дня, 23 квітня, Василь Кук передав «Ясеня» й курінь «Сторчана» під командування «Кропиви», який і приєднав до нього курені «Мамая» й «Докса». Так з'явилася ударна група УПА «Холодний Яр», яка, за задумом Кука, мала прорватися на Схід ²⁹³.

За попереднім планом окреме з'єднання УПА-«Південь» — «Холодний Яр» під командуванням командира «Ясеня» (у складі штабу з'єднання і трьох куренів: командирів «Сторчана», «Мамая» і «Докса») — мали одразу 23–24 квітня пробитися через ліси в околицях Гурб на територію Центральної України. Однак на кінець дня 23 квітня, після невдалої спроби насकोком розітнути ворожі становища, стало зрозуміло: виснажливого бою з переважними силами противника не уникнути²⁹⁴.

Водночас до гурбенських лісів та околиць стягувалися інші підрозділи УПА, які в ці дні постійно перебували в рейді, зв'язані постійними збройними зіткненнями із противником. ВВ НКВС та їхні допоміжні підрозділи 23 квітня оточили сусідні Дерманський і Точевський лісові масиви, примушуючи новосформований курінь УПА командира Поліщука («Лиха») відступати в Гурби. Туди звечора також стягував свій відділ сотник «Панько», який перед тим вів зтяжний бій у сусідньому Суразькому лісі. Недалеко від них передислоковували до Гурб свої підрозділи командири «Довбенко» та «Бувалий», які 23 квітня провели низку вкрай виснажливих боїв з переважними в 10–15 разів силами противника. За ними також прямували дві сотні УПА командира «Залізняка», плани якого прорватися в Славутський ліс зазнали невдачі. Після двох боїв на річці Вілія (22 квітня) і в селі Батьківці (23 квітня) він теж мусив відходити до Гурб. Також до гурбенських лісів стягувалися допоміжні служби УПА (польовий шпиталь, новомобілізовані тощо), заплля ОУН та багато цивільних, які, остерігаючись репресій з боку НКВС, шукали там прихистку²⁹⁵.

Увечері 24 квітня поблизу Гурб опинилися штаб УПА-«Південь» на чолі з Куком і підрозділи УПА-«Північ» загальною чисельністю 6 куренів, трьома окремими сотнями й відділом охорони штабу. Не з власної волі. Вони щойно відірвалися від переслідування й одразу стали готуватися до фронтового зіткнення із ВВ НКВС та червоноармійцями.

З першої до третьої години ночі 25 квітня повстанці почали готуватися до бою, формуючи свої позиції у формі вигнутої підкови з виразним прогином на схід. Водночас углиб оборонної лінії від стику становищ підрозділів «Мамая» і «Сторчана» розгорнувся штаб на чолі

з «Лемішем», командирами «Кропивою», «Енеєм» та іншими службовцями під охороною відділу почету командира «Гармаша». Цивільних, мобілізованих і шпиталь було відіслано подалі від зони бойових дій — у глибину довколишніх лісів²⁹⁶.

Уже о шостій ранку ворог узявся за артпідготовку: на світанку почав потужний наступ по всій лінії фронту, сковуючи в боях основні сили УПА.

О годині шостій ранку командир Р. (Петро Олійник («Еней»)) віддав останні накази по війську і став чекати бою, який, на його думку, мав початися ранком 25 квітня. [...] І дійсно ранком 25 квітня совітські війська повели широкий наступ на Крем'янецькі ліси з усіх боків²⁹⁷.

Підрозділи УПА втримали натиск перших вранішніх атак. Але сотні новобранців «Яструба» із куреня «Лихого», що була на стику двох посилених куренів («Докса» і «Сторчана»), не пощастило. Після шквального артобстрілу, прийнявши на себе комбіновану піхотну, танкову і кавалерійську атаки, вона не витримала тиску набагато чисельнішого ворога й розпалася. Через це ВВ НКВС почали швидко заходити із півночі в тил підрозділам куреня «Сторчана». На противагу їм у бій вступила резервна лінія «Залізняка», яка не дала противнику прорватися в тил куреня командира «Докса» й допомогла окремим підрозділам «Сторчана» відійти на другу лінію оборони.

Сам командир куреня Олександр Степчук («Сторчан»), не маючи змоги відійти, разом із 60 бійцями залишився на позиціях, прикриваючи відступ власних підрозділів до другої лінії оборони²⁹⁸. Близько десятої ранку його оточили. Командир з'єднання «Ясень» намагався допомогти «Сторчанові» на передньому краю оборони, сподіваючись перекинути з півночі окремі відділи «Докса». Але й там натиск був надто великим і всі вільні резерви вже було задіяно в бою. Сподівання на резервну групу «Черника» («Гриця») не виправдались: у розпалі боїв «Ясень» так і не зміг його відшукати.

Група «Сторчана» протрималася аж до 14-ї години. Увесь підрозділ загинув разом із командиром. Останні «сторчанівці», щоб не потрапити в полон, вчиняли самогубство²⁹⁹.

Водночас на інших лініях оборони тривали важкі бої. «Мамай» зумів контратакою відкинути противника від своїх становищ на південному

заході, а виставлена заздалегідь чота «Ясеня» із засідки успішно вдарила в тил ВВ НКВС, що наступали на Гурби. Проте об 11-й годині 25 квітня ситуація в Гурбах стала критичною, тому «Ясень» перекинув із північного заходу резервну сотню «Андрія». Вона утримувала позиції до 18-ї години, поки її не витіснили звідти танки противника. Тут на допомогу «Андрієві» прийшов останній резерв сил УПА — група «Черника» («Гриця») у складі підрозділів «Довбенка», «Бувалого» й «Балабана», які під вечір остаточно зупинили просування ВВ НКВС на півдні³⁰⁰.

Розуміючи критичність свого становища, штаб сил УПА під командуванням Кука ще пополудні 25 квітня почав розробляти план, щоб не допустити цілковите оточення й розгром військ Української повстанської армії в Гурбах. Присутні на нараді «Леміш», «Кропива», «Еней» та «Ясень» ухвалили колегіальне рішення: організувати прорив напівоточення з подальшим організованим відступом підрозділів УПА. Прорив мав відбутися трьома напрямками, де, за даними розвідки, було найменше військ ворога.

Для цього командування сформувало три ударні групи. Перша по річкою Понурою вийшла в Суразькі ліси. Дві інші рухалися разом, потім розійшлися і знову зішлись поблизу села Буща, де їхня розвідка наткнулася на заставу противника. Оскільки цивільні, польовий шпиталь і беззбройні й не навчені мобілізовані формували великий обоз (близько 50 возів), то «Еней» наказав відправити їх подалі в ліси та виходити самим. У ніч із 25 на 26 квітня 1944 року дві інші групи УПА двома охоплювальними ударами підрозділів «Бувалого» і «Балабана» відділів куреня «Сторчана» (під командуванням сотника «Лютого»), підрозділу куреня «Мамая» (під командуванням командира «Міші»), підрозділу куреня «Докса» під командуванням «Ясеня» та відділів «Довбенка» завдали удару по силах НКВС у Бущі. Вони знищили два танки і, швидко ліквідувавши передові підрозділи супротивника, прорвались з оточення^{301, 302}.

Безперечно, бої поблизу Гурб стали одним із кульмінаційних моментів боротьби українського визвольного руху. І важливу роль у їхньому перебігу відіграв Василь Кук.

У спогадах і мемуарах він не раз указував, що командував силами УПА в тих знакових боях навесні 1944 року³⁰³, однак докладно не

розповідав про перебіг зіткнень (крім загальновідомих фактів). У 2006-му Василь Кук планував розкрити таємниці боїв УПА з ВВ НКВС 21–25 квітня 1944 року під Гурбами:

Про бій під Гурбами мушу сам написати книжку, основану на документах, але за станом здоров'я зараз я це зробити не можу. Боями на Гурбах керував я разом зі штабом УПА-Південь, який очолював командир «Кропива» (Микола Процюк). Командири УПА «Еней» (Петро Олійник) і «Лихо» (Омельян Поліщук) у гурбенських боях проявили себе справжніми лицарями, талановитими й рішучими командирами³⁰⁴.

Водночас у безпосередніх військових звітах про бої в Кременецьких лісах Кук майже не фігурував:

В битві біля Гурбів брали участь війська з групи «Богун» під командуванням командира Р. («Романа», «Енея» — Петра Олійника) і з групи «Холодний Яр» під командуванням командира Я. («Ясеня» — Миколи Свистуна)... Під час бою під «Гурбами» військами обох груп командував ком. Р. («Роман»). Шефом штабів обох груп («Холодний Яр» і «Богун») на час бою був ком. Г. («Гриць» — Д. Казван). Оперативним командиром був Я. («Ясень»)³⁰⁵.

Проте точно встановлено в записках Свистуна («Ясеня»), що під час боїв у Гурбах Кук був у головному штабі. Уполудні 25 квітня саме командири «Леміш»³⁰⁶, «Ясень», «Кропива» та «Роман» проводили нараду стосовно того, як їхнім напівоточеним з'єднанням у Гурбах діяти далі³⁰⁷.

Серед присутніх найвищий статус в ієрархії підпілля та в структурі УПА був у Кука. Він одночасно обіймав посади оргреферента Головного проводу ОУН(б), крайового провідника Організації на ОСУЗ і ПівдСУЗ, командира оперативного командування УПА-«Південь». Це давало Куку право блокувати чи підтримувати будь-яке рішення військового штабу під Гурбами. Він міг знімати і призначати командирів, переформатовувати підрозділи, безпосередньо керувати ними в бою та ухвалювати будь-які кадрові чи оперативно-тактичні рішення.

Але Василь Кук не робив цього. Його командирський та організаційний досвід підказував інше. Ще працюючи головою підпілля ОУН на сході, Кук знав: щоб окремі структури Організації

успішно виконували завдання, вони мають бути самодостатніми в роботі. Тому він завжди мінімально втручався в діяльність підлеглих та уникав практики «ручного» керівництва.

Схожих принципів і методів управління Кук дотримувався і в ролі військового командира. Він делегував повноваження підлеглим старшинам УПА, надаючи їм простір, щоб якнайуспішніше командувати своїми підрозділами. Хто ж іще знає якості своїх бійців краще, ніж окремі ройові, чотові, сотники, курінні чи командири з'єднань, які зазвичай проходили бойовий шлях разом зі своїми відділами ще із часу їхнього формування?

Тож можна сказати, бій під Гурбами ще об'ємніше проявив командирські здібності й лідерські якості Василя Кука. Наприклад, він міг наказати підрозділам УПА до кінця тримати позиції й битися до останнього бійця, вплутуватися в командування боєм, одноосібно приймати тактичні рішення тощо. Натомість, як відповідальний командир, Кук вирішив на оперативному рівні покластися на досвідченіших у військовій сфері курінних, сотників і чотових.

Водночас він не міг порушувати Тактичні інструкції Головного військового штабу УПА й Головного командира від 24 грудня 1943 року, у якій наказували максимально уникати «лобових зіткнень» із переважальними силами противника й берегти насамперед особовий склад бойових відділів і військово-спорядження. І в ситуації з Гурбами це допомогло. Завдяки Куковій позиції (або незапереченню) підрозділи УПА вийшли на безпечніший оперативний простір. Основні військові сили в Крем'янецьких лісах вдалося зберегти.

До речі, через сім років зусилля Василя Кука під Гурбами оцінять на вищому рівні Закордонні Частини ОУН та УГВР. Наказом від 7 липня 1950 року його буде нагороджено Золотим хрестом заслуги УПА. А наказом УГВР від 8 липня Кук, який фігурує в документі під псевдо «Василь Коваль», отримає військовий ступінь:

З уваги на великий досвід у революційній військово-повстанській боротьбі та в керівництві повстанською боротьбою УПА, а таж з уваги на великий особистий повстанський досвід надати ступінь полковника УПА...³⁰⁸

Військові переформатування

Після боїв на півдні Волині вище військове командування УПА й верховне керівництво ОУН(б) і надалі вперто намагалися пробитися зі своїми військовими відділами на Схід. У перших числах травня 1944 року Василь Кук із командирами з'єднань переформатував військові сили в регіоні:

- група «Богун» оперативного командування УПА-«Північ» під командуванням Петра Олійника («Енея») була реорганізована в з'єднання під криптонімом «Донбас» і отримала наказ прориватися на Полісся, щоб злучитися з тамтешніми частинами УПА під командуванням Івана Литвинчука («Дубового»);
- з'єднання куренів «Холодний Яр» оперативного командування УПА-«Південь» під командуванням Миколи Свистуна («Ясеня») за цим самим планом мали прорватися через тодішню Кам'янець-Подільську область на Вінниччину й Київщину, де під час рейдів розгалужитися на мобільні підрозділи й далі заглиблюватися в територію України³⁰⁹.

Однак з кінця весни до літа 1944 року з'єднання УПА «Донбас» і «Холодний Яр» продовжували тяжкі й виснажливі бої із НКВС, червоними партизанами й іншими радянськими силовими органами, які переслідували їх на всіх напрямках і маршрутах. Зазнавши великих втрат, на осінь 1944-го ці з'єднання не мали початкової боєздатності³¹⁰.

Політичні зміни й НВРО

У політичній площині в першій половині 1944 року відбулася подія, яка для українського визвольного руху не менш масштабна, ніж бій під Гурбами — у військовій сфері. Ідеться про суттєве політичне переформатування принципів боротьби ОУН. На Галичині, що в той час перебувала в німецькій зоні окупації, з'явилася Українська головна визвольна рада (УГВР), а в тилу фронту Червоної армії на Волині — Народно-визвольна революційна організація (НВРО). Дві схожі

демократизовані структури, майже той самий час появи — усе це свідчить, що процес лібералізації ОУН відбувався паралельно на Галичині й Волині.

Як уже було зазначено, на середину 1944 року німецько-радянський фронт розітнув територію західноукраїнських земель на дві частини. Значні сили УПА-«Південь» і УПА-«Північ» та частина мережі ОУН опинилися на землях, які повернулися під контроль радянської влади. Вона ж і надалі застосовувала всі наявні сили, щоб швидко придушити активність українського визвольного руху. У цій складній ситуації керувати визвольною боротьбою на землях, зайнятих Червоною армією, залишалося лише двоє представників Головного Проводу ОУН — Кук («Леміш») і Бусел («Галина»). До того ж вони втратили постійний зв'язок із Проводом і впродовж майже семи місяців (з лютого до початку серпня 1944 року) очолювали ОУН і командували вцілілими підрозділами УПА без прямих погоджень із Проводом³¹¹.

Залишившись без координації із керівництвом, Кук і Бусел, за наполяганням свого соратника, кандидата в члени Проводу Михайла Степаняка («Сергія»), вирішили створити структуру, яка надалі замінила б ОУН. Вони мотивували це тим, що великі з'єднання УПА на Волині й Поліссі на початок літа 1944 року зазнали важких втрат і здебільшого були розсіяні ВВ НКВС. Не набагато кращою стала ситуація й у мережі ОУН. Тому український визвольний рух гостро потребував розширення соціальної бази за допомогою людей, які прихильно ставилися до ідеї української державності, проте не поділяли методів боротьби й ідейних засад українського націоналізму. Тож у середовищі лідерів ОУН на ПЗУЗ та ОСУЗ зародилася думка реорганізувати ОУН на ліберальніших і ширших ідеологічних постулатах, назвавши нову структуру Народно-визвольною революційною організацією (НВРО).

У ній не мало бути притаманного ОУН авторитаризму. Її задумували як модерну політичну платформу, яка об'єднала б усі проукраїнські сили довкола ідеї боротьби за державну самостійність. У пояснювальній записці ініціаторів створення НВРО для Проводу було зазначено:

Після тривалих дискусій «Сергія» (Михайла Степаняка) щодо доцільності негайного формування нової політичної організації

шляхом відкинення націоналістично-фашистської ідеології ОУН, проведення повної критики політики ОУН і її помилок, відкинення оунівських організаційних принципів фюрерства і прийняття системи колегіального вирішування, залучування до роботи нових людей і підтягання їх на найвищі пости в організації... Щодо УПА, то її розпуск мав наступити щойно після закладення основ нової організації...³¹²

Щоб оформити НВРО Кук, який мав відповідні канали зв'язку, скликав на 17–18 липня 1944 року нараду, що пройшла в буцансько-дерманських лісах. У ній узяли участь: «Леміш» (Василь Кук), «Галина» (Яків Бусел), «Сергій» (Михайло Степаняк), «Середа» (особу не встановлено), «Ясен» (Микола Свистун), «Максим» (Роман Кравчук), «Верещака» (Фома Воробець), «Еней» (Петро Олійник), «Верас» (особу не встановлено), «Чавун» (Роман Чайківський) та інші. Нарада тривала два дні. Першого головував «Леміш», другого — «Галина». За результатами наради було ухвалено одностайне рішення про утворення НВРО, а остаточну резолюцію оформили Василь Кук, Яків Бусел та Михайло Степаняк (власне вони й розробляли основні документи новоствореної організації). Так Бусел, за підтримки Степаняка, склав проєкт Статуту НВРО, а його затвердження мав погодити Кук. Останній і став фактичним керівником НВРО та сформував керівний апарат організації. За задумом творців НВРО, ОУН мала припинити існування після виходу на зв'язок із керівництвом Організації, що перебувало в Галичині³¹³.

Однак Роман Шухевич та інші члени Проводу ОУН, які якраз 11–15 липня 1944 року створили подібну організацію — УГВР, відкинули ідею появи схожої структури на Волині, яка ще й не була політичним доповненням ОУН, а мала її цілком замінити.

Ба більше, Шухевич сприйняв інформацію про створення НВРО як спробу розколоти ОУН і весь український визвольний рух. Тому він, щойно німецько-радянський фронт покотився далі на захід, викликав у листопаді 1944 року Василя Кука й інших організаторів НВРО. На переговорах Шухевич зажадав від Кука та Бусела відмовитися від НВРО і здати всі її статутні й організаційні документи для подальшого аналізу. Василь Кук, який не мав на меті розколоти ОУН, погодився

пожертвувати НВРО на користь УГВР. Тож НВРО стала, за слухним зауваженням Кука, «мертвонародженою дитиною»³¹⁴.

Водночас вкрай цікавими є положення, що декларувала НВРО, та ідейно-політична база, на якій вона формувалася. Так, проголошуючи ідейні засади антиімперіалізму, НВРО залишалася бойовою організацією, яка на практиці продовжувала боротьбу ОУН і надалі застосовувала її методи:

*НВРО є керівною політичною організацією всіх антиімперіалістичних сил України. НВРО очолює, керує і здійснює народно-визвольну боротьбу, як політичного, так і військово-збройного характеру*³¹⁵.

Головною відмінністю НВРО від попередньої моделі функціонування ОУН(б) були її чітко визначені демократичні принципи й засади побудови. Так Народно-визвольна революційна організація мала стояти на позиціях «внутрішньої організаційної демократії, яка запевняє єдність рішень...»:

*Виходячи з засади, що визволення народу і побудова народної держави — це спільна справа всіх громадян цілого народу, вислід (наслідок) його праці і боротьби, НВРО в побудові своїй відкидає нездорові засади особистої диктатури / так типу сталінсько-більшовицького, як типу гітлерівсько-фюрерського чи інших їм подібних, як наскрізь загниваючі засади капіталістичної буржуазної демократії*³¹⁶.

Із цього документа випливає, що теоретики створення НВРО не приймали демократію капіталістичних держав (очевидно, під «капіталістичними буржуазними демократіями» автори Статуту НВРО мали на увазі саме політичні моделі США й інших західних держав), ставлячи їхні політичні організації в один ряд із нацизмом і більшовизмом.

Вони відкидали «буржуазну демократію» і пропонували принципи «революційної демократії». Її суть полягала в тому, щоб інтегрувати певні елементи демократизму (ділова критика керівництва, право на «творчу думку членства» тощо) і водночас зберігати авторитарні риси керівництва й управління структурою. Наприклад, члени НВРО не мали права входити до інших політичних партій чи груп, створювати всередині нової організації окремі групи чи фракції. Усі рішення

керівництва обов'язково мали виконуватися, існувала суворая дисципліна як для рядового членства, прихильників, так і для керівників. Додатково визначалися дисциплінарні покарання, де поряд із різними санкціями (доганами, відставками й переведенням на менш відповідальну роботу) вводилося «виконання спеціальних карних завдань». Якщо ж когось мали виключити із членів організації, то справи такої особи могли навіть передавати на розгляд у «Революційний Трибунал»³¹⁷.

Кук у Галичині

Наприкінці 1944 року Кук перейшов із Волині на територію Галичини, у Львівську область, де конспіративно жив у селі Валуйки Олеського району. Тут він перебував у двох будинках місцевих мешканців: в одному працював, у другому — переховувався. Як досвідчений підпільник, Василь Кук намагався не затримуватися довго на одному місці й кілька разів на місяць змінював місце проживання³¹⁸.

Остаточне встановлення радянської влади внесло суттєві корективи в конспіративну тактику Кука. Віднині він уже не ризикував зупинятися лише в приватних сільських будинках, віддаючи дедалі більшу перевагу криївкам місцевих підпільників. Так у 1945 році «Леміш» перейшов зі Львівщини на Тернопільщину, де в Підгаєцькому районі, добре відомому йому ще із часів підпільної боротьби кінця 1930-х, переховувався в криївках поблизу села Волощина³¹⁹. У цьому селі була низка криївок, які змінював Василь Кук, одна з них перебувала в розпорядженні місцевого підпільника ОУН і бійця охорони Василя Кука в 1945–1946 роках — Олеся Осадци (псевдо «Ас», «Аз»)³²⁰. Інколи Кук приходив додому до місцевого члена ОУН — «Стира».

Фактично від 1945 до 1946 року Василь Кук переховувався в Підгаєцькому районі в межах сіл Волощина й Литвинів, інколи здійснюючи короткотермінові від'їзди з організаційних питань. Зиму 1946–1947 років він, як виконувач обов'язків керівника крайового проводу ОУН «Поділля» й оргреферент Головного проводу ОУН, перебув у хаті ветерана УСС у селі Мужилів Підгаєцького району³²¹.

У перші роки після закінчення Другої світової війни сили УПА й підпілля ОУН продовжували зазнавати тяжких втрат. Щоб забезпечити своїх людей від полону і знищень, керівництво українського визвольного руху на початку 1946 року почало реорганізацію своїх структур. Основна ідея підпілля полягала в тому, щоб пристосувати мережу ОУН до умов довготривалої окупації. Для цього Організація стала гнучкішою, почала надавати більше прав і повноважень окружним, надрайонним та районним ланкам, щоб вони були автономнішими й могли діяти в умовах втрати каналів зв'язку. Так було створено крайові проводи ОУН:

- Карпатський (Станіславська, Закарпатська, частково Дрогобицька області й Буковина);
- Поділля (Тернопільська, Кам'янець-Подільська, Вінницька області);
- Львівський (Львівська й частково Дрогобицька і Станіславська області)³²².

На весну 1947 року Василь Кук знову повернувся у Львівську область. Щоб забезпечитися від радянських органів держбезпеки, він вибрав лісовий масив біля села Пеняки Бродівського району Львівської області, де разом із соратниками, зокрема «Юрком» (особу не встановлено), «Дубом» (Василем Палцатом³²³), «Вишневим» (Михайлом Дубном³²⁴), «Байдою» (Василем Порплицею) та іншими переховувався в криївках на цій місцевості аж до осені 1949 року³²⁵.

Як обережний підпільник, Кук педантично дотримувався правил конспірації. Уже наголошувалося, що за найменшої підозри чи небезпеки він змінював місця переховування й зустрічей. Натомість Голова Проводу Роман Шухевич був не настільки пильним у цьому питанні. Як заступник, Кук вважав, що Шухевич недостатньо звертає увагу на методи конспірації, адже той неодноразово їх порушував. Наприклад, Шухевич двічі від'їздив на лікування й оздоровлення до Одеси (1948 і 1949 роки). Також Голова Проводу під час війни ходив до театрів і опери у Львові³²⁶.

До того ж Кук намагався самотужки вирішувати нагальні справи на доручених йому напрямках роботи в ОУН, не вважаючи за потрібне

радитися чи отримувати санкції від Голови Проводу. Це додатково загострювало стосунки між Шухевичем і Куком, що засвідчила на допиті зв'язкова Голови Проводу Катерина Зарицька:

«Леміш» не хоче і не вміє працювати з ним, завжди індивідуально вирішує всі питання, він як організаційний референт Головного проводу ОУН і керівник оунівського підпілля на Волині, Подільському краї й на Сході, завжди ретельно оберігав свої організаційні зв'язки на цій території і при розв'язанні тих чи інших питань уникав радитись з Романом Шухевичем і навіть усував його від участі в керівництві ОУН на цих областях³²⁷.

На посаді заступника Голови Проводу ОУН Василь Кук систематично проводив наради із керівниками крайових осередків Організації. Зокрема всередині 1948-го і взимку 1948–1949 років, на Великдень 1949-го він зустрівся з Іваном Литвинчуком («Дубовим») та іншими керівниками підпілля³²⁸.

Часті переходи, від'їзди на зустрічі та постійна загроза з боку радянських служб безпеки змусили Василя Кука переховувати свою дружину, з якою вони одружилися ще в Дніпропетровську 1943 року, у безпечніших місцях. Спочатку Уляна Крюченко нелегально проживала в будинках прихильників і залучених осіб українського визвольного руху. Так до 1947-го її прихистком був будинок Миколи Кармелюка в селі Старе Місто сучасного Підгаєцького району Тернопільської області. У 1947 році її направили на тростянецькі хутори Золочівського району в хату громадянки під підпільним псевдо «Комса». Зимою 1947–1948 років Крюченко перейшла на укриття в село Фольфарки, що неподалік Золочева, де під фіктивними документами була підселена до самотньої жінки. У 1949-му Уляна Крюченко повернулася на тростянецькі хутори, де її виявили й арештували органи МДБ³²⁹.

У 1949-му Кук перебрався в ліси Бережанського району Тернопільської області. Зиму 1949–1950 років він перебув у криївці, збудованій у домі бездітної польської сім'ї на хуторі неподалік села Лісники Бережанського району Тернопільської області³³⁰.

Ідеї Кука

У цей час Василь Кук сформував низку власних ідей з концептуальних питань. Свої роздуми стосовно аграрного питання він навів у листуванні за листопад 1949 року із крайовим провідником Львівського краю Осипом Дяковим («Горновим» — у листі він зазначений під псевдо «Наум»).

Дискусія між «Горновим» і «Лемішем» стосувалася володіння землею. Зі змісту одного листа видно, що Дяків закидав Кукові ліві ухили, які начебто проявлялися в його позиції щодо земельної власності. Натомість «Леміш» намагався спростувати ці підозри, ширше тлумачачи власну позицію. В одному з листів Кук зазначав, що Дяків хибно зрозумів його бачення стосовно «мобілізаційного моменту приватної власності на землю» для селян східних регіонів України:

Я лише писав, що приватна власність на землю не є мобілізаційним закликком на східно-українських землях, а не власність загалом³³¹.

Кук писав, що власність завжди була, є і буде актуальним гаслом — та лише в різний час і на різні види власності³³².

Проте цікавіші роздуми «Леміш» наводив наприкінці цього листа. У них він обстоював думку про націоналізований характер власності на землю, на якій селяни за вибором могли будувати приватне господарство або об'єднуватися в добровільні сільськогосподарські кооперативи чи союзи, навіть на зразок більшовицьких колгоспів³³³.

«Горновий» зазначав:

Різниця між нами у тому, що ви за приватну власність [...] на землю, а я за націоналізовану власність на землю... Тому я дуже хотів би чути всі Ваші аргументи на доцільність роздачі у власність, або трудова власність української землі селянам³³⁴.

Позиція Кука зводилася до ідеї, що єдиним власником землі буде УССД і український народ:

Я безперечно буду захищати націоналізацію землі, тобто, що земля є власністю українського народу й кожний, хто хоче працювати на землі отримає її /землю/ в безкоштовне й вічне володіння й користування нею без права розпоряджатися землею /купувати, дарувати, заповідати її/³³⁵.

Власні твердження Василь Кук обґрунтовував рішенням ІІ Великого збору ОУН 1941 року, який проголосив єдиним власником землі «український народ та його державу»³³⁶. Щоправда, ця постанова не уточнювала, який саме характер володіння на землю буде в майбутній українській державі.

Не менш своєрідними були думки Кука і стосовно демократії. Тут його позиція не розходила з баченням Осипа Дякова. «Леміш» прихильно ставився до демократії, але й розумів, що в разі відсутності демократичних інституцій та стабільного державного ладу в Україні вона може призвести до анархії і краху молодого держави. Кук уже бачив, як авторитарна ОУН(б) почала з 1944 року процес демократизації, що вже через кілька років (1946) призвів до фактичного розколу ОУН(б) в еміграції на Закордонні Частини ОУН (ЗЧ ОУН) і Закордонне Представництво УГВР (ЗП УГВР):

Придивляючись до «демократії», яка існує в нас за кордоном /тільки із друкованих матеріалів/, порядна людина може бути проти будь-якої демократії»³³⁷.

Водночас керівник національного підпілля в Україні розумів, що врешті-решт Україна має рухатися в демократичному напрямку. Проте ця демократія не є синонімом всездозволеності й анархії. Кук обстоював ідею, що в процесі розбудови держави (уже після її створення, у період військово-політичної стабільності) треба сформулювати «українську демократію», яка унеможливила б анархістські тенденції³³⁸.

Однак під час збройного повстання й періоду створення держави, на думку Василя Кука, треба мати сильну авторитарну владу, «для якої найважливішими будуть не “святі” принципи демократії, а побудова держави, не зважаючи на те, чи будуть наші заходи для досягнення мети демократичними або недемократичними»³³⁹. Отже, для Кука були важливі не так теоретичні політичні моделі майбутнього державного устрою, як практичні результати.

Загалом він був переконаним, що в усіх заходів українського визвольного руху в період збройного повстання буде небагато спільного з демократією західного зразка, оскільки в боротьбі з більшовиками демократичні поняття не матимуть жодного сенсу³⁴⁰.

Позиція Василя Кука стосовно демократії прямо вплинула на його ставлення до розбіжностей у середовищі української еміграції. Він вважав, що джерелом конфлікту між Закордонними Частинами ОУН і УГВР став сам факт існування УГВР. Закордонне Представництво УГВР, як частина задекларованого надпартійного органу, поставило себе вище за саму ОУН і вважало за потрібне давати ОУН власні розпорядження. «Леміш» же обстоював позицію першості ОУН у боротьбі за незалежність України. Він дотримувався думки, що український визвольний рух має керуватися не багатопартійною демократичною структурою, а з єдиного керівного центру ОУН, який не сковувався б факторами багатопартійності й демократії. Тому й закономірно, що «Леміш» з обережністю підтримав Закордонні Частини ОУН, водночас не розриваючи контакти з УГВР³⁴¹.

Василь Кук прагнув, щоб стосунки між керівними структурами по лінії УПА — ОУН — УГВР було інституційно унормовано. Однак роль УГВР на початок 1950-х ще не була остаточно виписаною і визначеною. «Леміш» вказував на те, що плутанина з місцем і завданнями робить її для багатьох учасників визвольного руху «неокресленою інституцією». Ще більше непорозумінь у Кука викликало створення додаткових дублюючих структур у системі УГВР:

Крім УГВР та її секретаріату /уряду/ ще створилась УНРада і її в. о /уряду/. Обидві інстанції з однаковими цілями і в обох цих інституціях ОУН має своїх представників-членів. Знайти в цьому хоч якусь логіку я так і не можу, це справді «по-українськи»³⁴².

Своє ставлення до конфлікту в середовищі учасників визвольного руху української еміграції на Заході Кук підсумував кількома досить різкими фразами:

Читав емігрантську пресу, у мене таке враження, що я живу не в 1949 р., а десь в 1930 р. в якомусь провінційному відсталому галицькому містечку... Невеселий вид являє собою наша еміграція і краще загинути десь на Землях у боротьбі, чим жити в еміграції їхнім «повнокровним» життям³⁴³.

У 1944–1950 роках Василь Кук, обіймаючи одночасно посади організаційного референта та заступника Голови Проводу ОУН, і далі відігравав суттєву роль у діяльності визвольного руху. У цей час УПА й ОУН усе ще зазнавали колосальних втрат. Гинули місцеві очільники,

окремі краї Організації залишалися без керівництва, тому Василеві Куку доводилося самому переймати управління ними. Ще більшим випробуванням для нього стали наступні роки, коли йому довелося очолити всю боротьбу українських націоналістів.

251 Патриляк І., Боровик М. Україна в Другій світовій війні. Ніжин, 2010. С. 154–155.

252 Патриляк І., Боровик М. Україна в Другій світовій війні. Ніжин, 2010. С. 155–156.

253 Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відп. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. Львів, 2007. С. 37–38.

254 Українська Повстанська Армія. Історія нескорених / В. В'ятрович (відп. ред.), Р. Грицьків, І. Дерев'яний, Р. Забілий, А. Сова, П. Содоль. Львів, 2007. С. 37.

255 За вказаний період окупанти втратили до півтори тисячі солдатів і офіцерів. Зокрема внаслідок засідки українських повстанців на одну із військових колон німецької армії по дорозі Ковель — Берестя було ліквідовано начальника штабу СА обергрупенфюрера (генерал-полковника) Віктора Лютце. За німецькими джерелами, він розбився в автомобільній аварії 1 травня 1943 року під Потсдамом.

256 Веденев Д. Одиссея Василя Кука. Военно-политический портрет последнего командующего УПА. Київ, 2007. С. 93.

257 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 11222. Арк. 3.

258 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 11222. Арк. 3.

259 Клімецький М. Боротьба 27-ї Волинської піхотної дивізії АК з УПА на фоні всього бойового шляху дивізії // Електронний ресурс: zbrodniawolynska.pl/ftp/zbrodnia_wolynska/UKR_KLIMESKI.pdf.

260 Клімецький М. Боротьба 27-ї Волинської піхотної дивізії АК з УПА на фоні всього бойового шляху дивізії // Електронний ресурс: zbrodniawolynska.pl/ftp/zbrodnia_wolynska/UKR_KLIMESKI.pdf.

261 Так, радянські партизани загону генерала Михайла Наумова запросили до свого табору одного з керівників підрозділів польського збройного руху на окупованій німцями території — капітана Владислава Коханського з офіцерами його штабу (чотири офіцери, 13 унтер-офіцерів й рядові охорони). Після прибуття поляків було роззброєно. Одинадцятьох представників червоні партизани розстріляли, а самого Коханського та його офіцерів затримали й перекинули за лінію фронту в радянську зону, де їх було ув'язнено. Див.: Клімецький М. Боротьба 27-ї Волинської піхотної дивізії АК з УПА на фоні всього бойового шляху дивізії // Електронний ресурс: zbrodniawolynska.pl/ftp/zbrodnia_wolynska/UKR_KLIMESKI.pdf.

262 На початок 1944 року територія Волині й Західного Полісся перетворилася на справжній котел боротьби й міжособних війн, де зійшлися в протиборстві різні підпільні організації, військові формування із УПА, АК і червоного партизанського руху. До того ж фронт, який швидко докотився до цих земель, лише підсилив градус протистояння різних сторін. Кожна з них мала власну мету, яка переважно конфліктувала з військово-політичними цілями інших сторін. Симптоматичним зразком багатогранності й складності воєнного протистояння на Волині є приклади того, як діяли військові підрозділи угорської армії. Хоч вони й були союзниками німецьких збройних сил, але окремі їхні командири намагалися зберегти життя солдатів і офіцерів із власних підрозділів. Вони обстоювали власні інтереси, налагоджуючи

контакти й домовляючись з командуванням УПА про нейтралітет. І це попри те, що німці однозначно негативно ставилися до активності українського визвольного руху. Докладніше про відносини ОУН і УПА та Збройних сил Угорщини див.: Пагіря О. Між війною та миром: відносини між ОУН і УПА та Збройними силами Угорщини (1939–1945) / Літопис УПА. Серія «Бібліотека» Т. 12. Торонто — Львів, 2014. 581 с.

263 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 27.

264 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 27.

265 В Умані Уляна Крюченко вийшла на контакт із керівником місцевого осередку ОУН Осипом Безпальком, він і зорієнтував, куди треба переходити. Див.: Іщук О. Життя та доля Уляни Крюченко. Київ, 2008. С. 27.

266 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 28.

267 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 406.

268 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 407.

269 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

270 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 29–30.

271 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 30.

272 Ніколаєва Н. Уляна Крюченко — «Оксана»: Літопис УПА. Серія «Події і люди». Т. 23. Львів, 2013. С. 30.

273 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 28.

274 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 28.

275 Василь Кук у 1994 році згадував, що підпорядковані йому підрозділи УПА і структури підпілля ОУН на півдні Волині географічно поєднувалися із землями Полісся та лісовими масивами північних районів Хмельницької області. Саме через лісові території Полісся і Хмельниччини планували здійснити прорив у Велику Україну й до Києва безпосередньо: «Північна Київщина — вона дійсно була зав'язана з Поліссям (*мається на увазі території УПА-«Північ» і УПА-«Південь»*)... там ті рейди від Полісся Сарни — Київ — і пішли вже туди... Як один комплекс (Славутські ліси)». Див.: АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09158.

276 Ідеться про членів ОУН, які переходили фронт або відступали із СУЗ.

277 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 2–3.

278 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 28–29.

279 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 219.

280 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 219.

281 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 219.

282 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 219.

283 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 219.

284 Ідеться про етап, коли вивчають поведінку підрозділів РСЧА відносно УПА.

285 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 219.

286 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 60. Арк. 219.

287 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 1–2.

288 АЦДВР. Ф. 39. Спогади Василя Кука, записані Дмитром Куделею та Павлом Хоботом // Електронний ресурс: avr.org.ua/index.php/viewDoc/11152/. Арк. 3.

289 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 31–32.

290 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 38–39.

291 Під час цього бою загинув сотник «Веселий». Його, очевидно, замінив «Корнієнко» — «Короленко» (особу не встановлено).

292 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 38–39.

293 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 28–29.

294 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 28–29.

295 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 44–46.

296 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 44–46.

297 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 44–46.

298 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 44–46.

299 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 41–42.

300 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 44–46.

301 Унаслідок боїв під Гурбами з 24 до 25 квітня 1944 року, за звітами повстанців, загинуло до 80 осіб із бойових підрозділів: «...Наші втрати складають коло 80 осіб вбитими, 60 осіб припадає на відтинок Грабівець — та коло 40 ранених. Втрачено на відтинку Грабівці-Гурби 1 ПТР-а, 6 кулеметів, 41 рушницю, 18 фінок». (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 105–111.) Кук у спогадах, записаних Олександром Гогунтом, стверджує, що в ті дні полягло не більш як 100 бійців УПА (АЦДВР, спогади В. Кука, записані О. Гогунтом, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код в цифровому каталозі: kuk 10834), натомість втрати у противника, за тими самими звітами і спогадами учасників українського визвольного руху, налічують сотні солдатів та офіцерів: «Зведення штабу від 24 квітня: Втрати ворога за день 24 квітня 1944 р. складають близько 600 осіб вбитими, головна кількість припадає на відтинок Грабовець — Гурби та коло 500 раненими. З одного тільки Грабівця було вивезено 37 фир ранених, що складає близько 200 осіб. Зброї не здобуто, виведено з ладу два танки». (ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 105–111.) Паралельно в таємному документі за підписом Народного комісара

внутрішніх справ СРСР Берії, адресованому в Державний комітет оборони Сталіну, Молотову і в Генштаб Червоної армії, Антонову від 3 травня 1944 року доповідається, що в період з 21 до 27 квітня (якраз у час боєзіткнень на Крем'яниччині і бою під Гурбами) було проведено операцію радянських сил безпеки і ЧА з ліквідації підрозділів УПА в Кременецьких лісах, які стали «местом найбільшого сосредоточения бандитов и новой основной базой южной группы УПА». (ДАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 8. Засвідчена копія. Машинопис ОУН і УПА в 1944 році: Документи. У 2-х ч. Ч. 1 / упор. О. Велесова, С. Кокін, О. Лисенко, В. Сергійчук; відп. ред. С. Кульчицький. Інститут історії України НАН України. Київ, 2009. С. 182.) За цим документом впливає таке: «Наші втрати при проведенні операції: вбитими — 11, ранених — 16 осіб». (ДАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 8. Засвідчена копія. Машинопис... С. 182.) Окремим абзацом зазначено, що «в проведенні операції з оточення, розгрому і знищення банд в Кременецьких лісах в складі частин військ НКВС брало участь 15 легких танків... З боку бандитів застосовувались міномети, кулемети, і ручна зброя. Загалом, з 21 по 27 квітня відбулось 26 бойових зіткнень, в результаті яких убито бандитів 2 018, захоплено живими 1 750». (ДАРФ. Ф. 9401. Оп. 2. Спр. 65. Арк. 8. Засвідчена копія. Машинопис... С. 182.) Схиляюся до думки, що обидві цифри є неточними, оскільки командири УПА не могли напевно підрахувати кількість загиблих серед своїх противників (зважаючи, що підрозділи УПА вели оборонні бої і швидко покинули територію), а лише розраховували приблизну кількість за звітами розвідки щодо кількості возів із пораненими та вбитими. Водночас у радянської сторони не було особливих труднощів із применшуванням власних втрат і перевищуванням кількості загиблих із протилежного боку, оскільки цитований звіт відсилався в Москву, а применшення числа власних втрат можна було приписати до втрат на німецько-радянському фронті, який на той час пролягав відносно недалеко. Очевидно, можна говорити лише про приблизні втрати з обох боків, зараховуючи до загиблих, поранених полонених з боку УПА беззбройних мобілізованих юнаків (1000–1500 осіб), також польовий шпиталь УПА, який був знищений ВВ НКВС, і загиблих цивільних. З іншого боку, інтенсивність і тривалість боїв та загальна масштабність бойових зіткнень у Гурбах (із використанням тактики контрнаступу, піхотного наступу, кавалерійських атак, застосуванням з обох боків мінометного й артилерійського озброєння, різних типів і видів стрілецької зброї, зокрема й важких станкових кулеметів, протитанкових рушниць та залученням танків авіації ВВ НКВС) доводять, що можливі втрати поранених різного ступеня важкості та загиблих з обох сторін обраховуються сотнями.

302 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 42.

303 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09158.

304 Кук В. УПА в запитаннях і відповідях Головного Командира. Львів, 2007. С. 47.

305 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 105–111.

306 Василь Кук мав добре орієнтуватися в лісах поблизу Гурб, оскільки навесні 1944 року він зустрічався з Уляною Крюченко в селі Майдан і в Гурбенських лісах.

307 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 66. Арк. 44–46.

308 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 376. Т. 5. Арк. 179–180.

309 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. С. 40.

310 Тищенко О. Гурби: квітень 1944-го, видання третє, зі змінами та доповненнями. Рівне, 2005. 172 с.

311 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 245.

312 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 246–247.

313 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 248.

314 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 248–251.

315 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 236.

316 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 239.

317 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 3. Арк. 239–240.

318 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

319 Нині Волощина адміністративно належить до Бережанського району Тернопільської області.

320 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 631, 573.

321 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

322 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

323 Іщук О. Василь Порплиця («Байда») — зв'язковий головного командира УПА Василя Кука / О. Іщук // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. 2014. № 2 (43). 353 с. // Електронний ресурс: resource.history.org.ua/publ/za_2014_2__13.

324 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 637.

325 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 631.

326 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

327 Онишко Л. «Нам сонце всміхалось крізь ржавії ґрати». Катерина Зарицька в українському національно-визвольному русі. Вид. «Літопис УПА». Серія «Бібліотека». Т. 8. Торонто — Львів, 2007. С. 186.

328 Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Друге вид. (скорочений і доповнений передрук 28-го тому вид. «Літопису УПА»). Смолоскип: Київ, 2017. С. 265, 275, 305.

329 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

330 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

331 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 71.

332 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 71.

333 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 73.

334 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 72.

335 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 73.

336 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 74.

- 337 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 74.
338 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 75.
339 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 75.
340 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 75.
341 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 76–78.
342 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 80.
343 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 81.

Розділ 9

ГОВОРИТЬ ЗБРОЯ

Навесні 1950 року Василь Кук переховувався в лісах Бережанського району Тернопільської області, а на літо — перейшов у Пеняцькі ліси Львівської області. У цей період відбулися події, що змінили історію українського визвольного руху. Спершу він зазнав серйозного удару — 5 березня загинув Голова Проводу ОУН Роман Шухевич. Через три місяці, 8 червня 1950-го, відбулася конференція керівного складу. Одне з найголовніших питань порядку денного — обрати наступника загиблого Головного командира УПА, Провідника ОУН в Україні й Голову секретаріату УГВР.

Спочатку на ці посади висунули крайового провідника ОУН на ЗУЗ Романа Кравчука («Степового»), однак він відмовився. Тоді конференція проголосувала за другу кандидатуру — члена Головного проводу ОУН Василя Кука, який від цього часу фактично став керівником усього визвольного руху в Україні. Першим заступником Кука обрали Кравчука, до центральних керівних органів підпілля увійшли також Осип Дяків («Горновий»), Петро Федун («Полтава»), Василь Галаса («Орлан»)³⁴⁴.

Наприкінці 1950 року Кук прийшов зимувати у Збаразький район Тернопільської області, де мешкав у криївці на полі біля села Курники. Провізію та оперативну інформацію йому забезпечували місцеві ланки ОУН. У цей час через керівника Тернопільського окружного проводу ОУН Івана Комара («Олеся») він ходив додому до одного жителя названого села й там зустрічався зі зв'язковими.

Улітку 1951-го Василь Кук передислокувався в село Гарбузів Заложцівського району Тернопільської області, звідти пішов у знайомі йому Пеняцькі ліси, де переховувався все літо 1951 року. На зиму він повернувся в село Курники, де перебував до початку весни 1952-го. Звідки знову повернувся в Пеняцькі ліси й надалі переховувався в

криївці кур'єра Головного проводу ОУН Миколи Дубного («Вишневого») — майже доти, доки цей сховок не виявили органи МДБ³⁴⁵.

Думки Кука про майбутню боротьбу

Обійнявши посаду керівника визвольного руху в Україні, Кук поставив собі амбітне завдання — за будь-яких умов зберегти організоване підпілля ОУН у тоталітарному СРСР. З інструкції, яку «Леміш» у жовтні 1950 року надав заступникові провідника ОУН на ПЗУЗ Іванові Литвинчуку («Дубовому»), видно, як він бачив діяльність українських націоналістів в умовах радянської влади. Зокрема вкрай важливо, як Кук оцінював тогочасну суспільно-політичну ситуацію в регіоні³⁴⁶.

У цьому документі Василь Кук зазначав, що основне завдання радянської влади — знищити базу визвольного руху в УРСР. Воно проявляється в:

1. масових виселеннях населення, репресіях і впровадженні колективізації;
2. позбавленні Організації українських націоналістів матеріальної бази через колгоспну систему та знищення засекречених складів ОУН;
3. посиленні боротьби радянської влади з ОУН методами облав, залучення оперативних груп МДБ, військових гарнізонів, дільничих міліції; інфільтрації агентурою місцевого населення;
4. розповсюдженні негативної інформації стосовно ідеї української незалежності (через це люди втрачали надію, що режим зміниться).

Попри це все, Кук вважав, що більшовицький актив у суспільстві є незначним: усю роботу люди виконували під тиском і примусом радянської влади. Однак він розумів, що ОУН підтримує лише частина українського народу, інші — морально пригнічені й залякані терором.

Також у цьому документі Кук писав, що російська шовіністична політика, яку впроваджували на східноукраїнських землях, мала і

зворотний ефект. Серед українців у тих регіонах зростала національна й революційна свідомість, а це створювало можливості відновити структуру ОУН на тамтешніх землях³⁴⁷.

Щоб виконати своє амбітне завдання — за будь-яких умов урятувати організоване підпілля ОУН, — Василь Кук у жовтні 1950 року планував не просто зберегти структури Організації, законспіруючи їх. Він хотів активно залучати нових членів і розбудовувати мережу ОУН на території Великої України.

Водночас керівник ОУН в Україні намагався критично оцінювати підпілля. В інструкції він зазначав, що морально-ідейний рівень членів визвольного руху значно впав, а безперспективність боротьби зменшувала віру у свої сили. Великі втрати і малий приріст кадрів суттєво впливали на мережу ОУН, адже звужувалися обсяги роботи й території діяльності (ніким було замінити загиблих і полонених). Водночас приріст підпільних кадрів потребував систематичного і професійного вишколу, серйозної організаційної діяльності: «...цінність новачків залежить від доброї виховної роботи»³⁴⁸. Для цього ж потрібні були вчителі й інструктори, яких теж гостро бракувало. Усе це призводило, за словами Кука, до «примітивного політичного рівня» низових кадрів — як серед новобранців, так і поміж старших підпільників на місцях³⁴⁹.

Завдання, які «Леміш» ставив перед структурами ОУН, зводилися до такого:

1. *Укріпити віру в народі й серед кадрів в УССД, у власні сили і в необхідності визвольної боротьби...*
2. *Підняти національно-політичну свідомість у народі такою, щоб скрізь в Україні були люди з державним мисленням...*
3. *Будь-якою ціною зберегти Організацію: а) збереження кадрів; б) поповнення*³⁵⁰.

Попри зовнішньополітичні обставини, Василь Кук вважав збереження ОУН в Україні своїм стратегічним завданням, адже «звільнення і побудова держави цілком залежить від існування Організації на Українських землях»³⁵¹. А щоб Організація розширювалася, кожний дійсний член ОУН мав виховати й «організаційно оформити» двох нових³⁵².

Щоб досягнути мети, досвідчений конспіратор Василь Кук віддавав тактичні розпорядження, які коригували характер діяльності ОУН в

Україні. Відтепер українські націоналісти відмовлялися від терору і масштабної силової протидії радянському режиму, а натомість здійснювали ідейно-просвітницьку роботу й контрпропаганду:

Тактика 1. Ідейно-політичний характер визвольної боротьби, що базується не на насиллі, не на тероризмі. Теракти лише політичного характеру³⁵³³⁵⁴.

І, звичайно, Кук не був би Куком, якби не закликав до строгої конспірації в усіх справах: побуті, квартируванні, виходах на контакти, акціях, під час заготівлі харчів і магазинування припасів. Окремо він наголошував на особливій конспірації сил і можливостей підпільників Організації. Тобто мав на увазі, щоб убезпечували всю документацію: звітність, листи, будь-які записи, протоколи, розмови тощо³⁵⁵.

Щоб противник не зміг виявляти членів підпілля ОУН на конкретній території, Василь Кук категорично заборонив учасникам визвольного руху без потреби демонструвати свої сили на місцях. Тож відтепер у разі здійснення акції (бойової чи пропагандистської) підпільники мали перейти у віддаленіший від свого базування район, щоб не підставляти себе й місцеву мережу під удар радянських спецорганів³⁵⁶.

Але це не означало, що організаційна робота згоратиметься. Навпаки, віднині основні сили підпільників спрямовували на розбудову конспіративної мережі українського визвольного руху:

4. Будувати фактичну силу (організованих членів), мати скрізь свої кадри. Усім дати конкретні завдання на великий проміжок часу й на випадок війни (мається на увазі війни СРСР із блоком західних держав)³⁵⁷.

Паралельно Кук визначив, що головною тактикою ОУН буде вести ідеологічно-інформаційну війну й поширювати пасивний спротив радянській системі серед населення. Відтепер форми підпільної діяльності мали бути «не демонстративні», а менш виразні, схожі на «італійський страйк»:

...б) більшовицькі доручення не виконувати, затягувати, виконувати частково... в) постійна критика, невдоволення...³⁵⁸

Проте розпорядження Кука перевести основну діяльність в організаційну й ідеологічно-пропагандистську площину не означало цілковито відмовитися від збройної боротьби. Просто віднині треба було особливо дотримуватися конспірації і виступати проти

конкретної особи сам на сам або групою із двох-трьох бійців («покарання прислужників, теракти та інше»)³⁵⁹.

Василь Кук особливо наголошував на кадровій та організаційній діяльності в ОУН, ділився особистим досвідом з підлеглими. Наприклад, він інструктував їх здійснювати організаційну роботу розважливо, не поспішати й не втягуватися у справи надто швидко, на емоціях, а налаштовуватися на системну, рутинну і, наскільки це було б можливо, спокійну працю. Кук навчав підлеглих підтримувати постійний живий контакт із кадрами, а не перевести все на рівень паперового листування. Він наголошував, що керівник є зразком для своїх підлеглих і має виховувати їх на особистому прикладі³⁶⁰.

Загалом Кук був проти авторитарного типу стосунків між начальником і підлеглим, віддаючи перевагу демократичнішому стилю управління. Взаємовідносини між членами підпілля наказував будувати на засаді дружби «із повагою військового зразка». Вимагав уникати егоїстичного управління в окремих структурах — «моя територія, мої люди» тощо³⁶¹. Тому керівники підпілля на місцях, перш ніж відправити члена або прихильника ОУН на завдання, мали переконатися, що підлеглий знає, вміє й може виконати доручення чи наказ. Василь Кук зазначав, що начальник — це батько та опікун для своїх підлеглих, «особливо стосовно юнаків»³⁶².

Водночас Кук засуджував поверховість і формальність у роботі місцевих провідників. Він наказував їм «не накачувати» підлеглих «рефератами» і програмними постулатами, а виховувати їх відповідно до викликів часу та завдань ОУН. Не передавати механічно накази й інструкції керівництва, а пристосовувати безпосередньо до конкретних місцевих умов боротьби. Також Василь Кук радив за сприятливих обставин проводити регламентовані конкретною програмою зустрічі і збори з активом та іншу організаційну роботу, а також навчання і вишкіл (саме тема постійного навчання є лейтмотивом усієї інструкції)³⁶³.

Стосовно підпілля, то в цьому документі від жовтня 1950 року Василь Кук наказував жінок у підпілля не набирати, а найкращих — оформити на легальне становище, перевівши в розряд симпатиків. Усі ж кадри було розділено на легальні (паралельно розмежовували на юнаків і дорослих) та нелегальні (дійсні члени й новачки). Також щоб

покращити управління Організацією на місцях, було визначено окрему градацію для прихильників ОУН:

- кандидати в члени;
- звичайні симпатички;
- актив (організована ланка симпатиків, що взаємодіють із членами);
- резерви — особи, які навчаються, щоб у майбутньому долучитися до Організації³⁶⁴.

Комсомольці, колгоспники, «стрибки»

Загалом Кук визначав політику ОУН за кількома основними напрямками — пропагандистську роботу із комсомольцями, колгоспниками та учасниками «истребительных батальйонов» («стрибків»). За новою тактикою він наказував боротися із комсомолом та іншими масовими більшовицькими організаціями як із явищем. Кук забороняв вступати в комсомол із власної ініціативи, але водночас наказував у разі примусу до вступу не йти на крайнощі, наголошуючи, що члени й симпатички ОУН мають бути там, де молодь. Розуміючи, що серед комсомольців можуть бути особи, які прихильно ставилися до української державності, Василь Кук інструктував підлеглих спрямовувати націоналістичну агітацію й на молодіжні організації більшовиків³⁶⁵.

Що ж до колгоспів, то Кук розглядав їх як систему, яку на початок 1950-х уже було впроваджено на всій території України³⁶⁶. Тож він наказав підлеглим підтримувати нечисленних одноосібників (їхню незгоду вступати в колгоспи) та впливати на адміністрацію місцевих колективних господарств, переагітовувати їх на свій бік.

Важливий факт: так, Кук спонукав до саботажу й вимог до партійного керівництва (наприклад, щоб збільшили число оплачуваних трудовнів). Але він наказував, щоб оунівці не агітували колгоспників відмовлятися від сільськогосподарських робіт, не радив розвалювати колгоспні будівлі (ферми, склади, адмінспоруди), знищувати чи псувати виробничий інвентар і техніку (окрім вантажних автомашин, завдяки яким у разі Третьої світової війни

можна було оперативно вивезти майно, збіжжя й худобу з колгоспу). Окрім того, Кук наказував підпіллю проводити агітацію серед колгоспників, щоб вони затримували здавання зерна, не перевиконували планів держзаготівлі, не продавали добровільно зерна радянській державі й таємно від радянської влади складували збіжжя та інші продукти³⁶⁷.

Хоч позиція Кука щодо колгоспів суттєво відрізнялася від тієї, яка була в 1945–1947 роках, однак він не цілком відійшов від тодішньої тактики ОУН. Інколи оунівці вчиняли відплатні терористичні акції проти найідейніших і найініціативніших колгоспних адміністраторів, у крайніх випадках — знищували їх (після того як не діяли попередження й матеріальна контрибуція)³⁶⁸.

Особливу увагу Василь Кук звертав на роботу з учасниками винищувальних батальйонів, що формувалися з місцевих жителів і колишніх підпільників, яких перевербувала радянська влада. Він наказав проводити агітацію серед рядових бійців цих підрозділів і членів їхніх сімей (за допомогою листівок і зустрічей), намагаючись їх перевербувати або зробити менш активними. З іншого боку, Кук інструктував ліквідувати небезпечних для Організації «стрибків». Але загальна стратегія була такою: посіяти зневіру в їхніх рядах і по змозі роззброїти їх, розсіяти³⁶⁹.

Дві новини: СМЕРТЬ ШУХЕВИЧА Й РОЗКОЛ В ОУН(Б)

По лінії роботи зі зв'язківцями Провідник регулярно намагався відновити зв'язок із закордонними осередками українського визвольного руху. Зокрема, Кук отримував листи й повідомлення від ЗЧ ОУН та ЗП УГВР. У відповідях за кордон він повідомляв, що командир УПА й керівник ОУН в Україні Роман Шухевич загинув 5 березня 1950 року в Білогорщі. У своєму аналізі Кук припускав, що Романа Шухевича було викрито МДБ через невдачу в системі зв'язку підпілля:

Найправдоподібнішою причиною провалу могло бути арештування безпосередньої зв'язкової Романа Шухевича на кінець місяця лютого. Виключаю, натомість, щоб провал наступив унаслідок

внутрішньої агентури з охорони, бо всі бойовики є наскрізь певні (повністю надійні)³⁷⁰.

Здогади Василя Кука були правильними. Коли було розкрито подробиці виходу радянських спецслужб на місце переховування «Тура», сучасні дослідники встановили: справді, наприкінці лютого 1950 року МДБ арештувало зв'язкову Романа Шухевича Дарку Гусяк («Нусю»). У неї через провокацію вивідали, де перебував керівник ОУН в Україні.

Те, що Кук достовірно встановив причини викриття попередника, свідчить: структури підпілля досить добре виявляли причини своїх провалів і намагалися уникати їх у майбутньому.

ЗОВНІ СПОКІЙНИЙ

«Та чого я хвилююся, наче вперше в житті беру відповідальність за інших?» — заспокоював себе Василь Кук. Але це не дуже стишувало переживання. Керувати всією українською армією в умовах боротьби за державність — це відповідальність і перед самим собою, і перед військом, яке тобі довірилося.

Щоб хоч якось вгамуватися, Василь закурив, хоча знав, що від цигарок йому стає зле зі шлунком. Через годину він попрохає приготувати його улюблену гречану кашу й вип'є ковток полинового настою, який опече його зсередини, ніби щось, що мучить душу кілька років.

Це не перший день, коли Кук нервував, спав по чотири години. Увесь висмиканий і змучений, він був схожий на свою армію, що майже виснажилася цією затяжною війною. Те, що трапилося із Шухом, лише підказувало, що таке може статися і з ним. Чи моторошно було? Чи руки тремтіли від усвідомлення свого майбутнього? Та й чи узагалі воно було? У голові, мов у казанку, кипіли думки. Вони краяли серце, заважали заспокоїтися.

Але про те, що коїлося в душі командира, ніхто навіть не здогадувався. Зовні Кук лишався спокійним, а часом навіть вдавався до веселощів, щоб підбадьорити хлопців. «От би зараз картоплі насмажити, та з квашеними огірочками, як у дитинстві», — казав він побратимам, які разом з ним їли кашу. Усі починали

усміхатися. «Ну що, хлопці, каву по-віденськи не пропонуватиму, а от чаю з м'яти можна було б і випити».

Ці слова повертали Василя в дитинство, коли мати на Різдво готувала сирник, що так смакував із м'ятним чаєм. М'ята росла в них на городі й ціле літо вбирала сонячне тепло. А згодом мати акуратно зривала її і висушувала. У холодну пору року Куки пили ароматний чай і грілися теплом — воно було не тільки в окропі, а й у кожному листочку м'яти. Тепло з їхнього городу.

Ці спогади зігрівали Василя незгірш від м'ятного чаю, хоч трохи заспокоювали, додавали сил. А сили йому були ой як потрібні, адже від нього залежало майбутнє тисяч людей.

В одному листі Кук наголошував, що треба створити й поширювати друковані матеріали про життя та діяльність Шухевича. Проте в більшій частині цього документа він інформує соратників про проблеми підпілля в Україні й подальше бачення боротьби³⁷¹.

Хоч на початку 1950-х пряму збройну боротьбу було згорнуто, а рядовий актив і лідери визвольного руху зазнали важких втрат, у листі Василь Кук намагається триматися оптимістично. Очевидно, він не хотів поширювати занепадницькі настрої з України за кордон:

*Смерть Романа Шухевича серйозно ускладнила вирішення ряду справ зв'язаних... Але кадрів, цей, хоч і болячий, удар не захитав. Вони зі ще більшою енергією і посвятою продовжують визвольно-революційну боротьбу...*³⁷²

Важливим фактом із цього листа є те, що Василь Кук дізнався про розкол в ОУН(б) 1946 року лише восени 1949-го. На літо 1950 року він уже остаточно сформував свої погляди стосовно діяльності ЗЧ ОУН і ЗП УГВР. Лідер ОУН на території України розумів вагу свого положення й посади, однак намагався бути над політичними процесами за кордоном. До того ж Кук постійно наголошував і закликав усунути розбіжності між ЗЧ ОУН і ЗП УГВР. Не заперечуючи політичної дискусії всередині Організації, він різко виступав проти роздрібнення ОУН(б), вимагаючи монолітності українського визвольного руху за кордоном. Водночас Василь Кук був проти будь-яких об'єднань з іншими політичними групами української діаспори: чи то гетьманцями, чи то УНР та іншими організаціями³⁷³.

Кук не намагався спекулювати положенням членів ОУН в Україні та за кордоном, усвідомлюючи, що такий «психологічний поділ» на «крайовиків» та «емігрантів» одного разу вже призвів до розколу колись єдиної ОУН. Навпаки, він наголошував на спільності:

*Ми всі однакі — де не находилися б, які завдання не виконували б. Це духовне єднання з усіма друзями, що найшлися поза межами України не покидає нас і досі...*³⁷⁴

Не розділяючи «крайовиків» та «емігрантів», Кук у підтексті все ж дорікав «емігрантам» за те, що вони в куди легших від українських підпільників умовах не змогли зберегти єдність:

*Тому відомості про фактичний стан справ в організації для всіх нас були в найвищій мірі несподіваним вибухом*³⁷⁵.

Новина про розкол так шокувала членів визвольного руху в Україні, що, за словами Василя Кука, якби не достовірність шифрограм і листів, така інформація сприймалася б «за грубу більшовицьку провокацію»³⁷⁶. Щоб не зневірювати пересічних оунівців, керівництво українського визвольного руху в 1949 році не проінформувало свої керівні кадри про розкол:

*Загальне враження від прочитаного важко окреслити — це своєрідний кошмар. І лють, і жаль, і сором огортає нас усіх на Землях. Повірте, що в нас немає навіть сміливості повідомити про це керівні кадри організації...*³⁷⁷

ЯКЩО РАПТОМ ВІЙНА

Про зовнішньополітичну ситуацію у світі підпілля українські оунівці дізнавалися переважно через закордонні центри. У середовищі ОУН багато людей розраховувало на початок Третьої світової війни між СРСР і блоком західних держав на чолі зі США. Певного оптимізму додавали новини з Далекого Сходу. Якраз коли Василь Кук писав листа на захід, вибухнула війна в Кореї (1950–1953 років):

*... Ми, можливо, дещо переоцінювали воєнну готовність США і західного бльоку, але не забагато... розвиток міжнародних подій значно пішов уперед. Маємо вже війну в Кореї і то вказувало б на те, що швидко повинно дійти до війни зі СРСР... Хоч не виключаємо, що може статися інакше*³⁷⁸.

З огляду на це лідер національного підпілля в Україні інформував соратників за кордоном, що ОУН у СРСР уже вживає конкретних заходів, щоб підготуватися до чергової великої війни (насамперед розробляє агітаційні та пропагандистські матеріали, орієнтовані на військовослужбовців і населення СРСР). Але йшлося не про повноцінну й масштабну пропагандистську діяльність, адже ОУН в Україні на початок 1950-х мала обмежені ресурси. Тож Кук додатково орієнтував, щоб ОУН за кордоном здійснювала підготовку і друк листівок, а потім пересилала їх в Україну³⁷⁹.

Також Кук просив ЗЧ ОУН і ЗП УГВР налагодити пересилання в Україну матеріалів про міжнародні відносини, основні праці про політику й економіку, політекономічні аналізи устрою західних держав (українською, німецькою, англійською, російською та польською мовами). Особливо його цікавили праці «тодішніх західних економістів: Кейно³⁸⁰, Елвіна Хансена, Саймона, Чейза»³⁸¹.

Щодо внутрішньої ситуації Кук інформував, що в разі війни основною опорою радянського режиму будуть етнічні росіяни:

Сьогодні в СРСР росіяни це головна сила на якій опираються більшовики і саме росіяни найзавзятіше битимуться у випадку війни... Росіяни у своїй масі, а зокрема інтелігенція — це найбільш шовіністичні патріоти СРСР³⁸².

Водночас Василь Кук не наводив жодних дискримінаційних тез стосовно етнічних росіян. Ба більше: він наголошував, що серед них у середовищі робітників і колгоспників є багато невдоволених, яких за певних умов можна залучити до визвольної боротьби або принаймні зробити політично нейтральними. Загалом Кук визначав ставлення ОУН до росіян їхньою позицією до українського визвольного руху та української держави.

Паралельно Василь Кук закликав соратників за кордоном і надалі поборювати тези про федералізм та намагатися донести до військово-політичного естеблїшменту США, що вони даремно опираються на російські емігрантські кола та їхнє прагнення відновити Росію в кордонах 1917 року (з Україною, Білорусією, Кавказом та Центральною Азією):

...Російська еміграція не має ніякого впливу на російські маси в СРСР. Навпаки, ці маси її ненавидять і погорджують нею, як старим,

віджитим і збанкрутілим... Я мав можливість говорити з росіянами в часи німецької окупації. Усі вони були проти більшовизму, але й не меншими ворогами всякої емігранщини...³⁸³

У міжпартійній роботі за кордоном Кук закликав, щоб ОУН залишалася осторонь різних політичних «об'єднань» і спрямовувала основну енергію не на пошуки політичних союзників у багатопартійній та різномасній українській еміграції, а сконцентрувала свої сили на практичній організаційній роботі, насамперед із підпіллям в Україні. Василь Кук називав більшість політичних конкурентів ОУН(б) у середовищі українства за кордоном «опортуністичним табором» і відверто зневажав їх:

Опортуністичний табір нас ненавидить за нашу силу, ненавидить так, як тільки ненавидіти може слаба, хвора і злобна людина кожного вільного... Усі намагання опортуністичного табору спрямовані на те, щоб, коли не можливо нас знищити, то бодай осідлати. А ми, я того певний, ослами на яких мріють в'їхати в український Єрусалим різної масти опортуністи, не будемо ніколи!..³⁸⁴

Складно сказати, наскільки слушно Кук оцінював те, чи мають осередки ОУН розміщуватися по всій території окупованої СРСР України і спиратися на конкретних керівників оунівського підпілля.

Підпілля ОУН на початку 1950-х зіткнулося із серйозними проблемами — бракувало зброї, амуніції, одягу, а особливо — провіанту. Зброя, здобута переважно під час Другої світової війни, випрацювала свій експлуатаційний ресурс, до того ж постійні облави й обшуки противника зменшували її кількість. Зокрема Кук на допиті зазначав:

Можна прямо сказати, що людей, які знову вступили б в ОУН, ми не могли б забезпечити зброєю та боєприпасами³⁸⁵.

Тому й не дивно, що у Василя Кука під час арешту вилучили саме американський автомат та 117 набоїв до нього, які йому передав десантований в Україну із Заходу Василь Охримович³⁸⁶.

Звідки БРАТИ ГРОШІ?

На допиті про фінансові джерела забезпечення підпілля Кук свідчив, що Організація в Україні переважно забезпечувала себе сама. У міжвоєнні роки гроші отримували здебільшого із членських внесків, нападів на державні поштові відділення й банки, а в часи німецької окупації — через різні експропріаційні акції, контроль над окремими підприємствами, оподаткування населення західних регіонів України. У післявоєнний час з усього спектра фінансових операцій залишилося тільки збирання грошей у населення (за отримані кошти підпільники видавали бофони — фінансові документи, які планували обмінювати на реальні гроші після встановлення незалежності України). За збір грошових коштів відповідали низові ланки ОУН, які передавали визначену частку в надрайонні, окружні, обласні та крайові проводи ОУН³⁸⁷.

Обіг грошей курували відповідні провідники на місцях, які мали дотримуватися суворої звітності. Загалом керівництво підпілля ОУН на початок 1950-х не відчувало гострого фінансового дефіциту. Зокрема коли схопили Василя Кука, у нього вилучили 18 тисяч рублів готівкою, а загальна доступна сума становила до 100 тисяч рублів³⁸⁸, які було накопичено в структурі підпілля з кінця 1940-х і передано Голові Проводу на зберігання³⁸⁹. Крім того, у руках українських підпільників були великі суми валюти, нагромадженої із часів війни (насамперед американські долари). Вільний обіг валюти в СРСР заборонявся, тож закордонні осередки ОУН через кур'єрів просили пересилати ці фінанси на Захід, щоб посилити там організаційну роботу, що Шухевич, а згодом і Кук намагалися виконувати³⁹⁰.

Загалом у структурі підпілля ОУН діяла налагоджена фінансова система. Однак для українських націоналістів гроші були не метою, а засобом для втілення своїх ідей.

Мислити «по-куківськи», АБО Плисти ПРОТИ течії

В ідеологічних питаннях Василь Кук далі реалізовував політичні програми Організації, прийняті на II Великому зборі ОУН(б) у квітні

1941 року та III Надзвичайному зборі ОУН у серпні 1943-го, зазначаючи, що він не бачить між ними стратегічної різниці:

Ми стоїмо на тих ідейно-програмових позиціях, що їх сформовано на III зборі ОУН. Від тих позицій ніде офіційно не відмовляються також і ЗЧ ОУН. Вони зобов'язують усіх членів ОУН. Не вважаю, щоб ті позиції, що їх прийнято на III зборі ОУН були запереченням позиції викладених у постанові II Великого збору ОУН з 1941 р. Постанови III збору ОУН це логічне продовження постанов II Великого збору ОУН і про протиставлення одних постанов другим у нас мова не йде³⁹¹.

Важливо, що Кук у листі за липень 1953 року розтлумачив, як саме він бачив ідейно-програмні засади діяльності українського визвольного руху, порушивши низку концептуальних питань. Зокрема він розкрив такі теми, як ставлення до існування колгоспів, проблему приватної, колективної, суспільної та державної власності, власне бачення марксизму-ленінізму, соціальної тематики, «безкласового суспільства», релігії, філософії та моралі³⁹².

Стосовно марксизму-ленінізму, Василь Кук декларував гостру опозиційність до ідеології більшовиків:

В питаннях нашого ставлення до більшовизму ми рішуче не йдемо по лінії його виправлювання, а відкидаємо і поборюємо його в цілому і в усіх відношеннях³⁹³.

Проте він вказував на одну суттєву особливість у боротьбі ОУН проти більшовизму. Відомо, що марксизм-ленінізм у теорії декларував багато в чому гуманістичні ідеї стосовно побудови суспільства з ідеальними соціальними зв'язками, що позбавлені експлуатації й визиску та спрямовані задовольнити запити основних суспільних мас. Водночас, як зауважував Кук, на практиці марксизм-ленінізм прямо суперечив власним догмам і постулатам (особливо це було помітно на початку 1950-х). Тому Кук наголошував, що варто боротися не із самою ідеєю марксизму-ленінізму, а із чітким протиставленням теорії і практики більшовизму:

В практичній боротьбі нам далеко вигідніше бити по більшовизмі на основі його практики, що її кожний бачить і переживає, чим воювати з різними більшовицькими ідеями, що їх вони, у пропагандативних цілях виголошують і ніколи не реалізують...³⁹⁴

Та попри тотальну критику більшовизму, Кук мав власні погляди на окремі суспільно-економічні явища, породжені комунізмом. Одне з них — проблема колгоспної організації у селі. Колгоспна система, яку більшовики впроваджували в їхній політиці колективізації села (націоналізація та усупільнення приватної власності на землю, засобів виробництва тощо), була в епіцентрі боротьби українського визвольного руху. Утім Василь Кук виступав проти ідеї ліквідувати колгоспну систему в період активної й повномасштабної війни за незалежність. Щоб обґрунтувати свою позицію, він посилався на рішення II Великого збору ОУН 1941 року й окремо цитував його в листі: «ОУН є проти руйнування колгоспів у час революційного зриву»³⁹⁵. І на це були свої причини. Українські націоналісти обстоювали право приватного землеволодіння (не приватної власності на землю, оскільки власником землі, за програмою ОУН, «є український народ та його держава»). Під час повстання, що переросло б у національно-визвольну війну й за результатами якої постала б (чи відновилася) Українська Держава, українські націоналісти потребували б продовольчого й ресурсного забезпечення із села. І найкращий варіант у цій ситуації — використати вже створену колгоспну організацію у селі, а вже в мирний час ліквідувати її. І саме цю позицію обстоював Кук³⁹⁶.

Друге контрверсійне питання — як Василь Кук дивився на проблеми «безкласового суспільства» та «буржуазії». Він вважав, що в майбутній Українській Державі не буде жодних привілеїв одного класу чи «лутчих людей», визиску та експлуатації:

*Безкласовий характер українського народу підкреслював і такий історик, як Грушевський, коли доказував «безбуржуазність» українського народу. Проте ми не заперечуємо тим існування в українській державі різних соціально-економічних груп, прошарків чи клас так, як це прийнято розуміти в кожній економічній науці, ані не виводимо з безкласового суспільства будь-якої «уравніловщини»...*³⁹⁷

Стосовно великої промисловості, то Василь Кук, відповідно до рішень, прийнятих на III Надзвичайному великому зборі ОУН, підтримував твердження про «національно-державну власність на велику промисловість, й існування суспільно-кооперативної власності та

усуспільнення засобів виробництва в кооперативно-суспільній та національно-державній формах власності, що існують паралельно із приватною власністю, яка, закономірно, володітиме власними приватними засобами виробництва». До того ж у листі Кук відкидав як соціалізм, так і капіталізм — але не як моделі, а як терміни³⁹⁸.

Також Василь Кук засуджував тенденції в ЗЧ ОУН переймати економічні ідеї капіталізму (що суперечило чинній на той час програмі III Надзвичайного збору ОУН). Зокрема він посилався на статті, видані ЗЧ ОУН, на зразок «Проблеми промисловості України» в газеті «Визвольна політика». Вона хоч і була поширена між підпільниками, але, за рішенням Кука, як «дискусійна». Загалом Василь Кук апелював до настроїв населення, яке нібито вороже ставилося до капіталізму³⁹⁹.

Кукові не раз закидали про «лівий ухил» у поглядах, але це не відповідає дійсності. Насправді він був одним із небагатьох у середовищі українських націоналістів, хто систематично вивчав ідеологію комунізму, зокрема читав «Капітал» Карла Маркса, праці теоретиків більшовицького руху. Але це лише для того, щоб найкраще орієнтуватися в ідеології противника і знаходити його вразливі місця. Кук писав:

Коли ж іде про більшовицький комунізм, як ідеологію в цілому, то ми його рішуче заперечуємо, протиставляючи власну націоналістичну ідеологію⁴⁰⁰.

Керівник підпілля в Україні закликав соратників за кордоном не прив'язувати український націоналізм, сповідуваний ОУН(б), до будь-яких філософсько-ідейних конструкцій:

Не виглядає нам за доцільне зв'язувати сьогодні ОУН з будь-якою філософською системою, як напр. ідеалізм, волюнтаризм, чи т. п.⁴⁰¹

Очевидно, Кук обстоював думку, що ідеологічні дискусії та зайві розмови про різні філософські категорії на період боротьби є несумісними з підпільною роботою й відволікають:

Зле на тому не виходимо, що не морочимо голови собі, кадрам і народові такими філософськими питаннями як, що було первинне / дух, воля, матерія/, а що вторинне...⁴⁰²

Засуджуючи й борючись із більшовицьким атеїзмом, Василь Кук водночас чітко сповідував ідею відділення церкви від держави, а деякі тенденції — коли окремі члени ЗЧ ОУН запозичали філософські

системи християнського ідеалізму та християнської моралі — вважав шкідливими для визвольної боротьби:

ОУН на Землях не стоїть на позиції атеїзму... активно, де це актуально, виступає в обороні церкви, але зв'язувати націоналістичну ідеологію та християнський ідеалізм та християнську мораль у такій формі, як це робить ЗЧ ОУН для всіх нас на Землях цілком не до сприйняття. Такою постановкою ми створили б для ОУН незвичайні труднощі в розгортанні визвольної боротьби, зокрема на східних українських землях⁴⁰³.

Обстоюючи свободу віросповідання, Кук у листах нагадував соратникам, що час, умови та політичні системи, які проти них борються, вимагають від ОУН випрацювати принципово відмінні від релігійних концепцій засади:

...Сьогодні ОУН, у процесі боротьби, виробила власну націоналістичну, революційну мораль і самотньо ця мораль повинна всіх членів ОУН зобов'язувати⁴⁰⁴.

Кілька абзаців у листі Василь Кук присвятив суспільно-політичним настроям на західноукраїнських землях. Цінність цих свідчень у тому, що вони передають погляд українських націоналістів на ситуацію в тогочасній Україні. Кук вказував, що народ «більшовиків і їх владу ненавидить від усього серця, жде зміни — війни. Нам допомагає — чим може. Більшовицькі доручення виконує під примусом. Не виконувати не може»⁴⁰⁵.

Надія на підтримку західних союзників

Водночас Кук інформував ЗЧ ОУН, що противник масово виселяв іншодумців, а зимою 1949–1950 років це торкнулося всієї старої інтелігенції Львова й інших міст західної України. Також радянська влада з літа 1949-го почала масово переселяти жителів західної України в південні області. Та оскільки це відбувалося в межах України, Василь Кук не вважав процес гострою проблемою, однак був проти цих дій «з політичних моментів»⁴⁰⁶.

Описуючи облави й боротьбу радянських держорганів, Кук зазначав про масову мобілізацію юнаків та загальну підготовку СРСР до війни

зі Сполученими Штатами, Великою Британією та їхніми союзниками⁴⁰⁷.

Окремо Кук наводив інформацію про фізичний і морально-психічний стан підпілля ОУН в Україні на літо 1950 року. Він зазначав, що «багато старих кадрів є хворі, ранені, перемучені надмірним перевантаженням і умовами боротьби... уже звикли до всяких проявів героїства...»⁴⁰⁸

Видавнича і пропагандистська діяльність, за словами Провідника, була поставлена добре, але налічувала стільки завдань, що оунівці не мали змоги з усім цим впоратися:

Роботи в нас всякої на кожного припадає стільки, що з трудом справляємося з найважливішими й невідкладними завданнями. Будемо робити скільки зможемо⁴⁰⁹.

ДОПОКИ ЖЕВРІЄ НАДІЯ

Останнім часом Кук читав дедалі більше іноземної преси. Ніби шукав інформацію про те, чи відкриватимуть союзники другий фронт з агресором, який пліч-о-пліч з нацистською Німеччиною розпочав Другу світову. Він бачив, що світ 1950-х накрило другою хвилею загострення конфліктів, і думав: чи ж це не майбутній шанс, що війна розпочнеться проти СРСР?

Ці мрії про другий фронт загорілися одразу після 1945 року, але так само стали зітлівати після Ялтинської конференції. Тоді «союзники» потиснули руки й ніби вирішили питання війни, але насправді призвели до нової поляризації світу. Чи справедливою була конференція для України і українців? Василь Кук розумів, що ні, але надія на підтримку боротьби все ще жевріла. Голос українців мали почути, хоча це був ніби крик у цілковитій тиші, коли всі заплющили очі й затулили вуха. Коли світ стомився від війни.

Тому Кук чекав підтримки від закордонного проводу. Ба більше: він доповідав про труднощі боротьби, давав звіти і прохав, щоб у Мюнхені чи Нью-Йорку намагалися передати те, як живе Україна.

Попри всі складнощі, він не міг скласти зброю і капітулювати. Такі, як Кук, борються до кінця. Зі щитом чи на щиті. Ніби

спартанські гопліти, які до останнього захищають свої ідеали. Для потреб підпілля в Україні Василь Кук просив у закордону насамперед фахових підготовчих матеріалів для національно-виховної та політичної роботи серед активу Організації. Зокрема він наголошував, що треба підготувати історію України, написану в націоналістичному дусі, з особливим акцентом на визвольних змаганнях 1917–1921 років. Окремим виданням Кук бачив історію УВО та ОУН, історію України у віршах для дітей, щоб поширювати це на східноукраїнські землі.

Додатково він наголошував, щоб в Україну висилали художні книжки з творами Богдана Лепкого, Адріана Кащенко, Данила Чайковського, В'ячеслава Будзиновського й інших⁴¹⁰. Також Кук акцентував на тому, як важливо використовувати радіо «Голос Америки» у просвітницьких і політичних цілях українського визвольного руху⁴¹¹.

Лист до «Орлана»

У листі до члена Проводу Василя Галаси («Орлана»), датованому кінцем весни — початком літа 1950 року, Кук ділився вкрай важливими думками стосовно подальшої діяльності Організації⁴¹². Він погоджувався з попередніми пропозиціями Галаси: навіть попри важкі втрати й кадровий голод у підпіллі, варто просуватися в центральні регіони країни, насамперед через лісові масиви Полісся з Волині в напрямку Житомирщини й далі до Київщини та самої столиці:

Всі ваші заходи («Орлана») з укріплення роботи на території «Д» (Житомирщина) і далі в «Е» (Київ і Київщина) правильні. На цих територіях треба підняти роботу будь-якою ціною, навіть за рахунок послаблення її на інших територіях... Допомогу в людях на «Д» і «Е» отримаєте таку, яку вимагаєте⁴¹³.

Друге важливе питання стосувалося конспірації. «Леміш» наполягав, щоб «Орлан» і надалі в пропагандистській та організаційній роботі на Волині й Поліссі не прив'язувався до Головного проводу ОУН, а навмисно віддавав директиви й розпорядження та зазначав в агітаційних матеріалах лише посилання на провід ОУН Північно-західних українських земель. Така тактика, з одного боку,

демонструвала б автономність і самодостатність Організації в цьому регіоні, а з іншого — відвертала б зайві намагання радянських спецорганів знешкодити Головний провід ОУН (хоча значна частина досвідчених підпільників прибувала на Волинь саме від «Леміша»)⁴¹⁴.

Також у цьому листі Василь Кук розкрив власні погляди на зовнішньополітичні обставини та ймовірність відкритого глобального конфлікту, що міг би спричинити Третю світову війну між СРСР і США. Ключовою для нього була ситуація в Кореї, де після інциденту 25 червня 1950 року почалася війна, що скидалася на конфлікт між соціалістичним і капіталістичним блоками. Василь Кук вважав, що війна в Південно-Східній Азії могла як спровокувати масштабний конфлікт, так і заглушити його (втягнути СРСР і західні демократії в довгий і виснажливий азійський конфлікт, висмоктуючи з них сили, які США могли б застосувати для протидії Радянському Союзу в Європі).

У зв'язку із подіями в Кореї війна цілком можлива, проте може бути й навпаки... Західні держави разом зі США подіями в Кореї були спантеличені... Я схиляюсь до думки, що війна (між СРСР і Заходом на території Європи, зокрема й України) усе ж таки буде... Характер цієї війни скоріш за все буде плавним і затяжним, а не блиц-криг. На початковому етапі СРСР навіть може мати успіх... проте остаточна поразка СРСР — це справа беззаперечна⁴¹⁵.

Спираючись на свої розрахунки, Кук наголошував Галасі, що ОУН варто й надалі дотримуватися підпільно-конспіративної тактики діяльності, а знову ставати на «військово-повстанські рейки» треба лише в тому разі, коли СРСР буде цілком скований фронтами війни із Заходом та «загрузне» у збройній боротьбі. Поки цього не сталося, на думку «Леміша», слід і надалі якнайкраще законспіровуватися:

Нам тепер, більше ніж у будь-який інший час, треба мати кадри, ми вже достатньо поклали жертв, а тепер нехай ще трохи поплатяться кадрами за свою політику й наші панове демократи^{416/417}.

Загалом «Леміш» дотримувався розробленого ОУН ще в 1946 році плану «Оса». У ньому було чітко розписано інструкції для підпілля й відділів УПА на випадок масштабної війни між СРСР і Заходом (ці положення знали крайові керівники). Щоправда, у 1950-му бойові

підрозділи УПА було демобілізовано, а їхні кадри переведено в підпільну мережу ОУН. Тому Кук обстоював позицію, що нове розгортання збройних сил УПА проходитиме лише на завершальному етапі можливої американсько-радянської війни, а до того вкотре повторював: «Берегти кадри, берегти народ / ухиляйтесь від мобілізації/ не йти на жодні акції, які б спричиняли обезкровлення й передчасні втрати»⁴¹⁸. Василь Кук у цей час згадував, що «гинуть рядові, гинуть і командири. І шкода всіх. А ми, допоки живі, мусимо йти далі»⁴¹⁹.

Лист «Дубовому»

У листі «Леміша» від 19 травня 1951 року до «Дубового» (Івана Литвинчука) зазначено:

В роботі втілювати минулорічні інструкції. Всю енергію спрямовувати на найголовніші завдання. Обмежте до крайнього мінімуму всі зовнішні прояви й іншу технічно-допоміжну роботу. Зокрема, зменшіть звітність, обмежившись кварталним суспільно-політичним оглядом території, що ілюструвався б фактами. Це можна робити по надрайонам чи округам... Щомісячну інформацію з території /інформація з району/ можна не робити. Пропагандистські звіти висилати, як і до цього часу⁴²⁰ [...] Особливу увагу звертати на збереження кадрів та постійно нажимайте на конспірації⁴²¹.

Стосовно молодіжних організацій КП(б)У Провідник зазначав:

Слід змінити нашу тактику стосовно комсомольців у школах і містах, яких більшовики втягують силою. Їх недоцільно вважати зрадниками, а навпаки на них варто в подальшому впливати, мати з ними зв'язок і закликати їх до тихого пасивного спротиву... Ставлення до комсомольців у селах не змінюється, оскільки вони мають ще багато можливостей не йти в комсомол, а якщо йдуть, то справжні прислужники. Незмінним залишається наше ставлення до самої організації комсомола, як партійної надбудови⁴²².

Василь Кук бачив український визвольний рух набагато ширше, ніж його сучасники. У своїх листах він говорив про те, що варто боротися

з ярликами, які на оунівців навішує радянська влада, про що й писав «Дубовому»:

Віддрукуйте великим тиражем програму ОУН у формі маленької книжечки. Можна випустити цю програму також під заголовком «За що бореться УПА», замінюючи слово ОУН словом УПА... Під заголовком УПА надрукувати 80 %, а під заголовком ОУН 20 %... Стосовно афішування ОУН: у подальшому не писати «під керівництвом С. Бандери», а писати «на Українських землях». В офіційних виданнях не вживати також слово «бандерівці». У багатьох випадках і зокрема на сході, таке позначення ототожнюють з «бандерами» в розумінні «бандитів» або якогось вузького угруповування... Рішуче заборонити ходити підпільникам по одному...⁴²³

ЗМІНИ ЛОКАЦІЙ І ЗУСТРІЧ З ОХРИМОВИЧЕМ

На початок літа 1952 року Василь Кук почав перемовини з Василем Галасою («Орланом»), що тривали аж до вересня. Деталі цих переговорів частково розкрито у спогадах Марічки Савчин. Вона згадувала, що двоє керівників підпілля детально аналізували радянські методи боротьби з ОУН, розробляли заходи, які допомогли б уникнути надмірних втрат революційних кадрів. За словами Марічки Савчин, Василь Кук зумів скріпити віру Василя Галаси в перспективу руху, що суттєво «надихало» останнього продовжувати боротьбу⁴²⁴.

У другій половині 1952 року Кук перебував у лісі поблизу села Конюхів Козівського району Тернопільської області. У цей час він зустрічався з Василю Порплицею («Байдою»), Василем Кузевим («Орачем»)⁴²⁵ та іншими учасниками українського визвольного руху. Звідти разом із керівником служби зв'язку «Байдою» він перейшов у село Пліхів Бережанського району Тернопільської області в бункер-сховок (восени 1952-го «Байда» обладнав його на території домогосподарства сім'ї Ткачуків). У Пліхові Василь Кук разом із дружиною Уляною Крюченко перебував зиму 1952–1953 років⁴²⁶. Про цей час він розповів у характеристиці, яку надав радянським спецорганам на сім'ю Ткачуків уже після свого полону:

...Матеріально ми самі були так забезпечені, що ніякої допомоги хатних (Ткачуків) у тому відношенні не потребували й ще допомагали їм... Но все таки наше перебування було для Ткачуків певним тягарем, зв'язаним з великим ризиком...⁴²⁷

Навесні 1953 року Кук пішов у Рогатинський район Станіславської області, щоб зустрітися з тамтешнім керівником надрайонного проводу ОУН Олексою Демським («Шуваром»). На підпільній базі «Шувара» він провів пів року: від весни до осені 1953-го. Потім «Шувар» запропонував «Лемішу» переховуватися від радянських спецслужб у Бенківцях Рогатинського району в жінки на ім'я Ганзя (у неї перед тим зимував Олекса Демський). Однак Кук вважав, що це не надійно, тому й далі перебував у рогатинських лісах. Пізніше, на прохання «Шувара», його підпільник на псевдо «Сірко» провів «Леміша» разом із дружиною в село Підкамінь, де вони оселилися в сім'ї місцевих жителів. Через кілька днів їм знову довелося змінювати локацію. Керівник Букачівського районного проводу ОУН Данило Семків («Данило») допоміг їм перейти на підпорядковану йому територію, де в селі Чагрів було організовано прихисток для Кука та супутників⁴²⁸.

Уже з нового місця перебування «Данило» провів «Леміша» з «Оксаною» та групою охорони до Вишневського лісу (сучасний Рогатинський район), де вони мали зустрітися із представниками Василя Охримовича. Це відбулося влітку 1953 року. Прийшло чотири особи, які буцімто представляли Василя Охримовича (хоча самого Охримовича ще в жовтні 1952-го захопило МДБ УРСР). Вочевидь, «посланці» від представника ГП УГВР були залегенованими агентами радянських спецорганів, які, зважаючи на велику охорону, не змогли схопити Кука. Водночас «представники Охримовича», яких Василь Кук до того не знав, повідомили, що їхній керівник зайнятий роботою із рацією, тому не зміг прийти особисто. Також, за словами Кука, вони «висували й інші мотиви неможливості моєї зустрічі із Василем Охримовичем. Усе це викликало в мене відомі підозри»⁴²⁹. Після цього «Данило» вивів «Леміша» і всю групу до безпечного укриття⁴³⁰.

Перебуваючи в 1953 році на півночі сучасної Івано-Франківської області, Кук намагався через ще «живу» структуру Рогатинського надрайонного проводу ОУН встановити контакти з Василем

Охримовичем — керівником десантової західними спецслужбами кур'єрської групи ЗП УГВР. Саме для цього Василь Кук і прибув на Рогатинщину^{431, 432}. Однак встановити цей контакт так і не вдалося. Зимувати Кук знову повернувся в перевірені місця — у Пліхів до родини Ткачуків^{433, 434}.

Чисельність підпілля

У той самий час активізувалося полювання на оунівське підпілля з боку радянських спецслужб. Використовували будь-який момент, щоб виявити агентів ОУН на місцях, а також глибоко законспірованих у підпіллі. Але це було не так просто: сили підпільників були доволі потужними.

За період з 1 квітня 1953 року на обліку Управління 2-Н МВС УРСР у західних областях УРСР налічувалося 53 підпільні групи, у яких перебувало 137 підпільників. Додатково нараховувалося 44 підпільники-одинаки, тож загалом це 181 особа.

За цим документом, без врахування даних Тернопільщини й Волині (де ситуація була ще драматичнішою), у Львівській області залишилося функціонувати лише два надрайонні проводи та чотири районні чисельністю від п'яти до однієї особи (надрайонні проводи «Буйтура» й «Лимана», районні — «Антіна», «Джміля», «Ромка») та одна кур'єрська спецгрупа Головного проводу ОУН під керівництвом «Дуба» — три особи й чотири боївки (по кілька бойовиків).

У Дрогобицькій області залишилося лише три кущові відділи (усього — 10 осіб).

Станіславська область, порівняно з іншими, залишалася «живою» в структурі ОУН. Тут під керівництвом Миколи Твердохліба («Грома») діяв Карпатський крайовий провід ОУН і його структури (Служба безпеки, дві кур'єрські спецгрупи та боївка охорони крайового проводу, усього — 13 осіб). Також надалі функціонував Станіславський окружний провід, щоправда, він мав лише єдиний вцілілий надрайонний провід у Рогатинському районі під керівництвом Олекси Демського («Шувара»). І надалі діяли ще два районні проводи (Бурштинський і Чернелицький) і п'ять кущових груп та дві бойові групи («Голуба» в Надвірнянському районі та

«Хмари» — у Яремчанському). Загалом — 57 організованих підпільників та 16 нелегалів⁴³⁵. Порівняно із січнем 1953 року чисельність організацій і членів підпілля зазнала змін — сім осіб втратили структури ОУН у Львівській області, дві — у Станіславській⁴³⁶.

Та попри втрати, український визвольний рух міг гідно протистояти ворогу. Завдяки виваженому керівництву ОУН і мудрим командирам на місцях підпілля проіснує ще довгих сім років.

СМЕРТЬ ДИКТАТОРА І КУРС НА «ВІДЛИГУ»

На початку березня 1953-го помер Сталін, і це спричинило внутрішньо-партійну боротьбу. Один із найімовірніших наступників диктатора — міністр внутрішніх справ СРСР Лаврентій Берія — у боротьбі з іншими претендентами намагався заручитися підтримкою партноменклатури, демонструючи відхід від тоталітарних методів управління. Для цього він спробував знайти певне політичне порозуміння з українським визвольним рухом і національно-визвольними рухами народів Балтії.

Так 30 травня 1953 року взяли в полон і одразу доставили з Литви до Москви керівника литовського національно-визвольного руху, бригадного генерала Йонаса Жемайтиса («Вітаутаса») — і в допиті особисто брав участь Лаврентій Берія. У цей самий час до Москви привезли керівника служби безпеки ЗП УГВР Василя Охримовича, а також МДБ арештувало Президента УГВР Кирила Осьмака й архієпископа УГКЦ Йосипа Сліпого. Перевезення таких високопоставлених бранців до Берії в Москву свідчило про те, що останній має серйозні наміри змінити політику центральної влади СРСР стосовно антибільшовицьких рухів і знайти вихід із глухого кута протистояння. Щоправда, це тривало недовго.

Уже 26 червня 1953 року Лаврентія Берію усунула група Микити Хрущова, а намагання знайти компроміс з антибільшовицькою опозицією в СРСР противники Берії використали як доказ і обґрунтування «зрадницьких дій» та «шпигунства» колишнього міністра внутрішніх справ. У 1953-му радянська влада стратила Лаврентія Берію разом із прибічниками, а в 1954-му — Йонаса

Жемайтиса й Василя Охримовича. Так було остаточно поховано спробу домовитися з антибільшовицькими силами в СРСР.

У часи нетривалої «беріївської відлиги» органи радянської держбезпеки не проводили масштабних облав, депортацій населення, сконцентрувавшись на агентурній та оперативно-розшуковій роботі щодо керівників підпілля — Кука й Галаси⁴³⁷. Однак уже з кінця 1953 року органи держбезпеки СРСР знову розгорнули масштабні репресивні заходи проти українського визвольного руху, паралізуючи роботу й так малочисельного підпілля⁴³⁸.

³⁴⁴ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012. С. 536.

³⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

³⁴⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. 361 арк.

³⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 319–320.

³⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 322.

³⁴⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 322–323.

³⁵⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 322.

³⁵¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 322.

³⁵² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 324.

³⁵³ Ідеться про точкові ліквідації яскравих представників радянського режиму.

³⁵⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 323.

³⁵⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 323.

³⁵⁶ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 323.

³⁵⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 323–324.

³⁵⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 324.

³⁵⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 324.

³⁶⁰ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 324–325.

³⁶¹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 325.

³⁶² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 325.

³⁶³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 326.

³⁶⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 326.

³⁶⁵ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 328–329.

³⁶⁶ У період 1945–1947 років ОУН на західноукраїнських землях щосили протидіяла створенню колгоспів на селі, проводила масові каральні акції проти активістів колективізації.

³⁶⁷ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 330.

³⁶⁸ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 330–331.

³⁶⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 28. Арк. 331.

³⁷⁰ АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 1.

³⁷¹ АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 1.

³⁷² АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 1.

³⁷³ АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 1.

³⁷⁴ АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 2.

³⁷⁵ АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 2.

- 376 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 2.
- 377 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 2.
- 378 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 2.
- 379 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 3.
- 380 Можливо, Василь Кук мав на увазі Джона Кейнса.
- 381 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 3.
- 382 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 3.
- 383 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 3.
- 384 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 3–4.
- 385 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 129–130.
- 386 Манзуренко В., Іщук О. Василь Кук — Головний командир УПА. Рівне, 2008. С. 19.
- 387 ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 5. 385 арк.
- 388 Після грошової реформи 1947 року в СРСР середньостатистичний працівник міста отримував зарплату 750 рублів на місяць. Кілограм житнього хліба в цей час коштував — 3 руб., кілограм цукру — 15 руб., кілограм кави — 75 руб.
- 389 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 125–127.
- 390 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 5.
- 391 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 5.
- 392 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 5.
- 393 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 6.
- 394 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 6–7.
- 395 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 6.
- 396 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 6.
- 397 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 7.
- 398 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 6.
- 399 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 6.
- 400 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 6.
- 401 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 7.
- 402 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 7.
- 403 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 7–8.
- 404 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 8.
- 405 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 8.
- 406 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 8.
- 407 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 8–10.
- 408 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 8–10.
- 409 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 11.

410 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 11.

411 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 10–11.

412 Цей лист Кука до Галаси, датований 18 січня 1951 року, було захоплено разом із великим масивом іншої внутрішньої документації ОУН під час спецоперації МДБ проти керівника крайового проводу Організації на ПЗУЗ Литвинчука («Дубового»), «Москва», цифрове псевдо — «795».

413 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 56.

414 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 57–58.

415 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 61.

416 Під «демократами» Кук мав на увазі політичні еліти західних держав.

417 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 61.

418 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 62.

419 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 60.

420 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 67–68.

421 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 68.

422 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 18. Арк. 68.

423 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 26. Арк. 192–195.

424 Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Друге вид. (скорочений і доповнений передрук 28-го тому вид. «Літопису УПА»). Смолоскип: Київ, 2017. С. 325, 386.

425 В. Козів — кур'єр В. Кука, загинув 03.12.1952 р. під час облави МДБ в с. Конюхи. Див.: Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / Ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 560.

426 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. 328 арк.

427 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 325.

428 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 204–205.

429 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 205.

430 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 205.

431 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 204–205.

432 Рогатинський район займає вигідне географічне положення: він лежить на однаковій і недалекої відстані між обласними центрами Галичини. Відстань по автомагістралі з Рогатина до Львова становить десь 60 кілометрів — приблизно так само, як і до сучасного Івано-Франківська чи Тернополя. Поблизу Рогатина розміщуються Бережани, недалеко — Стрий, Золочів і низка інших міст.

433 ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 205–206.

434 Докладніше про родину Ткачуків із Пліхова див.: Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. С. 324–326.

435 Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955. Українська Видавнича Спілка. Київ, 2005. С. 763–764, 779.

436 Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955. Українська Видавнича Спілка. Київ, 2005. С. 758–761.

437 Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012. С. 544.

438 Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012. С. 544.

Розділ 10

ЗВ'ЯЗОК ІЗ ЗАКОРДОНОМ

Питанням виживання для підпілля ОУН в Україні було відновити лінії зв'язку із закордонними структурами українського визвольного руху. Василь Кук неодноразово відправляв кур'єрів на Захід.

НЕВДАЧА З «УСМІХОМ»

Спроби вислати своїх представників до Кука здійснювали і Закордонні Частини. Так 15 травня 1951 року від ЗЧ ОУН з британського літака в Україну було десантовано керівника Служби безпеки ЗЧ ОУН Мирона Матвієйка («Усміха»). Його послав для налагодження прямого контакту з Василем Куком («Лемішем») керівник ОУН Степан Бандера («Бійлих»).

У листі, адресованому «Лемішу», «Бійлих» коротко зазначав, що друг «Усміх» представлятиме позицію Степана Бандери і Ярослава Стецька («Карбовича») перед керівництвом визвольного руху в Україні. Окрім налагодити прямі контакти, «Усміх» мав передати «Лемішеві» друковані матеріали й усні доручення⁴³⁹.

Однак вийти на контакт із Куком Матвієйку так і не вдалося. Уже 6 червня 1951 року «Усміха» схопили органи МДБ УРСР і згодом завербували як агента радянських спецслужб.

Провал місії «Усміха» пояснюється активністю радянської агентури, засланої в розвідувальні служби західних держав. У Секретній службі зовнішньої розвідки Великої Британії був, зокрема, ще з 1930-х засланий агент радянських розвідувальних служб К. Філбі («Том»).

Він і на початку 1950-х працював в англійських розвідувальних структурах, які займалися проблемами загроз з боку СРСР і контактували із ЗЧ ОУН та ЗП УГВР як організаціями, що мали власну підпільну мережу на підконтрольних Радянському Союзу територіях.

Тому й не дивно, що коли в ніч з 14 на 15 травня 1951 року британський літак скинув кур'єрську групу ОУН, радянські спецоргани, залучивши наявні в них ресурси (зокрема літаки, внутрішні війська, завербовану агентуру), оперативно встановили місце десантування підпільників і через деякий час захопили їх. У подальшому Мирон Матвієйко активно співпрацював із радянськими спецслужбами, виявляючи та ліквідовуючи мережі ОУН в Україні та кур'єрів із-за кордону⁴⁴⁰.

Кук, Охримович і підтримка США

Восени 1951 року Куку вдалося провести зустріч із десантованим ще 19 травня цього самого року на Дрогобиччині Василем Охримовичем. Деталі розмови Кук розкрив на своєму допиті в КДБ у грудні 1955-го. Із цих свідчень дізнаємося, що два керівники розмовляли переважно про конфлікт між ЗП УГВР і ЗЧ ОУН. Василь Охримович, як представник Закордонного Представництва УГВР, звинувачував у всьому Закордонні Частини ОУН та особисто Бандеру, називаючи його головним винуватцем політичного розколу між українськими націоналістами колишнього революційного крила.

Відтак Охримович повідомив Кука, що керівництво ЗП УГВР, зокрема Микола Леbedь та отець Іван Гриньох, дуже зацікавлені, щоб підпілля вислало своїх делегатів-керівників на Захід — на офіційні переговори між конфліктуючими сторонами в еміграції. Тоді вважалося, що особи, які безпосередньо борються в тяжких умовах сталінського режиму в Україні й ризикують життям на підконтрольних СРСР територіях, мають достатній авторитет і вплив, щоб покласти край міжпартійній ворожнечі в середовищі українського націоналістичного руху за кордоном.

Окрім того, делегати мали бути не звичайними учасниками підпілля, а його безпосередніми керівниками, з певним політичним досвідом і конкретним стратегічним баченням. Тому Микола Леbedь та отець Іван Гриньох запрошували делегатами ОУН з України саме Василя Кука («Ковалю») та керівника Головного осередку пропаганди Проводу ОУН в Україні Петра Федуну («Полтаву»)⁴⁴¹.

Окрім вгамування міжусобиці, ЗП УГВР потрібні були «живі» символи існування активного українського підпілля в УРСР, щоб досягнути конкретніших і ширших домовленостей із представниками американських розвідувальних служб. Василь Охримович на осінній зустрічі 1951 року інформував Кука, що з ним вів перемовини представник американського уряду, який запевнив: США, які на той час перебували на порозі війни з СРСР, готові були б допомогти «в обсягах і формах, у яких захоче це підпілля». Очевидно, ішлося про те, що український визвольний рух підтримує ЦРУ: надасть усі потрібні спецзасоби, зброю, амуніцію, фінансування, організує спеціальне навчання, логістичну підтримку і транспорт. Водночас цей американський представник, зі слів Охримовича, переказаних Куком на допиті, сказав йому таке:

Американський уряд повністю симпатизує цілям, які висуває у своїй програмі це підпілля й готове, якщо цього захоче саме підпілля надати йому будь-яку підтримку... Проте для цього необхідно з усіх цих питань домовлятися з уповноваженими — авторитетними делегатами від керівництва підпілля (з території України)... Жодних попередніх домовленостей чи зобов'язань політичного характеру американський уряд для підпілля не порушував... Американський уряд розглядає антирадянську боротьбу в Україні, як фактор, що сприяє їхній міжнародній політиці, оскільки СРСР є їхнім ворогом, з яким їм скоро доведеться вести війну... Стосовно відвертої офіційної політичної підтримки підпілля в Україні, то в даний момент американський уряд через політичні міркування цього зробити не може⁴⁴².

Щоб і надалі боротися за відновлення незалежності України, керівникам українського визвольного руху в еміграції треба було заручитися підтримкою й допомогою західних держав. Така співпраця могла б бути реальною і всеосяжною, якби спеціальні служби Заходу остаточно переконалися, що в Радянському Союзі справді продовжує діяти організоване антибільшовицьке підпілля. І саме така постать, як Кук («Коваль»), могла б продемонструвати реальність руху опору в сталінському СРСР. Щоб відправити високопоставлених делегатів з України, американська сторона доручила Охримовичу підшукати придатне і безпечне для приземлення літака місце: поле або озеро⁴⁴³.

Інші важливі теми, які обговорювали Кук і Охримович на зустрічі восени 1951 року, стосувалися американської розвідувальної школи для членів ОУН у Західній Німеччині, де американські спеціалісти навчали Василя Охримовича і інших кур'єрів ОУН стрибати з парашутом, користуватися азбукою Морзе, обслуговувати рацію, радіошифрувати й кодувати повідомлення. Ішлося й про те, щоб налагодити пересилання шифрованих листів із СРСР за кордон легальною поштою, що Кук одразу відкинув. Також посланець від ЗП УГВР просив Кука на пропозицію Лебеда передати всі наявні в підпіллі валютні кошти на Захід, щоб організувати роботу тамтешніх осередків українського визвольного руху.

Водночас питання, на які Кук намагався отримати відповідь від Охримовича, стосувалися соціального й суспільно-політичного життя на Заході, діяльності різних партій і політичних груп української, російської та польської еміграції⁴⁴⁴.

Підпілля ОУН, щоб бути дієвим на всіх фронтах, підтримувати контакти як із закордоном, так і зі своїми структурами, потрібна була добре налагоджена система зв'язку. Про те, як діяла зв'язкова лінія Кука в 1949–1953 роках, свідчила на допиті в МДБ 14 липня 1954-го Уляна Крюченко:

В цей час у Василя Кука діяв зв'язок із півдня на північ, що ішов через пункти «Байди» — «Вишневого» — «Дуба». Побічний зв'язок був на Тернопільщині через «Чалого» до окружного провідника Тернопільщини «Олеся». Також до окружного провідника «Олеся» на Золочивщині. Але ці два зв'язки перервалися в 1952 році, коли загинули люди, які їх тримали. До 1952-го Василь Кук отримував пошту як і з півдня, так і з півночі. Це була підпільна література, яку він казав переписувати на машинці, а деяку одразу віддавав до архіву, як непотрібну. Архіви зберігалися закопані в банках у лісі... Люди, що були на зв'язках, діставали від Леміша гроші на убрання та взуття, а також на інші необхідні особисті речі. Харчі організовувалися в терені. Зерно спочатку брали в магазинерів колгоспу, а потім, щоб не розконспіруватися купували. Так само свині... Пошту він приготавляв на південь або на північ сам. Записки він писав олівцем на папіросному папері, частину шифрував. Приготовлення однієї пошти в нього забирало кілька

днів, часами цілий тиждень. На машинці писалося тільки загальні інструкції, що не підлягали конспірації. Наприклад, щоб покращити конспірацію; щоб на зиму кожна підпільна група обов'язково робила базу (кріівку), а не ходила по стрішках цілу зиму, бо це веде до провалу; щоб кріівку не дармували, а вчилися; щоб не ходили без потреби до дівчат у селах, бо це також веде до провалу і т.п.⁴⁴⁵

На кінець 1953 року становище підпілля стало вкрай поганим. Про це неодноразово розповідав у найближчому оточенні й сам Кук, який характеризував своє життя як постійне балансування на «краю власної могили». Він дорікав на відсутність зв'язку із закордоном і катастрофічний брак кадрів. На пропозицію прорватися на Захід «Леміш» зауважив, що він і десяти кілометрів за ніч не пройде: хворий шлунок звалить через кілька переходів. Але річ була не тільки у фізичному стані:

Тим більше, що закордоном мене вважають терористом. Спробуй я порадити їм почитати «Капітал» Маркса, відразу назвуть мене більшовицьким агентом. Краще я чесно загину тут, не збираюсь сваритися з тими панами⁴⁴⁶.

На початку 1954 року Голова Проводу ОУН в Україні опинився в критичній ситуації. З одного боку, підпілля під його керівництвом загрожувало цілковите знищення радянськими органами безпеки. А з іншого — Кук не міг прорватися за «залізну завісу», щоб укласти угоди про співпрацю зі спеціальними службами західних держав, що дало б надію зберегти мережу ОУН у СРСР.

⁴³⁹ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 46. Арк. 294.

⁴⁴⁰ Усього завдяки «Усміху», який отримав у МДБ псевдо «Весняний», радянські спецслужби з 1951 року захопили чотири кур'єрські місії ЗЧ ОУН і ЗП УГВР і знешкодили 33 антибільшовицьких агентів.

⁴⁴¹ П. Федун-Полтава загинув у грудні 1951 р.

⁴⁴² ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 321–322.

⁴⁴³ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 320.

⁴⁴⁴ ГДА СБУ. Ф. 13. Спр. 372. Т. 54. Арк. 318–320.

⁴⁴⁵ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 2. Арк. 33–38.

⁴⁴⁶ Веденеев Д., Биструхін Г. «Повстанська розвідка діє точно й відважно...»: Документальна спадщина підрозділів спеціального призначення Організації українських націоналістів та Української повстанської армії. 1940–1950 рр. Київ, 2007. С. 139.

Розділ 11

ПОЛЮВАННЯ НА «БАРСУКА»

Спроби виявити, ліквідувати чи полонити Василя Кука радянські спецслужби здійснювали з 1944-го: саме цього року вони встановили його особу й завели на нього кримінальну справу⁴⁴⁷. У 1949-му МДБ змогло затримати його дружину, але через брак доказів її відпустили. Можна сказати, що всі спроби «підібратися» до Кука через родичів виявилися марними. Як досвідчений підпільник, він завжди був обережним у контактах і усвідомлював, що противник насамперед використає проти нього близьких людей⁴⁴⁸.

Полонити підпільників: від мін до психотропних препаратів

Не зумівши викрити керівника підпілля, МДБ спробувало дистанційно ліквідувати свого дошкульного супротивника. Так радянські оперативники намагалися підкинути вибухівку до кореспонденції, адресованої Провіднику, чи закласти отруту в побутові речі, що могли потрапити до Кука. Про ці й інші методи боротьби з підпіллям Кук регулярно сповіщав соратників.

Зокрема на початку 1950-х радянські спецслужби почали мінувати елементи живлення, які підпільники добували на чорному ринку. Наприклад, восени 1950 року на Волині працівники МДБ замінували батарею для радіо, яку один із перевербованих прихильників ОУН передав місцевим підпільникам. У бункері, під час під'єднання батареї до елемента живлення, міна вибухнула — і загинуло троє бійців⁴⁴⁹. Другий подібний випадок стався наприкінці жовтня 1950 року, коли міну було закладено в конверт на мертвому поштовому пункті ОУН. Дійшовши до адресата, вона розірвалася, ліквідувавши підпільника «Ата» — одного з наближених до члена Головного проводу ОУН і крайового провідника Організації на Північно-західних українських землях Василя Галаси («Орлана»)⁴⁵⁰.

Також МДБ пробувало фізично ліквідувати Кука через переверованих членів підпілля, які прямо з ним контактували. У лютому 1951 року воно полонило крайового провідника ОУН на Південно-осередніх землях (територія сучасної Хмельницької і Вінницької областей) Василя Бея («Улас»), який мав вийти на контакт із симпатиком у Вінниці⁴⁵¹. Після невдалої спроби вчинити самогубство його одразу перевезли до відомчої лікарні в Києві, а після одужання завербували до співпраці з МДБ. Завдання, яке своєму новому агенту поставили працівники радянських спецорганів, — вийти на контакт з Куком і ліквідувати керівника Головного проводу. Проте щойно «Улас» прибув до «Леміша», одразу перед ним себе розлегендував. Окремим рішенням Проводу Організації від 15 травня 1952 року Василя Бея реабілітували й повернули в підпілля⁴⁵².

Також на початку 1950-х МДБ почало масово використовувати технічні та психотропні спецзасоби в боротьбі проти оунівського підпілля. Так, щоб захопити українських націоналістів живими, застосували снодійний препарат «Нептун-47», щоб знищити конкретних оунівців — отруйний газ «Спецапарат-28», що теж вмонтовувався в повстанську пошту. Для боротьби з оунівцями в криївках запускали нервово-паралітичний газ «Тайфун», а щоб завчасно сигналізувати про прибуття чи пересування підпільних груп, у приватні домогосподарства та комунальні об'єкти вмонтовували радіосигналізаційний апарат «Тривога»⁴⁵³. Окрім того, щоб завдати ще більшої шкоди підпіллю, МДБ спеціально викидало на чорний ринок отруйні медичні препарати.

Отже, радянські карально-репресивні органи використовували всі можливі способи й засоби, щоб боротися з ОУН. Водночас необмежене в ресурсах і способах МДБ витратило роки на те, щоб знищити організований спротив українського визвольного руху в Україні, і Кук у цій боротьбі був однією з головних мішеней.

Боротьба Василя Кука продовжувалася, він часто змінював місця дислокації. Криївка за криївкою — це гарантувало бодай примарну безпеку, адже радянські спецоргани докладали максимальних зусиль, щоб «вийти» на його слід. Проте завжди відставали. Кук щоразу був на крок попереду від свого противника, хоча МДБ у звітах і зведеннях фіксувало, де й коли востаннє бачили «Леміша» і хто з ним

спілкувався⁴⁵⁴. Подекуди емдебісти навіть дізнавалися, у яких криївках він зимував. Головна мета була схопити чи хоча б знищити «Барсука», або «Трьохсотого»⁴⁵⁵: під такими кодовими іменами Василь Кук фігурував в документах радянських служб безпеки.

ЧЕКІСТИ ПРОТИ ОУНІВЦІВ

У другій половині жовтня 1953 року МВС УРСР для боротьби із залишками керівництва ОУН додатково створило оперативно-чекістські групи у складі 4 Управління МВС УРСР під керівництвом полковника Володимира Майструка й начальників УМВС по Станіславській, Тернопільській і Львівській областях. Крім того, формувалися оперативні спецгрупи чекістів чисельністю 7–10 службовців, що розшукували керівника Головного проводу ОУН Василя Кука в Підкам'янському, Золочівському, Поморянському районах Львівської області.

За інформацією радянських спецслужб, саме в цих районах на базах підпільників «Старого», «Антон» (Дмитра Ходая) і «Лимана» (Василя Качура), міг переховуватися «Леміш». На Тернопільщині розшук тривав у Козівському та Бережанському районах за групою «Залізняка». У Станіславській області (у Букачівському, Більшовецькому, Бурштинському й Рогатинському районах) ці оперативні групи мали розшукувати керівників підпілля «Шувара», «Сірка» та «Білого»⁴⁵⁶.

Щоб здійснювати заходи проти керівництва підпілля та розшукувати Кука, додатково було виділено укомплектовані радіостанціями й забезпечені автотранспортом війська ВВ МВС УРСР у складі семи дивізіонів⁴⁵⁷ загальною чисельністю 54 команди, що становило приблизно 5400 осіб:

*Для проведення активних військових заходів виділяються війська у складі 1 дивізіон — 11 команд, 1 дивізіон — 14 команд, 2 дивізіона — 17 команд, 3 дивізіона — 12 команд*⁴⁵⁸.

Конкретніший план із затримання «Леміша» почали розробляти після успіху спецоперації МДБ із захоплення групи крайового провідника ПЗУЗ Василя Галаси («Орлана»). Це стало можливим завдяки завербованому радянськими спецорганами Миколі Качановському

(«Скобу»), який також ще в листопаді 1951 року потрапив до рук чекістів⁴⁵⁹. «Скоб», як керівник легендарного «окружного проводу ОУН Кам'янець-Подільської області», мав допомогти перейти групі «Орлана» в менш інфільтровані агентурою й увагою МДБ східні регіони України. Уже через «Орлана» МДБ сподівалося так само взяти «на живця» й «Леміша».

Однак завербувати Василя Галасу й використати його проти Кука радянським спецорганам не вдалося. Як згадує після арешту Марічка Савчин, Василь Галаса їй сказав:

Вони думали, що їм так легко вдасться зловити Лемеша... Минулої осені (1953 року) висилали своїх на зв'язок до нього, але з того нічого не вийшло, він їм не попався. Тепер хочуть нав'язувати контакт із закордоном і висилати ніби від мене своїх кур'єрів...⁴⁶⁰

У докладній записці від 4 травня 1954 року, адресованій начальникові внутрішньої і конвойної охорони МВС УРСР генерал-майору Михайлові Наумову, доповідалось, що третина всіх підпільників ОУН перебуває в Станіславській області, а саме — поблизу Надвірної та Рогатина. Водночас у Букачівському районі Станіславської області на підпільній базі «Білого», за розрахунками чекістів, може перебувати Василь Кук. Для оперативного реагування всі контрольні пункти було забезпечено апаратами «Тревога», до яких поблизу було приставлено по одному стрілецькому відділенню, оскільки вже траплялися випадки в цьому самому районі, коли відділення прибувало на виклик за три години й не знаходило на місці підпільників⁴⁶¹.

ВТРАТИ В РЯДАХ ОУНІВЦІВ І ВИСТЕЖУВАННЯ КУКА

Узимку 1954 року підпілля ОУН зазнало чергових непоправних втрат. 17 січня в селі Бутини (сучасний Сокальський район Львівської області) унаслідок перестрілки загинув керівник Ковельської округи ОУН на Волині Василь Сементук («Ярий»), а 28 січня радянська опергрупа виявила в конспіративній квартирі референтку пропаганди Львівського крайового проводу ОУН Любомиру Гаєвську («Руту»), яка разом з охоронцем і власником квартири вчинили самогубство⁴⁶².

17 травня 1954 року в Надвірнянському районі Станіславської області радянські спецоргани вийшли на криївку керівника

Карпатського крайового проводу ОУН полковника Миколи Твердохліба («Грома»). Не бажаючи здаватися, він із дружиною застрелився. Разом з ними була підпільниця Ганна Попович («Роза»), яка тяжко поранено потрапилою в полон⁴⁶³.

Але на цьому керівництво МДБ не спинилося: їм потрібен був Кук.

Керівництво МДБ усвідомлювало, що зі знищенням організованого підпілля ОУН в Україні в еміграції залишаться хоч і розрізнені між собою, проте впливові структури українського визвольного руху. Усвідомлювало, але не хотіло миритися. Тому після вдалого арешту Галаси воно почало розробляти плани, як захопити живим керівника підпілля ОУН Кука і використати його для «агентурних ігор» із закордонними лідерами ОУН та УГВР. З допомогою Василя Кука МДБ розраховувало підпорядкувати собі або цілком «розкласти» український самостійницький рух у світі. Тож якщо до 1953 року радянським спецорганам було байдуже, як припинити діяльність провідника ОУН в Україні — полонити його чи вбити, то з 1953-го в МДБ наголошували: Кук потрібен живим.

Чекісти розглядали кілька варіантів арешту «Леміша»:

1. Через завербованих та інфільтрованих у підпілля зв'язкових (це видавалося досить проблематичним, оскільки канали комунікацій ОУН на той час були надзвичайно звуженими, що з одного боку ускладнювало передавання даних, проте унеможлиблювало відверте втручання в них сторонніх осіб).
2. Через полонених МДБ провідних постатей визвольного руху, які особисто добре знали Кука і яким він довіряв⁴⁶⁴.

Був ще один метод: наситити території активної діяльності підпілля спеціально створеними й заангажованими МДБ залегенованими структурами «ОУН» на різних рівнях, розставити провокативні групи із перевербованих колишніх підпільників — так звані «пастки». На них, як задумували чекісти, рано чи пізно мав натрапити Кук.

Оскільки перші варіанти не спрацювали через недовіру МДБ до Василя Галаси й певні підозри з боку Василя Кука до Миколи Качановського, було «зроблено ставку» на третій варіант.

В оперативних зведеннях МДБ неодноразово було описано портрет «Леміша»: «низького зросту, широкоплечий, трохи сутулий блондин, очі блакитні...»⁴⁶⁵. Про нього писали у звітах:

...часто носить поношений селянський одяг, так само і вдягаються його бойовики. При спілкуванні з населенням «Леміш» і його бойовики поводяться строго конспіративно, кличок один одного не називають, своє минуле конспірують, звідкіля прийшли і куди будуть пересуватись, ретельно приховують»⁴⁶⁶.

Також повідомлялось:

Василь Кук говорить спокійно, упевненим голосом, не вимовляє літеру «Л», страждає на хворобу шлунку, тому при собі носить постійно фляжку з настоєм полину, а на нарадах керівного складу особистий кухар готує йому дієтичну гречану кашу»⁴⁶⁷.

В агентурно-слідчих матеріалах МДБ УРСР додатково характеризували роль Кука:

«Леміш» є одним із найбільших організаторів і керівників підпілля. Він широко відомий і має значну вагу, а також близькі особистісні зв'язки серед активу оунівського підпілля на Україні. Він також широко відомий у колах української націоналістичної еміграції й серед усіх членів Закордонного проводу ОУН»⁴⁶⁸.

У «ПАСТЦІ»

ПОПЕРЕДЖЕННЯ

Ти ніби вовк, ніби звір, якого щохвилини хочуть вполювати. Ліс втомився від тебе, знає твій запах, перехоплює твоє дихання, яке ось-ось почують вони. Вони поруч, вираховують координати на мапах, які досконало вивчили — вивчили твою землю. І якщо раніше ліс ховав тебе, ніби лоно матері, носив під серцем і вважав своєю частиною, то нині відцурався.

...Василь прокинувся надто рано. Йому здалося, ніби хтось його кликав. Але хто? Голос був схожим на материн. Він гукав «Васи-и-ильку-у-у» — саме так Параска кликала його в дитинстві. Цей стурбований голос ніби намагався попередити про небезпеку, яка чатувала на нього.

Василь відчув її як важкий тягар за спиною. Усі інстинкти загострилися: він був мов звір, якого таки мусять вполювати. Попри всі успіхи, втечі, обережність, уважність. Мусять вполювати. Уже невзабарі. Цієї весни.

КДБ у різний спосіб намагався полонити Кука та із цією метою навіть виходив на його батьків і побратимів. Зокрема в березні 1954 року спробувало використати Охримовича. Але намарно. Той заявив: «Моя совість не дозволяє мені брати участь у захопленні “Леміша”». 18 травня його розстріляли в Києві за вироком військового трибуналу КВО від 29 березня 1954 року^{469, 470}.

Але не всі підпільники змогли проявити таку стійкість, як Охримович. У близькому оточенні Кука були ті, що потрапили в полон раніше і яких змогли використати у власних цілях кадебісти.

У другій половині травня 1954 року Василь Кук із дружиною і двома бійцями охорони переходив із Галичини на Волинь:

Я йшов на Волинь, щоб зустрітися з провідником Василем Галасою, але 18 серпня 1953 року він був захоплений провокаторами КДБ.

На шляху через Іванківський ліс на Львівщині група Кука вийшла на одну із «пасток» — залегеновану «криївку» КДБ⁴⁷¹, яку він уже використовував у 1947–1952 роках. Укриття було розміноване, усередині побілене, висушене примусами — загалом мало обжитий вигляд. Також оперативники замаскували там радіосигнальні апарати «Тривога», вивівши антени під кору дерев.

У ніч із 20 на 21 квітня 1954 року в цю криївку вселили трьох провокаторів КДБ. Понад місяць вони чекали на Кука. І дочекалися. У ніч на 23 травня йшов дощ. Один зі спецагентів вийшов на поверхню подихати свіжим повітрям і почув тріск гілок у кущах. «Чи-чи-чи» — почувся характерний умовний сигнал підпільників, що імітував клекіт птаха. До криївки прибув Кук із дружиною Крюченко та два охоронці — Задворний («Довбуш») і Фенін («Назар»).

Розпитавши одного із присутніх, «Леміш» сказав йому йти по рушник, щоб зав'язати очі хлопцям (їх залишили перебути на деякій відстані від криївки), а сам із дружиною спустився в укриття. У криївці був порядок, один з охоронців на гасниці смажив для гостей картоплю. Потім на допиті Василь Кук згадував: його дуже насторожили тремтячі руки того, хто готував вечерю, та й той, хто зустрічав у криївці, на

вході не зняв чобіт. Також впало в око те, що у схованці були дефіцитні радянські продукти⁴⁷².

Через деякий час «Леміш» ліг відпочити. Перед тим він попрохав хлопців, щоб вони почистили американський автомат, який йому подарував Охримович. Навіть показав, як його розбирати. Коли подружжя заснуло, агенти КДБ схопили і зв'язали їх, а з-під подушки Уляни забрали пістолет⁴⁷³.

— Скільки вам заплатили? — спитав Кук.

— Ми заарештували вас за наказом «Орлана», — почув у відповідь.

Коли затриманих обшукували, Уляна попросила светр і сказала:

— Якщо ви боїтесь, що прийму отруту, то вона в жакеті.

Агенти КДБ дали Уляні светр, а Василеві — фуфайку.

— Чи немає у вас вина? — неочікувано запитав Василь Кук.

— Ні, — заперечно захитали головами агенти.

— Ех, люди-люди, як вам не совісно. Такий момент — і чарки вина немає, — іронічно зауважив Кук.

Досить скоро до «криївки» прибула оперативна спецгрупа КДБ, яка посадила затриманих у ГАЗ-67 і відправила до Львова, а звідти — спеціальним авіарейсом до Києва⁴⁷⁴.

⁴⁴⁷ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 3. 289 арк.

⁴⁴⁸ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 4. 301 арк.

⁴⁴⁹ Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Друге вид. (скорочений і доповнений передрук 28-го тому вид. «Літопису УПА»). Смолоскип: Київ, 2017. С. 322.

⁴⁵⁰ Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Друге вид. (скорочений і доповнений передрук 28-го тому вид. «Літопису УПА»). Смолоскип: Київ, 2017. С. 349–351.

⁴⁵¹ Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Друге вид. (скорочений і доповнений передрук 28-го тому вид. «Літопису УПА»). Смолоскип: Київ, 2017. С. 387.

⁴⁵² Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 533.

⁴⁵³ Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012. С. 537.

⁴⁵⁴ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 4. 301 арк.

455 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 12–13.

456 Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955. Українська Видавнича Спілка. Київ, 2005. С. 782–783.

457 У 1951 році внутрішні війська були реорганізовані у внутрішню охорону МДБ СРСР. Змінювалась і їхня структура: дивізії переформатовувались у відділи, полки — у загони («отряды»), батальйони — в дивізіони, роти — в команди, взводи — в групи.

458 Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955. Українська Видавнича Спілка. Київ, 2005. С. 782–783.

459 Літопис УПА. Нова серія. Т. 27. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 3: 1949–1956 / ред. рада: Г. Папакін (співголова), П. Потічний (співголова), Г. Боряк, В. В'ятрович, В. Лозицький, В. Огороднік, І. Патриляк, М. Посівнич, Ю. Шаповал; НАН України. Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Вид. «Літопис УПА». Галузевий державний архів Служби безпеки України. Київ — Торонто, 2017. С. 552.

460 Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Друге вид. (скорочений і доповнений передрук 28-го тому вид. «Літопису УПА»). Смолоскип: Київ, 2017. С. 440.

461 Сергійчук В. Український здвиг: Прикарпаття. 1939–1955. Українська Видавнича Спілка. Київ, 2005. С. 789–791.

462 Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012. С. 546.

463 Патриляк І. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939–1960 рр.). Львів, 2012. С. 546.

464 Ці особи мали б бути на рівні Василя Охримовича чи Василя Галаси, але їхнє успішне й надійне вербування викликало великі сумніви у працівників МДБ, зважаючи на те, що вони, потрапляючи в середовище підпілля, легко порушували попередні зобов'язання перед радянськими спецорганами й за ліпшої нагоди, окрім деяких випадків, розлегендовували себе. Так уже робили Василь Бей («Улас») і Марія Савчин («Марічка»).

465 ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 3. 289 арк.

466 ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 5. 385 арк.

467 Сергійчук В. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / відп. упор. В. Сергійчук. Т. 2. Київ, 2007. С. 401.

468 Сергійчук В. Роман Шухевич у документах радянських органів державної безпеки (1940–1950) / відп. упор. В. Сергійчук. Т. 2. Київ, 2007. С. 401.

469 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 12–13.

470 Про провал Охримовича Кук дізнався приблизно через пів року. Так Савчин пише, що про полон «Охріма» крайовий провід на ПЗУЗ було повідомлено лише 6 липня 1953-го. Див.: Савчин М. Тисяча доріг. Спогади жінки учасниці підпільно-визвольної боротьби під час і після Другої світової війни. Друге вид. (скорочений і доповнений передрук 28-го тому вид. «Літопису УПА»). Смолоскип: Київ, 2017. С. 398.

471 13 березня 1954 р. у СРСР було створено Комітет державної безпеки, який перейняв на себе сферу забезпечення державної безпеки.

472 АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023. Арк. 12–13.

473 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09158.

474 АЦДВР, фонд Василя Кука (невпорядкований). Код у цифровому каталозі: kuk 09158.

ЧАСТИНА ЧЕТВЕРТА

ПОЛОН, СУМНІВНА СВОБОДА Й НЕЗАЛЕЖНІСТЬ (1954– 2007)

Розділ 12

ГРА В НАПЕРСТКИ

Василь Кук для СРСР був ворогом номер один: сам Хрущов вимагав розстрілу командира. Однак згодом генсека переконали, що вбивати керівника українського визвольного руху не вигідно для Радянського Союзу: після знищення Кук автоматично став би іконою і символом незламності для мільйонів українців, як Шухевич. Тому КДБ чітко визначив головні завдання, щоб маргіналізувати й очорнити як самий рух опору, так і останнього Головного командира УПА.

Чого ж хотіла репресивна система? Насамперед скомпрометувати підпілля перед закордонними українцями, а також тими, хто ще воював чи перебував на нелегальному становищі. Важливо було на прикладі Василя Кука показати, що радянська влада змогла «перевчити» навіть найзатятішого з «бандерівців», зробити з нього «радянську людину». Також СРСР хотів показати світу, як «лояльно й лагідно» може ставитися до своїх непримиренних ворогів радянська влада.

Зокрема офіцер КДБ Георгій Санніков, який полонив Кука, пояснював у мемуарах:

Розстріляти його було надто простим і оперативно невиправданим рішенням. Поки він був потрібен живим, там буде видно. Можливо, вдасться схилити його до співпраці, примусити попрацювати на радянську владу. Такого рівня лідера ОУН, який потрапив до рук чекістів живим, у держбезпеки ще не було. А раптом «Леміш», переконавшись у безвихідності свого становища, дасть згоду й допоможе в широкому пропагандистському плані? Ефект був би грандіозний. Ще б пак, сам Кук закликає до співпраці з радянською владою непокірних українців. Закордонні центри ОУН практично припинили би своє існування... Мертвий він перетвориться на мученика віри та ідеї.

Але кадебісти не розуміли, що це була гра в наперстки. Сам Кук здавався на диво тихим, про що зазначали радянські оперативники:

На слідстві «Леміш» поводитьсь спокійно, показання дає без особливих відмов.

Та як виявилось, слідчі раділи передчасно.

Навіть коли вони поставили йому умову виходу з полону в 1960 році⁴⁷⁵ — звернутися по радіо до української діаспори і сказати, що українського підпілля вже не існує, — він не скомпрометував себе, як цього очікували, а навпаки — зумів попередити ЗЧ ОУН. Кук повідомив про те, що широкомасштабної боротьби українського підпілля вже немає, тож не варто більше надсилати сюди молодих хлопців і дівчат на вірну загибель.

Тож попри всі спроби маніпулювати, кадебістам так і не вдалося використати командира у своїх планах. Їхні намагання відпустити Кука на волю й надалі зробити інструментом компрометації українських націоналістів теж зазнали поразки. Натомість останній Головний командир УПА залишився живим і повів власну агентурну гру із супротивником, яка розтягнулася на кілька десятиліть^{476, 477}.

⁴⁷⁵ Тим самим 1960 роком датовані останні бої УПА. Радянська репресивна машина помилково вважала, що якщо обезголовити підпілля, то воно розвалиться. Насправді ж бачимо, що після полонення Головного командира УПА проіснувала ще цілих шість років.

⁴⁷⁶ ГДА СБУ. Ф. 6. Спр. 51896-ФП. Т. 3. Арк. 12.

⁴⁷⁷ АЦДВР. Ф. 10. Код у цифровому каталозі: 0023.

Розділ 13

«КАМЕРА» НА ДАРНИЦІ

Втративши бойових побратимів і опинившись сам на сам з ворогом в окупованій Україні, Василь Кук запитував себе: «Де я не так вчинив і де схибив?». Це питання в різних варіаціях йому доволі часто ставили й зовсім не знайомі люди, які навіть не могли уявити, у якій ситуації і в яких обставинах він опинився. Один проти ворожої окупаційної системи. Для діаспори Кук став уособленням того, хто «здався», потрапив у полон «живим», що на той час вважалося неприпустимим.

Командир перебував у полоні довгих шість років. За цей час ворог випробував його зусібч: був винахідливим у катуваннях і намагався зламати насамперед морально. НКВС ретельно підійшов до вирішення всіх ключових питань, пов'язаних з «Лемішем»: від родини та соратників і до «перевиховання» самого Кука.

ПОВЕРНЕННЯ СИНА І СМЕРТЬ ДРУЖИНИ

Щодо сім'ї, то єдина дитина Василя Кука — син Юрій, який народився ще в підпіллі 1946 року й перебував у батьків Кука до трирічного віку, — ще в 1949-му став заручником органів НКВС. Спецслужби хотіли згодом використати його як додатковий важіль тиску на Головного командира УПА. Хлопчика під ім'ям «Юрій Чоботар» відправили до сиротинця, намагаючись виховати з нього «зразкову радянську людину», ворога свого батька. Власне Юрій Кук так і ріс до 13 років, не знаючи ким є його рідний тато насправді. Вихователі притулку розповідали йому вигадки про те, що його батько був радянським героєм, який загинув у Греції, розгортаючи там комуністичне підпілля під час Другої світової війни.

Коли ж 13-річний Юрій Кук побачив справжню родину, він не повірив у те, що саме ці люди є його батьками. Уже в дорослому віці

Юрій згадував:

Я ріс таким собі Павліком Морозовим. Скільки ж батько витратив зусиль, аби я зрозумів, з якої походжу родини і ким є насправді. Тато показував фотографії і казав: «Синку, ось це твоя бабуся, а на цій світлині твої дідусь і дядько».

До життєвих перипетій Василя Кука додалася й тяжка хвороба дружини Уляни, яка прожила разом із чоловіком і сином лише десять років. У 1972 році вона померла від раку молочної залози. Василь Кук важко пережив цю смерть, адже Уляна була для нього не просто коханою жінкою, а й соратницею в боротьбі та єдиною людиною, якій він цілковито й беззаперечно довіряв у всіх справах.

«АНТИРАДЯНСЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ»

Після полону життя Кука ускладнилося ще більше. КДБ стежив за кожним його кроком. «Гуманна» радянська влада навіть надала його родині квартиру на Дарниці в Києві, однак дві маленькі кімнатки у віддаленому районі Києва стали для нього новою «камерою». Спецслужбовці прослуховували його телефонні дзвінки, перевіряли всю кореспонденцію, знали куди і звідки він іде вранці, в обід і ввечері.

Цілковитий контроль диктував нові реалії: Кук уже не довіряв нікому. Ні друзям з минулого повстанського життя, які в 1960–1970-х виходили на «свободу» з радянських тюрем, ні тим паче «новим знайомим», що почали з'являтися в його «новому» житті.

Радянська влада дозволила Василеві Куку завершити навчання, отримати вищу освіту — хай і не юридичну, про яку він мріяв. У 1964 році Кук здобув диплом історико-філософського факультету Київського держуніверситету. Згодом він працював у Центральному державному історичному архіві, в Інституті історії Академії наук (1969–1972).

Однак звідти його звільнили через тему наукового дослідження. Кук вивчав життя і творчість українських композиторів ХІХ століття, які виступали проти російського самодержавства, а спецслужби вбачали в цьому антирадянську діяльність. Відчували, що це була тиха боротьба в умовах обмеженої свободи.

Коли до влади в Україні 1972 року прийшов новий очільник компартії Володимир Щербицький, а головою КДБ УРСР став Віталій Федорчук, становище Куків ще погіршилося. Чекісти знали про зустрічі Василя Кука з тогочасними дисидентами, зокрема з Василем Стусом. Наукові теми, які Кук розробляв в Інституті історії, були закриті. Ще раніше Кукову кандидатську дисертацію на тему «Роль селянського післяреформеного банку в проведенні аграрної столипінської реформи в Україні» за вказівкою ЦК КПУ не допустили до захисту. І це попри те, що деякі спеціалісти вважали дисертацію роботою докторського рівня.

У директивах до Москви Федорчук зазначав:

Усе це не справило належного впливу на Кука, співпрацювати з органами КДБ він не став. Будучи націоналістом-фанатиком і твердо залишаючись на попередніх ворожих позиціях, він зрадив попередні обіцянки. Жодних статей та інших матеріалів проти українських націоналістів отримати від нього протягом більш як десяти років так і не вдалося⁴⁷⁸.

Кук не змінився й далі залишався небезпечним для радянської влади. Він продовжував свою тиху боротьбу проти ворога, хоч і усвідомлював, що шансів на перемогу в нього фактично не лишилося.

Зокрема в листопаді 1974 року Федорчук писав:

У процесі спостереження за Куком, зафіксовано низку фактів, які дають підстави вважати, що Кук міг використати визволення від кримінальної відповідальності й наступне перебування на волі для продовження антирадянської діяльності та вчинення інших злочинів.

Під час його виїздів у Ленінград у 1965 році й у Москву в 1969-му помічено, що він поводив себе підозріло, застосовував різні хитрощі з метою виявлення переслідування. В обох випадках йому вдавалося втекти від зовнішнього спостереження й безконтрольно повертатися до Києва⁴⁷⁹.

Працюючи в архівах у Києві, Кук познайомився з Василем Стусом, який своєю чергою дуже вільно висловлювався про радянську владу. Пізніше в мемуарах Кук згадував:

Я думав, що він з тієї когорти провокаторів які оточували мене всюди, адже він говорив відверто антисовєцькі тези. Я його уважно

вислуховував але був обережним. Як і завжди коли я мав розмови був з усіма обережним, адже довіри зовсім не мав ні до кого.

Зв'язок Кука з вільнодумцями підтверджують і архіви КДБ, адже «перевихований» командир уже в 1960–1970-х фігурував у справах українських дисидентів. Зокрема його ім'я чітко фіксується в справі під кодовою назвою «Блок», у якій є свідчення про те, що Кук мав зв'язки з іншими фігурантами — на той момент заарештованими Іваном Дзюбою, Іваном Світличним, В'ячеславом Чорноволом, Євгеном Сверстюком, Валентином Морозом і вже згаданим Василем Стусом.

Керівник КГБ УРСР Федорчук, який писав доповідну про Василя Кука на ім'я Щербицького, не просто звертався до керівника компартії України. Перелічивши всі факти непокори радянській владі, він фактично добивався, щоб помилування скасували і Кука притягнули до кримінальної відповідальності.

Але цього не сталося, адже тоді відповідати довелося б не лише старому підпільникові Куку, а й десяткам чи навіть сотням чекістів, які бралися за його «перевиховання» й «оперативне використання». Багато з них за двадцять років, що минули від арешту Кука, отримали високі посади, звання генералів та очолили провідні підрозділи у структурі КДБ. Тому пропозиція Федорчука досить швидко «загубилася» в безмежних просторах чиновницьких кабінетів, а шістдесятилітній підпільник unikнув повторного ув'язнення. Однак переслідування Кука не припинялися до самого розпаду СРСР.

Про це зокрема згадував офіцер КДБ Георгій Санніков у розмові з колегою:

Знаєш, до кінця свого життя він буде в колі нашого зору, наш вічний об'єкт розробки... Він так і не пішов на співпрацю з нами, залишився на своїх позиціях переконаного борця за «незалежну, вільну» Україну... Ми ж знаємо його добре — смілива людина... Ми й зараз контролюємо кожен його крок, проводимо по ньому весь комплекс агентурно-оперативних і оперативно-технічних заходів. Слухати його ми будемо завжди.

Але це «завжди» не справдилось. Радянський Союз розпався, а 24 серпня 1991 року Україна остаточно проголосила незалежність.

478 АЦДВР. Ф. 16. Докладна записка про націоналістичну діяльність Василя Кука // Електронний ресурс: avr.org.ua/viewDoc/11107/. Арк. 11.

479 АЦДВР. Ф. 16. Докладна записка про націоналістичну діяльність Василя Кука // Електронний ресурс: avr.org.ua/viewDoc/11107/. Арк. 11–12.

Розділ 14

ДРУГИЙ ПОДИХ

Звістку про незалежність Василь Кук сприйняв, м'яко кажучи, з неабияким ентузіазмом. Він одним з перших очолив братство вояків ОУН і УПА й доклав усіх зусиль, щоб донести правду про УПА. Василь Кук читав лекції для молоді та ініціював публікації спогадів повстанців. Ніщо його не зупиняло: здавалося, що життєва енергія і сила б'є в ньому ключем, попри поважний вік.

На це зважав і брат Филімон — з усіх дітей Степана й Параски лише вони двоє вижили. Коли Василь гостював у Филімона в рідному Красному на Львівщині, то в розмовах про життя й майбутнє чув: «Чому ти все встигаєш і все бігаєш? У нас такий вік, коли вже треба думати про смерть». На що Василь відповідав: «Та зачекай, Филімоне, яка смерть? Мені он скільки всього потрібно ще зробити».

І робив він це не заради власної слави, а заради справи. Коли за президенства Леоніда Кучми Василя Кука представили до звання Героя України, він відмовився: пояснював тим, що його чин був таким самим, як і мільйонів борців з його покоління.

Революційний запал командира не згасав до кінця його життя. У 2004 році Кук був активним учасником Помаранчевої революції, підтримував протест і мітингувальників, активно підтримував Майдан. Ставши прикладом для мільйонів українців, він на власному досвіді і власною боротьбою показав, що віра в майбутнє України й жага до життя можуть творити надзвичайне.

Йому вдалося сповна виконати свою місію: пронести смолоскип боротьби за свободу через усе життя й побачити омріяну незалежність та Українську державу, у яку вірив і задля якої жив.

О третій ночі 9 вересня 2007 року останнього командира не стало. Він відійшов у теплий і майже літній вересень — усе як любив. Поруч був тільки син.

Ось як Юрій Кук згадував про цю мить:

Вночі він попрохав у мене склянку води, адже надворі було трошки спекотно. Я пішов на кухню по воду, потім повернувся в його кімнату і сказав: «Тату ось вода, тримайте». Але він уже мені нічого не відповів. На його вустах закарбувалася лагідна усмішка. Тоді я зрозумів, що тата більше нема.

В останню путь останнього Головного командира УПА Василя Кука проводжала вся Україна. Символічно, що прощання відбувалося в будівлі Української Центральної Ради, де тепер облаштовано Будинок вчителя, а потім тіло командира перевезли до Львова, де продовжилися панахида. За заповітом, Василя Кука поховали в рідному Красному — місці, про яке він казав за життя: «Тут я відпочиваю душею».

Післямова

НЕДООЦІНЕНЕ ІМ'Я

Довгий час дослідники мало вивчали особистість Василя Кука: їх більше цікавили постаті Бандери, Шухевича, Коновальця. Натомість біографія останнього Головного командира УПА лишалася уривчастою і неоднозначною. Немов бракувало пазлів, щоб скласти цілісне зображення й об'єктивно подивитися на картинку. Про Кука мало знали. Його життєвий шлях не прагнули досліджувати. Ба більше: інколи його бездоказово паплюжили і звинувачували в «зраді» — тільки тому, що бракувало фактів про його діяльність і життя після 1960 року.

Дослідники українського визвольного руху в діаспорі дуже обережно згадували про Василя Кука, адже не знали про його позицію після полону. Радянські історики не бралися за біографію останнього командира як окрему тему. Іноземні дослідники зосереджувалися на певних епізодах з історії українського визвольного руху, але постать Кука до них не належала. Тільки за незалежності України з'явилися певні біографічні відомості про останнього Голову Проводу ОУН — це вже були кінець 1990-х і початок 2000-х.

Якщо ж казати про серйозніші спроби узагальнити біографію останнього Головного командира УПА, то вони з'явилися вже після його смерті. Це були важливі праці, однак не всебічні: у них розкривалися певні аспекти життя та військово-політичної діяльності Кука.

Сучасні дослідники ж мають всі ресурси, щоб побачити, як велось слідство проти Кука і яких принципів він дотримувався протягом усього життя.

Зокрема йдеться про багато архівних даних, які зберігаються переважно в Галузевому державному архіві Служби безпеки України (ГДА СБУ), Архіві Центру дослідження визвольного руху (АЦДВР) та

Центральному державному історичному архіву України у Львові (ЦДІАЛ). Чимало матеріалів раніше було у квартирі Кука, і він сам заповів передати їх до ЦДВР у Львові. Також є документи, опубліковані виданням «Літопис УПА», документальними збірниками Володимира Сергійчука й окремими зібраннями документів Інституту історії України НАН України. До того ж багато матеріалів є в електронних архівах, тож кожен охочий просто з дому може досліджувати український визвольний рух і долі борців за українську державність.

Завдяки спробі дослідити доступні архівні дані й скласти цілісну картину того, яким було життя Кука, і з'явилася ця книжка. Вона показує, яким командиром він був, як відповідав за себе й побратимів, як повадився в полоні й у часи сумнівної свободи. А ще ця книжка допомагає належно поглянути на особистість, яку так довго було недооцінено.

І попри неоднозначне ставлення до Василя Кука, беззаперечним є те, що він відіграв одну з ключових ролей у боротьбі за українську державність. Як представник вищого керівного складу ОУН, Кук визначав політику українського визвольного руху. Він зумів очолити ОУН у критичні моменти: зокрема після німецьких репресій літа-осені 1941 року та після загибелі Романа Шухевича в 1950-му. А ще він усе життя вірив в українську державність і провадив боротьбу. Як не збройну, то тиху: досліджував життя композиторів, які виступали проти російського самодержавства. Ця боротьба завершилася після проголошення незалежності. Але тоді в Кука з'явилася нова місія — зробити все можливе, щоб люди знали правдиву історію ОУН і УПА.

Певною мірою ця книжка продовжує завдання останнього командира: узагальнює різні джерела й розкриває правду про український визвольний рух і його очільників.

ДОДАТКИ

Додаток А

ОСНОВНІ ПЕРІОДИ ЖИТТЯ ВАСИЛЯ КУКА

Родина й навчання

Родичі Василя Кука були активістами українського національного руху, служили в Українських січових стрільцях і належали до місцевих українських організацій, зокрема «Просвіти». Тому Василь Кук зростав у національно свідомому середовищі. Його батьки походили з незаможних і багатодітних селян — ось чому йому були близькими ідеї соціальної справедливості. Батько Василя Кука — Степан — рано осиротів, через пожежу втратив дім і все господарство, тому з дитинства наймитував. Згодом, влаштувавшись чорноробом на залізничну станцію в Красному, він без освіти не міг перейти на вищу посаду. Лише завершивши курси і склавши відповідні іспити, Степан став керівником дрезини. Ось чому Степан Кук доклав усіх зусиль, щоб дати освіту своїм дітям. Завдяки підтримці батька Василь, як найстарший син, навчався в Золочівській гімназії. Згодом він вчився і на юридичному факультеті Люблінського католицького університету, а через два десятиліття — здобув освіту історика в Київському університеті).

«Пласт» і Юнацтво УВО

Золочівська класична гімназія належала до українського товариства «Рідна школа». Її директор і викладачі були активістами українського національного руху та ветеранами Перших визвольних змагань, що впливало на виховання Василя Кука. При гімназії діяла українська скаутська організація «Пласт», до якої Кук вступив у 15 років. У «Пласті» він отримав перший досвід організаційної й командної роботи, читав класиків світової літератури, у творах яких було описано сильних і вольових особистостей, зокрема Редьярда Кіплінга, Джека Лондона й інших. Через пластунів Василь Кук зблизився із симпатиками УВО, читав її нелегальну літературу, а в 1929 році

вступив до молодіжного крила українських націоналістів — Юнацтва ОУН.

Шлях до окружного референта ОУН на Золочівщині та страта Іларія

У 1930–1939 роках Василь Кук пройшов низку організаційних щаблів у структурі ОУН: від рядового члена, організатора мережі в Золочівській гімназії й у Люблінському університеті, зв'язкового, кур'єра, виконавця окремих протестних і диверсійних акцій до окружного референта ОУН на Золочівщині. Саме в цей час він сформувався як досвідчений підпільник і конспіратор, проявив свої організаторські здібності, вміння працювати з людьми, вербувати та вишколювати нові кадри. Його однією з найгучніших і найбільших акцій у цей період стала диверсія під час святкування «Дня короля Яна III Собеського» на Золочівщині, коли диверсанти ОУН підпалили низку господарських об'єктів місцевих магнатів. Найтрагічнішою для Кука стала експропріаційна акція проти сім'ї Ясінських у 1937 році. Унаслідок неї загинули члени польської родини, а виконавці, зокрема Василів молодший брат Іларій, потрапили до рук поліції та були страчені.

Страта польською владою Іларія Кука завдала сильного морального удару по Василю. Якщо в попередні роки він міг влаштовувати диверсії й акції, не остерігаючись ув'язнення, то після втрати Іларія став набагато обережнішим. Із травня 1937-го Кук перейшов на нелегальне становище, у якому перебуватиме 17 років. У 1937–1939 роках він продовжив активну діяльність в ОУН. На посаді окружного референта ОУН Золочівщини Василь Кук організував нелегальну друкарню під криптонімом «Мандоліна», де опублікував свої брошури — «Гранатний вишкіл» і «Пашні буряки» (основи конспірації). Також Василь Кук вербував нових членів, з яких в останній рік існування міжвоєнної Польщі створив бойові відділи українських націоналістів.

Початок Другої світової: Кук у Кракові й на Закарпатті

Після розгрому Польщі Кук восени 1939 року перейшов німецько-радянський кордон і прибув до Кракова — збірного пункту

«крайовиків» ОУН.

У давній польській столиці він, як «крайовик», долучився до крила Степана Бандери, у Проводі якого став організаційним референтом і пройшов додатковий вишкіл у Старшинській школі ОУН. У 1940–1941 роках Кука було двічі відряджено на Закарпаття, щоб створювати там мережу ОУН(б). Завдяки організаторським умінням і попередньому досвіду йому вдалося не лише відновити структури українських націоналістів за Карпатами, а й значно розширити їх.

Після успіху на Закарпатті весною 1941 року він став начальником Центрального штабу похідних груп ОУН(б). Із цим завданням Василь Кук впорався: завдяки йому було набрано й вишколено до 5 тисяч членів похідних груп ОУН(б).

Спроби проголосити незалежність у Львові й Києві

Із початком німецько-радянської війни Кук зумів оперативно організувати приїзд Львівської похідної групи ОУН(б) до головного міста Галичини. Це допомогло проголосити 30 червня 1941 року Акт відновлення незалежності України. Таку саму акцію українські націоналісти планували й у Києві — завдання доручили Кукові. Київська похідна група швидко прибула в околиці столиці, однак її розлегендувала німецька служба безпеки. Похідну групу Василя Кука розгромили, а її керівника єдиний раз за весь період німецької окупації затримала служба безпеки окупанта.

Кук зміг втекти з-під арешту, однак більшість керівників ОУН(б) потрапили в німецькі тюрми й концтабори, чимало її рядових членів та активістів було знищено, а похідні групи не змогли надійно закріпитися в містах Великої України. Отже, Василь Кук виявився одним із небагатьох членів Головного Проводу ОУН(б), які залишилися на свободі після німецьких репресій літа-осені 1941 року.

Дніпропетровськ

Керівництво ОУН не змогло йому пробачити «помилку» на Київщині й на знак покарання навесні 1942 року відправило його розбудовувати мережу українського підпілля на Півдні та Сході України.

Василь Кук від'їжджає до Дніпропетровська, щоб «реанімувати» мережу українських націоналістів на ПівдСУЗ. За час його керівництва структури ОУН(б) на Сході й Півдні України не лише відновили роботу, але й суттєво розширили діяльність. Упродовж 1942–1943 років ОУН(б) на ПівдСУЗ перетворилася на найпотужнішу організацію українських націоналістів на території Великої України, а Дніпропетровськ, як центр ОУН(б) на ПівдСУЗ, став головним містом у системі націоналістичного підпілля на цих територіях. Від Дніпропетровська відходили керівні лінії зв'язку до ланок ОУН в Одесі, Миколаєві, Сімферополі, Маріуполі, Сталіному, Полтаві, Харкові, а після загибелі керівників ОУН(б) у Києві — ще й до столиці України.

Оперативна група «Південь» і бій під Гурбами

Роль Кука на посадах командира УПА-«Південь» та члена Головного проводу ОУН(б) у 1944–1950 роках засвідчила, що в цей час він залишався на керівних ролях в українському визвольному русі й суттєво впливав на його діяльність. Після відходу із Дніпропетровщини до Волині Василя Кука призначили керувати групою «Південь». Цьому оперативному командуванню УПА було наказано перейти лінію радянсько-німецького фронту й перенести збройну боротьбу на центральноукраїнські землі. Успішно передислокувавши курені УПА в тил Червоної армії, командування групи зіткнулося із потужною протидією ВВ НКВС. У квітні 1944 року сили, якими загалом командував Василь Кук, під Гурбами на Кременеччині оточили ВВ НКВС. Поклавшись в оперативному питанні на командирів куренів і сотень, Кук прийняв рішення про прорив з оточення. Стримавши основні удари супротивника, підрозділи УПА змогли прорвати оточення й вийти в західному й північному напрямках. Це означало, що їм не вдалося виконати стратегічне завдання — перенести бойові дії на центральні та східні землі України.

НВРО і конфлікт між командирами

На початок літа 1944 року Василь Кук і соратники з місцевих керівників ОУН та командирів УПА на Волині спробували реорганізувати ОУН на демократичніших засадах, щоб розширити політичну й соціальну базу визвольного руху. Так з'явилася НВРО, що відображала політичні ідеї Василя Кука. Однак за лінією фронту, у Галичині, Роман Шухевич і Головний провід ОУН створили УГВР, яка за метою нагадувала НВРО. Те, що Кук на власний розсуд і без схвалення Голови Проводу ОУН заснував НВРО, спричинило конфлікт між ними. Останній восени 1944 року погодився ліквідувати НВРО на користь УГВР. Однак непорозуміння між Куком і Шухевичем поглиблювалися й далі. Організаційний референт критикував Голову Проводу за те, що той нехтував правилами конспірації, та намагався розв'язувати завдання на доручених ділянках роботи без погоджень з Романом Шухевичем.

Та попри певні незгоди, Шухевич гостро потребував досвіду та вмінь Кука, тому в 1947-му призначив його своїм заступником. Загалом у перші п'ять років після завершення Другої світової війни Василь Кук реалізовував стратегію українського визвольного руху, яка полягала в адаптації боротьби ОУН і УПА до умов радянської дійсності.

На чолі збройного підпілля ОУН та УПА в 1950–1954 роках

Василь Кук і далі реалізовував стратегічні завдання українських націоналістів, проте суттєво змінив їхню тактику. Так, у своїх наказах і розпорядженнях 1950–1951 років він, щоб зберегти кадровий потенціал підпілля, забороняв без нагальної потреби проводити бойові акції і закликав зосереджуватися на пропаганді й агітації. Основне завдання, яке поставив перед собою Голова Проводу, — якнайдовше зберегти в Україні організоване підпілля ОУН та поширити його вплив поза межами західноукраїнських областей. Для цього Кук закликав посилювати методи конспірації, боротися з агентурою радянських служб безпеки, вербувати нових учасників визвольного руху й передислоковувати керівний склад ОУН у центральноукраїнські регіони.

У цей самий час Василь Кук завершив свій аналіз колгоспної системи СРСР. Його праця «Колгоспне рабство» стала яскравою пам'яткою політичної думки українських націоналістів і зразком їхньої критики радянської економічної системи.

Зв'язок із закордоном і спроби зберегти підпілля в Україні

Голова Проводу ОУН постійно намагався відновити зв'язок із закордонними осередками українського визвольного руху. Упродовж 1950–1953 років в Україну із Заходу було вислано низку кур'єрських місій від ЗЧ ОУН і ЗП УГВР, щоб установити контакт з Василем Куком. Одну з таких місій очолив Василь Охримович, якому вдалося зустрітись із Головою Проводу ОУН в Україні.

Та попри певні успіхи, сподівання Кука зберегти підпілля ОУН в УРСР не справилились. ОУН і далі зазнавала непомірно великих втрат. На початок 1954 року більшість крайових, обласних і надрайонних проводів було розгромлено, а ті, що вціліли, постійно перебували під загрозою, що їх викриють і знищать радянські служби безпеки. Також МДБ зуміло перерізати лінії зв'язку із Заходом і завербувати низку полонених кур'єрів ОУН. Найвідчутніших ударів підпілля зазнавало від агентури МДБ, яка інфільтрувала структури українських націоналістів. На жаль, до кінця першої половини 1950-х ОУН в Україні переставала діяти як централізована структура.

Полювання на Кука

Розшук, полон і ув'язнення Головного командира показали, що радянські служби безпеки розшукували його впродовж 10 років (1944–1954). Завдяки своїм конспіративним умінням, обережності, досвіду роботи в підпіллі Кукові вдавалося щоразу уникати ударів НКВС–МВС–МДБ. Навіть попри те, що радянські служби державної безпеки встановили його особу, факти попередньої біографії й зуміли «вийти» на рідних.

Після 1950 року спроби нейтралізувати Василя Кука посилились. Очевидно, що допоки в підпіллі залишався керівник, про розгром ОУН в Україні говорити було зарано. Не в змозі захопити Голову Проводу, МДБ здійснило кілька невдалих спроб його фізично

ліквідувати. У 1953–1954 роках воно визначило іншу стратегію: схопити керівника підпілля ОУН живим завдяки розставленим «пасткам» — залегенованим криївкам.

У травні 1954-го група оунівців на чолі з Куком переходила зі Львівщини на Волинь і натрапила на одну із «криївок» КДБ. Так за допомогою провокації радянські служби безпеки вперше змогли взяти в полон Голову Проводу ОУН і Головного командира УПА.

Після полону

З 1960 року Василь Кук опинився в «другому полоні» — у квартирі на київській Дарниці. Його оселю прослуховували, а щоденники — перечитували.

У цей час до родини повернули сина Юрія, який до тринадцяти років перебував у дитячому будинку.

Окрім постійного стеження, Куки зіткнулися зі ще одним випробуванням: Уляна захворіла на рак і померла 1972 року.

Попри складні умови, Кук продовжив тиху боротьбу з радянською владою. Василь Степанович працював в Інституті історії АН УРСР, дописував статті до Української Радянської Енциклопедії і досліджував особистість і творчість Артема Веделя — українського композитора, який мав опозиційні погляди до Російської імперії. Саме через це в 1972 році Кука звільнили за підозру в антирадянській діяльності із забороною працювати в наукових та освітніх установах.

До 1986 року працював у комбінаті «Побутреклама».

Стеження за ним тривало аж до проголошення незалежності України.

Незалежність

Після 24 серпня 1991 року у Василя Кука немов відкрилося друге дихання. Він працював як науковець, читав лекції для студентів і школярів про український визвольний рух. Також досліджував біографії Степана Бандери, Романа Шухевича. З його ініціативи вийшов фундаментальний збірник документів «Українське державотворення. Акт 30-го червня 1941 року» й чимало книжок і статей про діяльність ОУН та УПА.

Очолював Всеукраїнське братство вояків ОУН та УПА, вів активну громадську та просвітницьку діяльність, спрямовану на відновлення історичної справедливості, ретельно вивчав долі побратимів і намагався зрозуміти, як склалося їхнє подальше життя.

Помер 9 вересня 2007 року. За заповітом його було поховано в рідному Красному на Львівщині.

Додаток Б

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

- АЦДВР — Архів Центру дослідження визвольного руху
ВВ МВС — Внутрішні війська Міністерства внутрішніх справ
ВВ НКВС — Внутрішні війська Народного комісаріату внутрішніх справ
ГДА СБУ — Галузевий державний архів Служби безпеки України
ЗП УГВР — Закордонне Представництво Української головної визвольної ради
ЗУЗ — Західні українські землі
ЗУНР — Західноукраїнська Народна Республіка
ЗЧ ОУН — Закордонні Частини Організації українських націоналістів
КДБ СРСР — Комітет державної безпеки Союзу Радянських Соціалістичних Республік
МВС УРСР — Міністерство внутрішніх справ Української Радянської Соціалістичної Республіки
МДБ СРСР — Міністерство державної безпеки Союзу Радянських Соціалістичних Республік
НВРО — Народно-визвольна революційна організація
НКВС — Народний комісаріат внутрішніх справ
НКДБ — Народний комісаріат державної безпеки
ОЗУЗ — Осередньо-західні українські землі
ОСУЗ — Осередньо-східні українські землі
ОУН — Організація українських націоналістів
ОУН(б) — Організація українських націоналістів бандерівців
ОУН(м) — Організація українських націоналістів мельниківців
ПЗУЗ — Північно-західні українські землі
ПівдСУЗ — Південно-східні українські землі
РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія

РФ — Російська Федерація

СБ ОУН — Служба безпеки Організації українських націоналістів

СД — Служба безпеки (німецькою *Sicherheitsdienst Reichsführer-SS* (SD))

СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік

США — Сполучені Штати Америки

УГА — Українська Галицька Армія

УГВР — Українська головна визвольна рада

УДП — Українське державне правління

УНР — Українська Народна Республіка

УПА — Українська повстанська армія

УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка

УССД — Українська Самостійна Соборна Держава

ЦДВР — Центр досліджень визвольного руху

ЦДІАЛ — Центральний державний історичний архів України, м.
Львів

ІЛЮСТРАЦІЇ

16 травня 1906 р. Ідентифікаційна картка Анни Мілановської — прабабусі Василя Кука по материній лінії.

1930-ті. Батько Василя Кука Степан Матвійович Кук.

1930-ті. Мати Василя Кука Парасковія Федорівна Кук.

У вклейці та медіадодатку використано фото з особистого архіву Василя Кука, світлини авторки, матеріали з Галузевого державного архіву СБУ та Архіву Центру дослідження визвольного руху.

1920-ті. Викладачі Золочівської гімназії, у якій навчався Василь Кук, в оточенні гімназистів (зліва направо: ректор о. М. Хмільовський, викладач історії М. Величко, викладач латини І. Винар, викладач німецької мови й літератури М. Логінський).

1920-ті. Вишкіл «Пласту», Золочів. На фото є і брати Василя Кука Іларій та Ілько, яких наприкінці 1930-х стратить польська влада.

1920–1930-ті. Вежа золочівських спортсменів-гімназистів з «Пласту», серед них є Василь Кук.

1936 р. Веломандрівка від «Пласту», організована Василем Куком на гору Маківка. Кук стоїть у центрі, тримаючись за велосипед.

1930-ті. Вишкіл молоді ОУН, організований Василем Куком.

1937 р. Василь Кук у підпіллі в с. Лиса на Тернопільщині. Перейшов на нелегальне становище, адже йому загрожувало переслідування через справу Ясінських.

Осінь 1940 р. Теофілія Бзова і Василь Кук у парку «Краківські плани».

Осінь 1940 р. Василь Кук з онівцями на вулицях Кракова.

1940 р. Краків. Теофілія Бзова й онівці «Гломой», «Мавра» і «Свій» за роботою на карті.

1939 р. Члени СБ ОУН. Сидять: Федечко, Лев Зацний. Стоять: Петро Федорів (чоловік Теофілії Бзової), Григорій Голяш.

1943 р. Львівщина. На вишколі для старшин в підпіллі УПА під командуванням Василя Кука.

1944 р. Особисті охоронці і зв'язкові Василя Кука.

1947 р. Василь Кук.

1946 р. Повстанське весілля в с. Бук, на якому був Василь Кук із дружиною. Подружжя «Рат» і «Дора».

1930-ті. Дівчата з Юнацтва ОУН у с. Красне на Львівщині. Зліва направо: Іванка Легета, Марта Кушнір («Таня»), Анна Стебельська.

Червень 1939 р. Перед вишколом ОУН Бережанської гімназії. Зліва направо: Степан Голяш («МАР»), Осип Дяків («Горновий»), Ярослав Скасків («Моряк»). Ці хлопці будуть в охороні Акта 30 червня 1940 р.

1930-ті. Члени ОУН у с. Красне на зустрічі. У центрі — Андрій Гашер, Павло Іванів, Семен Хома.

Дорогий Друже!

.... Тебе, очевидно, найбільше цікавить, що діється у нас. Отаже, Організація з трудом загоїла рани і діє всією силою і на цілому терені. Найбільшою перешкодою зараз є дальше насичення терену військами НКВД і ЧА. Хоча останні не все ангажуються проти нас, то все таки їх присутність значно полегшує і осмілює дії НКВД. Цей стан особливо утруднює нам нормальні зв'язки, які, звичайно, являються передумовою успішного ставлення роботи. З метою паралізувати дії НКВД знищено в останній час цілий ряд агентів, сексотів, начальників НКВД по містах, активних НКВДистів шляхом індивідуальних боєвих актів. Є окремі дуже сміливі агенти. З відомих тобі людей, повідомляю, про смерть поручика Прута / к-ра рейду на Словаччину /. Згинув Дон.

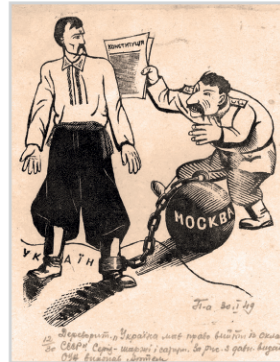
Записка з дня 15. серпня 1946 р.

Твоє записку з 25.7. я одержав. Коротеньку записку до Тебе я вже написав раніше. Останньою, як пишеш, обильна пошта для нас дуже цінна. Очевидно, ми вишлемо її всім. З кром К. зв'язок маємо справний, з іншими слабший. Записки одержуємо, але матеріялів мало. Тому, як бачиш, матеріяли, які висилаємо до Тебе, переважно з двох лише областей. Безперечно, це не означає про послаблення нашої праці на всіх інших теренах, а тільки свідчить про трудність зв'язків / головню з більшою поштою /. Тимразом висилаємо і до Тебе обильну пошту / реванжуємося / з направду, цікавим матеріялом, з матеріялами наіченими героїкою, матеріялами, що кличуть про помсту до неба. Крім звітових матеріялів пересилаємо машинопис "Ідеї і Чин" ч. Іо-ІІ. В номері порушені деякі актуальні теми нашої дійсності та підведені неповні підсумки ситуації і боротьби на українських землях 1945 року. З відомих тобі Авторів, крім Горнового, ти напевно догадаєшся, хто такий Осипенко, Попова і Віктор. Горновий опрацював також розділи "З рейдів УПА" і про боротьбу за лінією Керзона. В останній (...) Ти легко побачиш в її другій частині - від вересня до грудня - брак фактичного матеріялу, але в нас такого не було, бо відносні звіти впали.

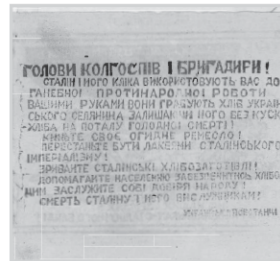
Тепер про ситуацію в нас. Дещо я писав про те раніше, а тут хочу доповнити. Організація мимо понесених втрат діє і то з немалими успіхами. В деяких теренах досягла навіть свого найвищого розвитку. Люди набрали в боротьбі надзвичайно великого досвіду. Наша політ-лінія, прогресивна програма привели до ідейного відмолодження наших кадрів. Постанови ЦК ОУН щойно тепер стали цілковито зрозумілі для широкої маси наших членів, очевиден політичний рівень членства ставить це великі побажання. Відділи УПА в з (...) ній блокаді понесли також поважні втрати. Зараз діють меншими загонами. Найважливіше питання,

1949 р. Дереворит «За Українську Самостійну Соборну Державу» у виконанні Ніла Хасевича.

1949 р. Дереворит «Україна має право вийти зі складу ССРСР» у виконанні «Артема» – учня Ніла Хасевича.

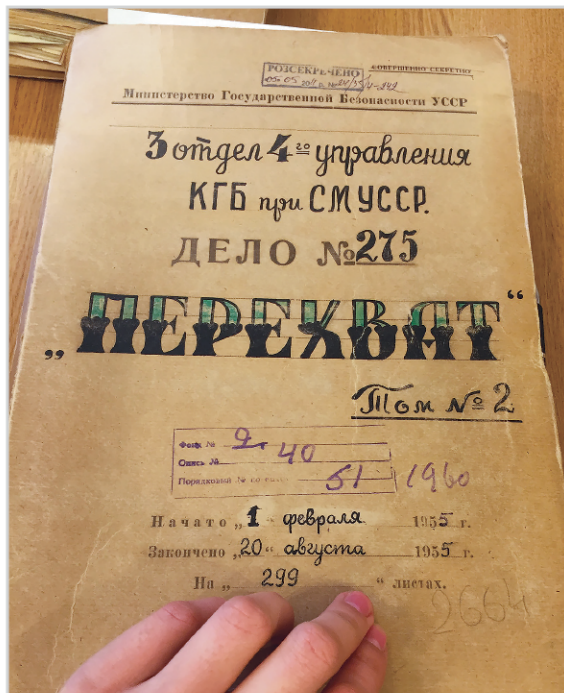
Листівки із закликом опиратися створенню колгоспів. Станіславщина. Режим названо рабовласницьким, а колгоспну діяльність — ганебною протинародною роботою, що залишає селянина без кусня хліба.

1948 р. Дереворит «На Волині жито ворогами збито»
Ніла Хасевича.

1942 р. «Гранатний вишкіл». Праця Василя Кука.

1955 р. Обкладинка оперативно-розшукової справи «Перехват». Саму справу було створено з метою полонити Головного командира УПА. У «Перехваті» містився протокол обшуку Василя Кука одразу після полону.

- 9 -

Фроиков
(Иванов обшук)

28 мая 1954 года

и.и. Улановский секретарь
и.и. Олександрович
и.и.и.и.и.и.и.

Мы, зам. начальника отдела Ч
Управления КГБ при СМ СССР майор Шведенко,
пол. оперативной группы 1 отдела Ч Управления КГБ
при СМ СССР лейтенант Яковлев и оперативная
группа в составе полковника Яковлева и оперативной
группы при СМ СССР лейтенанта Шведенко производим
поиск у задержанного Павлова ОМ
Кука Василия Степановича у которого от-
крыто и изъято:

- ✓ 1. Фотоаппарат американской системы #1579580 ✓
- ✓ 2. Листочки КГБ № УС-1041. ✓
- ✓ 3. Папки к автомобилю - 117 шт. (свои материалы) ✓
- ✓ 4. Папки к автомобилю - 15 шт. (материалы) ✓
- ✓ 5. Материал к автомобилю - 6 шт. (материалы) ✓
- ✓ 6. Обои к автомобилю - 2 (два) ✓
- ✓ 7. Разъем операционного кабеля с радиоприемником ✓ (один)
- ✓ 8. Подручки для мотоцикла - 2 (два)
- ✓ 9. Фонарь карманный - 1 (один) ✓
- ✓ 10. Тасм ружье белого металла без пороха ✓
фирмы "Felsa" swiss - 1 (один) ✓
11. Десять советских зажигалок - 8906 руб. ✓
(восемь штук девятирублей и две рублевые)

1954 г. Фрагмент протоколу обшук.

1952 р. Юрій Кук у дитячому будинку в м. Сталіно (Донецьк).

1971 р. Василь, Уляна та Юрій нарешті разом.

написана до фотографії

1929/р. Успі української приватної глянзії
130 "Ріжкої масли" в Золотіві в будинку
"Б. та Бейда" після проваджено
концерту. Трапився з гв'ягорини
директором глянзії о. Мисолою Хмельовського
у черв. о. в. Хмельовський, зроста Мамі-
Белла Юрик, зроста тавей директор глян-
зії Каленцак.
нам зроста кл. найстарий і др. класи.
Котья зроста з фотографії
товариша Загуровського Льва Мисолов-
Куча (1926р. 18.11.)
до фототалі зроста
Загуровський Лев - зроста тавей класи
Мисоловський - зроста " -
1927 25.12. Мисоловський на Мисоловській вул.
- 1927 13.11. померла Софія Мисоловська-Загуро-
вська. похована в Золотіві, вул. Мисолов-
ська 112 (б. Тимчанська 108) у новолу-
дній, де і народилася 18.11. 1884р.
Як сирота по мамі жила при бабці Варі
Тимчанській на вул. Крива (б. Мисоловська). Мала
одного брата Василя, який загинув на війні
в 1917р. між війнами. Їхній тато Андрій
Мисоловський помер 1940р. Всі троє: мама Варя
з померлою сестрою (померла 1915р.) тато-Андрій Мисолов-
ський і зроста Софія поховані в одній могилі тавей
сестри у Золотіві. Софія похована 15.11. 1984р. (світла
несвіта).
на "старині" оствоса сам Загуровський
Лев Мисоловський. бо рідні [сестри і зроста]
живуть у Львові.

1990-ті. Особисті записи Василя Кука з поясненнями до фотографій. Нотатки свідчать, що Кук намагався зберегти інформацію про визвольний рух і навіть через чотири десятиліття цікавився, як склалися долі його побратимів.

1990-ті. Після заборони працювати в наукових та освітніх установах Василь Кук займався дослідницькою діяльністю вдома.

2003 р. Василь Кук біля могил Дмитра Данилишина й Василя Біласа, які після страти польською владою у 1932 р. стали символами боротьби (лінк на фільм про них – у медіадодатку).

Дивіться карту з місцями, де перебував Кук

Більше матеріалів дивіться в медіадодатку

Серія «Наш пантеон»

Науково-популярне видання

Понипаляк Аліна Василівна

ОСТАННІЙ КОМАНДИР УПА

Життя і боротьба Василя Кука

Керівник проєкту *Сергій Куцан*

Координаторки проєкту *Вікторія Кравчук* і *Марина Кичак*

Літературна консультантка і редакторка *Вікторія Кравчук*

Коректорка *Анастасія Ушинська*

Технічний редактор *Володимир Шостак*

Верстальник *Назар Матлак*

Художній редактор *Тарас Іщук*

Дизайнер обкладинки *Костянтин Марценківський*

Дякуємо за допомогу в підготовці видання *Захарові Маковському*
і *Максимові Штаценку*

Підписано до друку 14.04.2021

Формат 60 × 90/16

Ум. друк. арк. 17

Наклад 2000 прим.

Зам. № 166/04

Видавець: ТОВ «НФ»

Свідоцтво ДК № 4722 від 19.05.2014

Висновок Держ. сан.-епідем. експертизи № 12.2-18-1/24128 від 19.10.2020

© Пров. Алли Горської, 5, м. Київ, Україна, 01032

☎ (044) 222-53-49, ✉ pub@nashformat.ua

Надруковано в ПП «Юнісофт»

Свідоцтво ДК №5747 від 06.11.2017

Вул. Морозова, 13 б, м. Харків, Україна, 61036

Залишайте відгуки й отримуйте знижки на купівлю нових книжок

Помітили прикру помилку?

Напишіть нам про це. Ми хочемо ставати кращими!

Сподобалася книжка?

Поділіться враженнями з іншими читачами!

АЛІНА ПОНІПАЛЯК

ОСТАННІЙ КОМАНДИР УПА

ЖИТТЯ І БОРОТЬБА
ВАСИЛЯ КУКА

НАШ ПАНТЕОН

НАШ
формат